

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JOHN STUART MİLL'DE EĞİTİM VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Prof. Dr. Mehmet ÖNAL

Fatih ÖZTÜRK

MALATYA - 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JOHN STUART MİLL'DE EĞİTİM VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK

HAZIRLAYAN
FATİH ÖZTÜRK

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET ÖNAL

MALATYA - 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JOHN STUART MILL'DE EĞİTİM
VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet ÖNAL

HAZIRLAYAN
Fatih ÖZTÜRK

Jürimiz tarafından 12./06./2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezi (oy birliği/oy çokluğu) ile başarılı bulunarak Felsefe Anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Celal TÜRER.....

2. Prof. Dr. Mehmet ÖNAL.....

3. Prof. Dr. Emin ÇELEBİ.....

4. Prof. Dr. S. Nihat ŞAD.....

5. Prof. Dr. Sema ÖNAL.....

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet Önal'ın danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **JOHN STUART MİLL'DE EĞİTİM VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu doğrularım.

FATİH ÖZTÜRK

ÖN SÖZ

Ahlak, özgürlük ve eğitim çağlar boyu hep insanoğlunun gündeminde yer almış ve felsefi değerlendirmelerden gündelik meselelere kadar hemen her alanda tartışma kapsamında tutulmuştur. Bu çalışma bahsedilen üç kavram arasındaki ilişkiyi John Stuart Mill özelinde incelemektedir. Ahlak-özgürlük, ahlak-eğitim ve eğitim-özgürlük kavramları felsefe ve düşünce tarihinde genellikle ikili değerlendirmelere konu edilmiştir. Tarih boyunca eğitim çoğunlukla ahlak kavramı ile beraber ele alınmış; özellikle modern dönemden itibaren de eğitim ve özgürlük arasındaki ilişki eğitimin özgürlüğe hem katkısı hem de onu engelleyebilmesi ya da özgür eğitimin nasıl olabileceği açılarından tartışılmıştır. Mill'in bu tartışma geleneğindeki özgün tarafı ahlak-özgürlük-eğitim kavramlarını üçlü bir değerlendirme ile birbirini gerektirir ve olumlar şeklinde anlayıp felsefi argümanlarla gerekçelendirerek ortaya koyabilmiş olmasıdır.

Bu çalışma boyunca bana olan desteğini hiç esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Önal'a, Tez İzleme Komitelerinde yüreklendirici ve etkin yönlendirmeleriyle çalışmanın olgunlaşmasına büyük katkı sunan, Prof. Dr. Emin Çelebi ve Prof. Dr. Süleyman Nihat Şad'a, Tez Savunma jürimde yer alarak ufuk açıcı katkılar sunan ve beni onurlandıran Prof. Dr. Celal Türer ve Prof. Dr. Sema Önal'a, tez konusunun belirlenmesinde ve tez yazım sürecinde her türlü desteği veren değerli mesai arkadaşlarım, Öğr. Gör. Dr. Sadık Çalışkan, Öğr. Gör. Musa Özdemir, Öğr. Gör. Ersin Aycan ve Öğr. Gör. Savaş Aydın'a, samimi ve cesaretlendirici katkısı dolayısıyla Seyfettin İliter'e, her türlü desteğinin yanı sıra "tahsilli adamdan zarar gelmez" sözüyle çocukluğumdan itibaren beni eğitim felsefesi çalışmaya yönlendirdiğinin farkında olmayan Babama, her türlü kahrımı çekip hiçbir kahrı çekirtmeyen ve her zorlandığımda gülümsemesiyle beni ayakta tutan Anneme, hayat ve çalışma enerjimi veren çocuklarım Ömer Kağan, Melis ve Eymen'e, katlandığı birçok ekstra zahmetin yanında motivasyonumu ve dirayetimi diri tutmamı sağlayan değerli eşim Elif'e teşekkür ederim.

ÖZET

JOHN STUART MİLL'DE EĞİTİM VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK

ÖZTÜRK, Fatih

Doktora, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÖNAL

Haziran-2019, IX+191 sayfa

'Özgürlük' ve 'eğitim' kavramlarının ikisi de doğrudan doğruya insan gerçekliğini yakından ilgilendirdiği için felsefe ve düşünce tarihinde birçok düşünürün gündeminde yer almıştır. Bu çalışma, bahsedilen iki kavram arasındaki ilişkiyi John Stuart Mill ve 'faydacılık' bağlamında incelemektedir. Mill, ifade özgürlüğü ve faydacılık tarihinde abidevi bir düşünür olarak değerlendirilmektedir. Faydacılık, ahlakın temelini 'hazzı artırma ve acıdan kaçınma' şeklinde belirleyen ve mutluluğu nihai hedef olarak benimseyen sonuççu bir ahlak felsefesi yaklaşımıdır. Mill bilhassa, kendisinden önce Jeremy Bentham tarafından sistematize edilen faydacılığa, 'yüksek' ve 'düşük' hazlar ayrımı ile liberalizme de 'toplum içindeki birey' üstüne geliştirdiği düşünceleri ile büyük katkılarda bulunmuştur. Bireyin 'yetkinliği' ve 'otonomisi' konusundaki vurgularından dolayı, faydacılık akımının dışına taşan bir ahlak yaklaşımı geliştirmekle eleştirilmiştir. Ne var ki, bu eleştiriler onun her alanda ulaşmaya çalıştığı 'sentez' anlayışını göz ardı etmektedir: Ahlak alanında faydacılık ile Romantik deontolojinin uzlaştırılması, liberalizmde negatif ve özgürlük anlayışları arasında bir köprü kurma ve son olarak eğitim yaklaşımlarında çevreselcilik ile liberal eğitimin bir kombinasyonunu oluşturma. Mill, babası James Mill tarafından 'sıra dışı' bir eğitime tabi tutularak yetiştirilmiştir. Eğitimin hayati önemine inanmış bir filozoftu fakat o, müstakil bir eğitim felsefesi veya teorisi geliştirmiş değildir. Öte taraftan Mill, eğitimin 'geniş' anlamına odaklandığı için, onun, bireyin 'gelişimi' ve 'özgürlüğü' konusunda ortaya koyduğu bütün fikirler aynı zamanda eğitim anlayışının temelini ve çerçevesini oluşturan argümanlar olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Mill'in, bütün felsefi görüşlerini faydacılık merkezli geliştirdiği gerçeğinden hareketle, birinci bölümde, onun faydacılık geleneğinde yeri ve farklılığı bu anlayışa katkıları ile beraber incelenmektedir. İkinci bölüm, Mill'in 'özgürlük' anlayışını farklı boyutlarıyla ortaya çıkarmak için 'liberalizm', 'bireysellik', 'çoğunluğun tiranlığı', 'otonomi', 'paternalizm' ve 'cinsiyet eşitliği' terimlerinin tartışılmasına odaklanmaktadır. Üçüncü bölümde, Mill'in eğitim anlayışı, liberalizm, faydacılık ve otonomi ile olan ilişkilerine özel vurgu yapılarak incelenmektedir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde, Mill'in ahlak, özgürlük ve eğitim görüşleri genel ve bütüncül bir bakış açısı ile incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: J. S. Mill, Faydacılık, Bireysel Özgürlük, Siyaset Felsefesi, Eğitim Felsefesi

ABSTRACT

JOHN STUART MILL'S VIEW OF EDUCATION AND CIVIL FREEDOM

ÖZTÜRK, Fatih

PhD, Inonu University, Institute of Social Sciences

Philosophy

Advisor: Prof. Dr. Mehmet ÖNAL

June-2019-IX-191 pages

Throughout the history of mankind, many thinkers have contemplated on the concepts of 'Freedom' and 'Education' as these two terms are directly and closely related with human existence. This study mainly discusses the relationship between the two in the context of John Stuart Mill and utilitarianism. Mill is also regarded as a monumental thinker in the history of freedom of speech and utilitarianism. Utilitarianism is a consequentialist moral approach which accepts the basis of morality as increasing 'desire' and 'avoiding' pain with an ultimate aim of happiness. Especially with his emphasis on the distinction between 'higher' and 'lower' desires as well as with his inspiring considerations on 'the individual in a society', Mill contributed much to utilitarianism which was previously systematized by Jeremy Bentham. Because of his ideas on the 'competence' and 'autonomy' of the individual, Mill has been criticized for having developed a moral philosophy not in the frame of utilitarianism. However, these criticisms seem to ignore his main goal in all areas he dealt with: the goal to access a 'synthesis' in morality (a synthesis of utilitarianism and Romantic deontology), liberalism (building a bridge between negative and positive freedom), and lastly education (a combination of environmentalism and liberal view of education). Mill was educated in an 'unusual' way by his father, James Mill. J.S. Mill was well aware of the vitality of education. Yet, he did not develop a distinct philosophy of education or an educational theory. On the other hand, as he perceived education in its broad sense, all his writings on the 'development' and 'freedom' of the individual could be assessed as the arguments for his idea of education. In this context, this study consists of three chapters. The first chapter investigates Mill's position, contribution and difference in utilitarianism as he constructs all his philosophy on this moral approach. The second chapter focuses on the terms 'liberalism, individuality, tyranny of majority, autonomy, paternalism, and gender equality' to analyze and identify Mill's view of 'liberty' with its varying dimensions. The third chapter analyzes his view of education by laying great emphasis on its relationship with utilitarianism, liberalism and autonomy. Finally, the conclusion chapter supplies a general and ultimate discussion of Mill's view of morality, freedom and education.

Keywords: J. S. Mill, Utilitarianism, civil freedom, political philosophy, philosophy of education

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: J. S. MİLL'İN FAYDACILIK ANLAYIŞI.....	11
1.1.Tarihçe.....	11
1.2. Jeremy Bentham Ve Faydacılık.....	16
1.3.Mill'in Faydacılığı.....	20
1.3.1. Yüksek ve Düşük Hazlar.....	25
1.3.2. Ahlaki Güdüler ve Yaptırımlar.....	29
1.3.3. Kural-Faydacılığı – Eylem-Faydacılığı.....	32
2. BÖLÜM: LİBERALİZM VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK.....	36
2.1.Liberalizm.....	36
2.1.1. Mill'in Liberalizm Anlayışı.....	42
2.1.1.1.Özgürlük İlkesi.....	43
2.1.1.2.Düşünce ve Tartışma Özgürlüğü.....	46
2.1.1.3.Refahın/Mutluluğun Bir Ögesi Olarak Bireysellik/Özgürlük....	51
2.1.1.4.Otonomi.....	56
2.1.1.4.1. Ahlaki Otonomi.....	61
2.1.1.4.2. Bireysel, Sosyal ve Politik Otonomi.....	67
2.1.1.4.3. Mill ve Otonomi.....	69
2.2.Demokrasi Ve Temsili Hükümet Sistemi.....	73
2.2.1. Mill'in Demokrasi Anlayışı.....	74
2.2.2. Çoğunluğun Tiranlığı.....	78
2.3. Bireysel Özgürlüğü Engelleyen Etmenler.....	89
2.3.1. Paternalizm (Babacılık, Pedersahilik).....	90
2.3.2. Cinsiyet Eşitsizliği.....	105
3. BÖLÜM: EĞİTİM.....	120
3.1.Etoloji / Karakter Formasyonu.....	129
3.1.1. Karakter Formasyonu Pratikleri.....	139
3.2.Yaşam Sanatı.....	145
3.2.1. Sanat Olarak Eğitim.....	145
3.2.2. Estetik Eğitimi.....	149
3.3.Faydacı Ahlak Ve Eğitim.....	152
3.4.Liberalist Yaklaşım ve Eğitim.....	161

3.4.1. Teori Olarak Liberal Eğitim.....	164
3.4.1.1.Eğitimin Amaçları ve Metotları.....	166
3.4.2. Pratik Olarak Liberal Eğitim.....	170
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	174
KAYNAKÇA.....	180

GİRİŞ

Bu çalışma, John Stuart Mill (20 Mayıs 1806 - 8 Mayıs 1873) özelinde, ahlak üzerine temellenen bireysel/sivil özgürlük ve eğitim kavramları arasındaki ilişkiyi konu edinmektedir. Özgürlük ve eğitim kavramlarının her biri çok kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalarla incelenebilir. Bu bakımdan bu çalışma, bahsedilen kavramların işlenmesini Mill özelinde tutarak onun düşüncelerinin açıklanması ihtiyaç duyduğu ölçüde betimleyici, analitik ve karşılaştırmalı bir yöntemle diğer düşünür ve araştırmalara başvurmaktadır. Bu kapsamda giriş bölümünde, ahlak, özgürlük ve eğitim konularında yapacağımız genel izahatların sonrasında, Mill'in bu tartışmada nerede durduğunu tespit etmeye çalışacak ve tezimizin savını ortaya koyacağız.

'Özgürlük' ve 'eğitim' kavramlarının ikisi de doğrudan doğruya insan gerçekliğini yakından ilgilendirdiği için felsefe ve düşünce tarihinde birçok düşünürün gündeminde yer almıştır. Mesela Kant, (1724-1804) metafiziksel bir tartışma olan irade özgürlüğünün mümkün olup olmadığını araştırıp onu ahlakın temeline yerleştirirken John Locke (1632-1704) ve Mill gibi liberaller, irade özgürlüğünden ziyade bireysel özgürlüğün ne olduğunu, önemini ve nasıl muhafaza edileceğini incelemişlerdir. Yine, insanlık tarihi kadar eski olan 'eğitim' idesi insanı insan yapan yegâne olgu olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda, eğitimin ne olduğu, nasıl olması ve neyi hedeflemesi gerektiği gibi konular irdelenmeye değer görülmüştür. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin tartışılması ise Platon'un (M.Ö. 427 – M.Ö. 347) *Devlet* adlı eserinin yedinci kitabı ile felsefi düzlemde başlamıştır denilebilir. O, bu eserde 'eğitim nasıl olmalı' sorusuyla eğitimin amaçlarını incelerken aynı zamanda eğitimin hayati rolüne de vurgu yapmıştır. Bilhassa, 18. ve 19. yüzyıl Avrupası'nda yaygınlaşan resmi ve zorunlu eğitim, düşünürlerin eğitim üzerine daha fazla eğilmelerini sosyal bir gerçeklik olarak zorunlu kılmıştır. Rousseau'dan (1712-1778) Kant'a, Mill'den Nietzsche'ye (1844-1900) kadar birçok modern dönem filozofu eğitimin doğasını ve amacını felsefi tutumla ele almışlardır.

Özgürlük ve eğitim arasındaki ilişkiyi kendisi özelinde inceleyeceğimiz John Stuart Mill, 19. yüzyılın en önemli İngiliz filozofu olarak kabul edilmektedir. O, ahlak felsefesi bakımından Jeremy Bentham (178-1832) ile beraber faydacılık akımının iki

büyük temsilcisinden biri olup politik ve sosyal felsefe açısından liberal gelenekte yer alan önemli bir figürdür. Ahlak, liberalizm, politik ekonomi, sosyal felsefe, mantık, psikoloji ve eğitim gibi farklı alanlarda ortaya koyduğu yaklaşımlarıyla çok yönlü bir filozof kimliği taşımaktadır. O, resmi anlamda hiçbir eğitim almamış, Aydınlanmanın bir geleneği olarak evde babası tarafından eğitilmiştir. Bu süreçte, çok küçük yaşlarda Yunanca ve Latince öğrenmiş; henüz 15 yaşına gelmeden, felsefe, psikoloji, mantık ve ekonomi konularında birçok eser ve düşünür üzerine çalışmıştır. Babası James Mill'in (1773-1836) uyguladığı bu 'sıra dışı' eğitim sonucunda akademik yönünü geliştirip bir 'dahi' pozisyonuna gelmesine karşın, sadece rasyonalite temelli bir yetiştirme metodundan ötürü 21 yaşında 'mental' bir kriz geçirmiş ve hayatının geri kalanını etkileyen mühim bir kırılma yaşamıştır.¹ Bu kriz sonrasında sanat, duygu ve özgürlük ile adeta ilk defa münasebet kurarak bireyin yalnızca rasyonalite ile varolmayıp diğer yönleri ile de seçkinleştiğinin farkına varmıştır. Özellikle entelektüel olarak da önemli bir figür kimliğiyle varlık gösteren eşi Harriet Taylor (1807-1858) vasıtasıyla pekiştirdiği bu yaklaşımı, onun hem özgürlük, çeşitlilik, özerklik vurgusunun temelini oluşturmuş hem de salt rasyonalite merkezli eğitim sürecine karşı bir reaksiyon şeklinde devam etmiştir.

Mill, ahlak felsefesi tartışmalarının önemli bir durağını oluşturmaktadır. Felsefe tarihinde ahlak konusu birçok filozof tarafından ele alınmıştır. Sokrates (M.Ö. 469-399) ve sofistlerden itibaren başladığı kabul edilen felsefi düzlemdeki ahlak tartışmaları, kabaca Antik Yunan'da 'erdem', Helenistik Dönemde 'pratik hayat', Orta Çağ Hıristiyan Avrupası'nda 'ebedi saadet' ve modern dönemde 'otonomi, deontoloji, faydacılık' kavramlarıyla karakterize olmuştur. Bir başka deyişle, modern dönem itibarıyla 'ahlak' tartışmaları en genel çerçevesiyle bireysel mutluluk, kendini gerçekleştirme ya da en yüksek sayıda insanın mutluluğu gibi bir amaç belirleyen bir kimlik kazanmıştır.² Çağdaş akımlar artık bu yaklaşımların sadece birini kabul etmek yerine genellikle 'eklektik' ve 'heterojen'³ bir bakış açısını benimseyerek her ahlak düşüncesinden kısmi yararlanma yolunu tercih etmektedir.⁴

¹ Mill, J, S, (2009), *Autobiography*, The Floating Press, Auckland. s. 133-4.

² Türer, Celal, "Ahlak ve Eğitim: Şahsiyetin Oluşturulması", *Eğitim ve Ahlak Şurası*, 2015, Ankara, ss. 97-112. s. 113.

³ Larmore, Charles E, (1996), *The Morals of Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 10.

⁴ Larmore, Charles E, (2008), *The Autonomy of Morality*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 88.

Mill tarafına baktığımızda, onun bir modern dönem filozofu olarak Jeremy Bentham'ın sistematize ettiği faydacılık akımının içerisinde yer aldığını görürüz. Bentham, Mill'in babası James Mill'in arkadaşı olduğu için, Mill küçük yaşlarda Bentham'ı tanıma fırsatı elde etmiş, hatta onun bazı yazılarına editörlük de yapmıştır. Ayrıca, babasının da içinde yer aldığı 'Felsefi Radikaller' grubunun benimsediği ahlak anlayışı da faydacılık olduğu için her anlamda bu anlayışın çevrelediği bir entelektüel ortamda yetişmiştir.⁵

Faydacılık, mutluluk eksenli ve sonuççu (*consequentialist*) bir ahlak yaklaşımıdır.⁶ Mutluluğu amaç edinmesi bakımından yeni bir anlayış olmayıp Sofistler, Sokrates, Platon ve özellikle Aristoteles'ten itibaren devam eden felsefi tartışmanın bir durağı niteliğindeki mutluluk; bahsedilen düşünürler tarafından nihai hedef olarak belirlense de onların görüşü sonuççu değildir. Çünkü onlara göre eylemin doğruluğu veya iyiliği sadece eylemin sonucuna göre belirlenmez. Ayrıca, faydacılık, Aristippos ve Hegesias gibi Antik dönem filozofları ile Epikurosçular gibi Helenistik Dönem filozoflarının 'hazzı arama ve acıdan kaçınma' şeklinde formüle ettikleri yaklaşımın modern bir değerlendirmesi olarak yine felsefi gelenekten beslenerek ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, faydacılık kapsamında merkeze yerleştirilen, 'mutluluk, haz ve acı' kavramları ahlak felsefesine konu edilmesi bakımından yeni olmasa da sistematize edilmeleri açısından bir 'bakış açısı' geliştirmenin 'yeni' bir ürünü veya sonucudur. Bu kapsamda, bireyin her türlü eyleminde temel amacı mutluluğa erişmektir, hazzı hedefleme ve acıdan kaçınma bireyi mutluluğa götürür. Dolayısıyla eylemlerimiz bizi mutluluğa götürdüğü ölçüde *doğru/ahlaki*, götürmediği ölçüde *yanlış/gayriahlakidir*.⁷ Faydacı ahlak anlayışı bireysel mutluluktan daha önemli bir tutum olarak toplam mutluluğu işaret etmesiyle egoizmden ayrılır. Bu formülasyonda, eylemin kendisinde herhangi bir ahlakilik olmayıp 'değer' bildiren şey eylemin sonucudur. Bentham bireyin mutluluğunun, toplumun toplam mutluluğunu artırması gerektiği düşüncesinden hareketle her türlü eylemin bu nihai toplama hazzı elde etme ve acıdan kaçınma temelinde ne kadar katkı sağladığı bakımından ölçülmesi ve değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu ölçüm ve değerlendirmede, hazlar arasında herhangi bir nicel ve nitel

⁵ Mill, J., S., (2009), *Autobiography*, The Floating Press, Auckland. s. 105.

⁶ Quinton, A., (1973), *Utilitarian Ethics*, Macmillan Publishing, London. s. 1.

⁷ Cevizci, A., (2013), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul. s. 1634.

ayırım yapmayarak sadece hazların şiddet, yoğunluk ve süreklilik gibi özelliklerini hesaba katmıştır.⁸ Öte taraftan Mill, faydacılık akımı içinde, hazlar arasında ‘düşük’ (bedensel) ve ‘yüksek’ (entelektüel, ahlaki) ayrımını yaparak daha farklı ve aktüel bir bakış açısı geliştirmiştir.⁹ Hatta zaman zaman eylemin niyetinin sonucundan daha önemli olduğunu öne sürmesi, otonom ve yetkin birey olmanın en yüksek iyi olduğunu iddia etmesiyle faydacılığın sonuççu çerçevesinin dışına çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Mill’in, ahlak felsefesi bakımından katı bir faydacı olduğunu söylemek yerine onun bu anlayış içine Romantik ve Deontolog tutumunu aşılıyarak bir sentez ortaya koyduğunu söylemek gerekebilir.

Özgürlük kavramı açısından bakıldığında, Mill’in *Özgürlük Üstüne* (1859, *On Liberty*) adlı eserinin, özgürlük tarihinin mihenk taşlarından birini oluşturduğunu anmak gerekir. O, bu eserde temel olarak bireysel özgürlüğün nerede sonlanabileceğini veya bu özgürlüğü sınırlandırmanın hangi koşullarda gerekli olduğunu tartışmış ve bireysel özgürlüğe ayrıcalıklı bir alan açmıştır. Felsefi düzlemde John Locke ile başlatılan liberal geleneği devam ettirerek bireyin ifade ve eylem özgürlüğüne yönelik müdahaleleri ancak ‘bir başkasının özgürlüğüne zarar verme ihtimali veya durumunun ortaya çıkması’ şartı vaki olmadığı müddetçe reddetmiştir.¹⁰ Ayrıca belirtmek gerekir ki Mill, irade özgürlüğünün mümkün olup olmadığını hiç tartışmayarak, bireyin özgür iradeye sahip olduğunu koşulsuz olarak baştan kabul etmiştir. Bir başka deyişle, onun gündemi, Kant’ın ahlak ile özgürlük arasında bulunduğu ilişkiden kaynaklanan bir irade özgürlüğü değil, bireyin her türlü ifade ve eyleminde kendisine dışsal bir müdahalede bulunulmasının sınırları ve meşru zemininin aranması olmuştur.¹¹

Mill’e göre, bireyin sadece kendini ilgilendiren (*self-regarding*) alanda sınırsız özgürlük hakkı vardır. Bu hakkı ne politik bir organizasyon ne bürokratik bir yapı ne de toplumsal bir yaklaşım ihlal edebilir. Bir başka deyişle, siyasi ve toplumsal bir kaynaktan çıkan her türlü paternalist (pederşahi, babacı) yönelim bireyin otonomluğunu (özerkliğini) zedeleyeceği için reddedilmelidir. Ne var ki, Mill’in kuvvetli görünen bu

⁸ Bentham, J, (2003), “The Rationale of Reward”, *The Classical Utilitarians*, ed. J, Troyer, Hackett, Indianapolis. s. 94.

⁹ Mill, J, S, (2017b), *Faydacılık*, çev. S, Aktuyun, Alfa Klasik Yayınları, İstanbul. s. 67.

¹⁰ Mill, J, S, (2004), *Hürriyet Üstüne*, çev. M, O, Dostel, Liberte Yayınları, Ankara. s. 58.

¹¹ A. g. e. s. 47.

reddiyesi, felsefi manada yeterince temellendirilmiş gözükmemektedir. Kategorik olarak paternalizme karşı geldiğini öne sürse de Mill'in zaman zaman paternalist müdahaleleri onaylaması, otonomluğu ise yalnızca medeni toplum üyelerinin bir ayrıcalığı olarak görmesi bu problemlerden bazılarıdır.

Hem eğitim kavramının kendisi hem de Mill'in aldığı eğitim penceresinden bakıldığında, onun tabii olduğu eğitim sürecinin sonucunda çok küçük yaşlarda birçok farklı alanda donanımlı biri olarak yetiştiğini ve eğitim konusunda önemli tartışmalar yürüttüğünü söyleyebiliriz. Bunda en büyük katkı babası James Mill'e aittir. James Mill 'eğitim' üzerine birçok yazı yazmış ve oğlunu yetiştirirken bu yazdıklarını bir bakıma pratiğe dökmüştür. Hatta bu açıdan bakıldığında James Mill'in en önemli eseri özenle yetiştirdiği John Stuart Mill'dir. Mill, hiçbir resmi eğitim almamasına rağmen, 1867 yılında St. Andrews Üniversitesi'ne rektör olarak seçilmiş ve bu göreve getirilmesi münasebetiyle 'liberal eğitim' nasıl olmalıdır konusunda bir açış konuşması (*Inaugural Address*) yapmıştır. *Mantık*'taki 'etoloji / karakter formasyonu' bölümü ve bu konuşması, onun eğitim konusundaki fikirlerinin anlaşılması bakımından en önemli iki kaynaktır. Diğer birçok yazısında ve meclis konuşmalarında eğitim üzerine düşüncelerini belirtse de yukarıda zikredilen bu iki kaynak, içeriklerinin zenginliği açısından ayrıca incelenmeyi gerektirmektedir. Şunu özellikle ifade etmek gerekir ki Mill, eğitimin dar anlamı olan 'öğretim' konusundan neredeyse hiç bahsetmemiş, daha çok bireyin tüm hayatındaki bütün tecrübe ve ilişkilerini kapsayan 'eğitimin geniş anlamı'na yoğunlaşmıştır. Mill için eğitim, kişinin kendisini geliştirmesine ve gerçekleştirmesine yardımcı olan her şeyi içerir. Bu anlamda bireyin, küçük yaştan itibaren 'çevreselci' bir yaklaşımla karakterinin şekillendirilmesinden demokratik bir ortamda bütün toplumsal süreçlere katılmasına, dengeli ve eşitlikçi bir aile ortamının kurulmasından iş hayatındaki bütün sosyal ve psikolojik tecrübelerine kadar her türlü 'olgunlaşma ve gelişme' süreci bütün öğeleriyle eğitimin kapsamında yer alır. Bir başka deyişle Mill'e göre eğitim, geniş anlamıyla bütün hayatı kapsamakta olup belirli bir öğretim ortamında nihayetlenen bir olgu değildir.

Mill, henüz resmi ve zorunlu eğitimin herkes tarafından zaruri görülmediği bir ortamda her ikisinin de olması gerektiğini savunarak öncü bir rol üstlenmiştir fakat resmi eğitimin devlet tarafından yürütülmesini uygun görmeyip devlete sadece 'denetleme ve düzenleme' hakkı ve görevi vererek liberal felsefesinin bir çıktısı şeklinde

değerlendirilebilecek bir yaklaşımla eğitim faaliyetlerini ‘özel’ girişimcilerin yapması gerektiğini savunmuştur. Ona göre devlet, resmi eğitim vasıtasıyla ‘tek tip’ birey veya vatandaş yetiştirme gayesi taşıyabileceğinden dolayı, eğitim devletin tekelinde olmamalıdır. Bir başka deyişle, eğitimin dönüştürücü gücüne sonuna kadar inanan Mill için, bireyin özgürlüğünü engelleyebilecek her türlü siyasi ve toplumsal müdahale nasıl ki bertaraf edilmeyi gerektiriyorsa eğitim aracılığıyla da bu özgürlük alanı kısıtlanmamalı veya daraltılmamalıdır. Çünkü eğitim, bireyin özgürlüğünü, gelişmesini ve kendini gerçekleştirerek yetkin ve otonom biri haline gelmesini sağladığı müddetçe ‘iyi’ dolayısıyla ‘faydalı’ aksini yaptığı müddetçe de ‘kötü’ dolayısıyla ‘zararlı’dır. Bu tartışmayı biraz daha açmak gerektiği için Mill’in ahlak, özgürlük ve eğitim arasında bulunduğu ilişkiyi şöyle sistematize edebiliriz.

Eğitimin bireyi her anlamda ve koşulda özgürleştirdiği şeklinde kesin bir hüküm öne sürmek mümkün gözükmemektedir. Bilhassa modern dönemdeki okullaşmayla beraber bireyin eğitim vasıtasıyla pasifleştirildiği ve tek tipleştirildiğine dair önemli itirazların olduğu bilinmektedir. William Godwin’den (1756-1836) başlamak üzere, Francisco Ferrer (1859-1909), Maria Montessori (1870-1952), A. S. Neill (1883-1973), ve Ivan Illich (1926-2002) gibi düşünürler ‘özgür eğitim’ kapsamında düşünce üretmiş, eğitimin insanı özgürleştirmekle yükümlü olup mevcut eğitimin bunun aksini gerçekleştirdiğine yönelik eleştirilerde bulunarak bazı alternatif ‘okul’ modelleri de yaratmışlardır. Radikal eleştirilerin belli başlı temaları, okulun politik, toplumsal ve ekonomik gücü etrafında toplanır.¹² Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, eğitimin bizatihi kendisinin bu sorunu teşkil etmediği, mevcut eğitim anlayışı ve uygulamasının bu eleştirilerin merkezine yerleştirilmesidir. Çünkü, bu araştırmacıların büyük bir kısmı eğitim vasıtasıyla oluşturulan bu özgürlük sorununu yine eğitim vasıtasıyla aşmayı hedeflemişlerdir. Yeniden ifade etmek gerekirse, eğitimin özgürlük ile olan ilişkisi ‘doğru’ ve ‘iyi’ eğitim üzerinden yürütüldüğünde daha tutarlı bir perspektif edinilmiş olur. ‘Doğru’ ve ‘iyi’ bir eğitim, özgürlüğe, bireyin kendisini bilmesi, yeterliklerini anlaması ve toplumla ilişkilendirmesi açılarından hizmet eder.¹³ Birey, kendi özellik ve potansiyellerini eğitim aracılığıyla öğrenebilir. Bu açıdan bakıldığında

¹² Spring, Joel, (2017), Özgür Eğitim, Ayrıntı Yayınları, İstanbul. s. 13.

¹³ Moore, T., W., (2010), Philosophy of Education: An Introduction, Routledge & Taylor Francis Group, Oxon. s. 67.

birey, özgürlüğünü deneyimleyebilmek adına öncelikle kendini tanımaya ihtiyaç duyduğu için eğitimin olumlu etkisini görebilir. İkinci olarak birey, eğitim vasıtasıyla hem ‘beceri’ ve ‘yeterliklerinin’ farkına varır hem de onları potansiyelleri ölçüsünde geliştirir. Bu, eğitimde özgürlüklerin ne kadar kıymetli olduğunu gösterir. Eğitimin özgürlüğe olan hizmetinin en yoğun mesaisi buradadır. Herhangi bir kişi, sahip olduğu veya olması gerektiği özgürlüğü etkin bir biçimde tecrübe edebilmesi için ihtiyaç duyduğu ‘yeterlikleri’ eğitimin katkısı ile edinir. Üçüncü olarak kendini bilen ve yeterliklerinin farkında olup onları geliştiren bireyin kendi öznelliğini toplumla nasıl ilişkilendireceği konusunda da eğitim önemli bir rol oynar. Hiçbir birey toplumdan bağımsız veya azade olarak yaşayamayacağına göre, eğitimin bu safhadaki rolü de yine bireyin özgürlüğüne katkıda bulunabilir. Toplum tarafından oluşturulabilecek ‘çoğunluğun tiranlığı’, mahalle baskısı, sürünün bir üyesi veya kitlenin bir parçası olmak gibi özgürlüğü engelleyen/sınırlayan her türlü yönelime karşı birey, hazırlıklı ve donanımlı hale gelir. Elbette bütün bu önermeler ‘doğru’ ve ‘iyi’ eğitimin yürütülmesi ön şartının gerçekleştirildiğini varsayarak gerekçe kazanır. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, eğitim bireyi yukarıdaki irtibat kapsamında özgürleştirebileceği gibi daha da önemli olarak ona ‘özgürlük bilincini’ aşılar.¹⁴ Bireyin eğitim aracılığıyla özgürlüğünün ve onun öneminin farkına varabilmesi kendi varoluşunu yetkin ve etkin bir biçimde deneyimleyebilmesine, geliştirebilmesine ve nihayetinde kendini gerçekleştirme yolunda önemli bir kazanım elde etmesine imkân sağlar.

Eğitimin özgürlükle olan ilişkisini tartışırken özgürlük kavramını da ayrıca incelemek gerekir. Özgürlük, bireyin tercihlerine dışarıdan müdahalenin bulunmaması şeklinde anlaşıldığında ‘negatif’ özgürlük¹⁵, bahsedilen müdahalelerin olmamasının yanı sıra bireyin kendi tercihlerini yerine getirebilmesi için imkân, fırsat ve yeterliliğe sahip olması şeklinde anlaşıldığında ise ‘pozitif’ özgürlük¹⁶ olarak adlandırılmaktadır. Yetişkin birinin bir golf kulübüne katılmak için önünde herhangi bir dışsal engel yoksa o kişi ‘negatif’ özgürlüğü elde etmiş denilebilir fakat yeterince zaman, maddi imkân ve golf oynayabilmek için eğitime sahip değilse bu arzusunu yerine getiremeyeceği için ‘pozitif’

¹⁴ A. g. e. s. 67-8.

¹⁵ Berlin, İ, (1969), “Two Concepts of Liberty”, *Four Essays on Liberty*, İ, Berlin, ss. 118-72, Oxford University Press, Oxford. s. 122.

¹⁶ Green, T, H, (1986), *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Essays*, ed. P, Harris, J, Morrow, Cambridge University Press, Cambridge. s. 228-9.

özgürlüğü haiz değildir. Bu bakımdan eğitim ile özgürlük arasındaki ilişki tartışılırken bu noktanın gözden kaçırılmaması hayati derecede önemlidir. Bu bakımdan, Mill'in bu iki özgürlük kategorisi arasında bir köprü oluşturduğunu ileri sürmek bu tezimizin iddiaları arasındadır.

Mill'in ahlak, özgürlük ve eğitim konularındaki düşünceleri arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Filozofun öne sürdüğü argümanlar ve temellendirmeler bahsedilen bu üç kavramın ilişkisi bakımından birbirleri ile tutarlı mıdır? Bu iki soruya verilen cevapların özeti aynı zamanda bu çalışmanın savını da oluşturmaktadır. Bu bakımdan, bu çalışma Mill tarzı romantik faydacılık üzerine temellenen özgürlük anlayışının eğitimi olumladığını ve bir postulat olarak ortaya çıkardığını savunmaktadır. Mill'e göre fayda bireysel özgürlüğün zeminini oluşturmaktadır. Bilhassa 'pozitif özgürlük' açısından bakıldığında eğitimin işlevi bu anlamda belirginleşmekte ve özgürlüğü besleyen eğitim yine dayanağını Mill tarzı faydacılıkta bulmaktadır. Tez boyunca bu iddiayı tartışıp temellendirmeye çalışacağız.

Mill, Benthamcı faydacılık anlayışını faydacılık perspektifi içinde geliştirdiği kadar ona Romantik ve deontolojik eklemeler yaparak kendi ahlak felsefesini oluşturmuştur. Mill için en önemli hususlardan birisi bu ahlak felsefesi üzerine temellenebilecek bir özgürlük yaklaşımı oluşturmaktır. Çünkü fayda esas alındığında özgürlük zorunlu bir kimlik kazanmayabilir. Nihayetinde toplam faydanın maksimize edilmesi için özgürlük bir ön şart olarak da görülmeyebilir. Onun, özgürlüğün bireysel düzlemde sağladığı mutluluk ile bireylerden başlayarak toplumun geneline ve toplamına sağladığı mutluluğu bir 'fayda' olarak ele alması özgürlük ile mutluluk arasında belirgin bir irtibat kurmasını sağlarken aynı zamanda 'fayda' ile özgürlük arasında da bir ilişki tesis edebilmesini olanaklı kılar. Bireyin, kendi özgürlüğünü istediği ve talep ettiği kadar diğer öznelere de özgürlüklerini tecrübe etmelerini ve geliştirmelerini istemek zorunda olması mutluluk ve faydanın kapsamını genişletmektedir. Toplumsal düzlemde, özgürlüğü fayda ile çatışmayan bir irtibat ile buluşturan Mill için eğitimin önemi hem ahlak hem de özgürlük tarafından sağlanabilen bir gerçekliktir. Mill'in eğitim üzerine düşünceleri eğitimin dar anlamı düşünüldüğünde hiçbir orijinallik ve derinlik taşımasına rağmen geniş anlamı mevzubahis olduğunda, onun çağdaş eğitim yaklaşımlarına sunabileceği birçok önemli bakış açısının olduğu da öne sürülebilir.

Sonuç olarak bu çalışmada, Mill'in faydacı ahlak anlayışı içindeki yeri, önemi ve hususiyeti tartışılırken onun bu yaklaşım çerçevesinde liberalizmi ve eğitimi nasıl temellendirdiği incelenecektir. Mill, bütün felsefi düşüncelerinin merkezine faydacılığı aldığı için bu çalışmanın birinci bölümünde faydacılığın tarihçesi, Jeremy Bentham tarafından sistematize edilen şekli ve Mill'in kendi faydacılık yaklaşımı detaylı bir şekilde incelenecektir. İkinci bölümde, özgürlüğün bilhassa da bireysel özgürlüğün Mill'i faydacılık ile beraber felsefe tarihinde karakterize eden bir diğer önemli alan olması bakımından liberalizm, demokrasi, paternalizm, otonomi, 'çoğunluğun tiranlığı' ve cinsiyet eşitsizliği kavramları irdelenecektir. Üçüncü bölümde, Mill'in eğitim konusundaki fikirlerinin faydacılık ve liberalizm kapsamında nasıl temellendirildiği ve bireysel/sivil özgürlük ile eğitim arasındaki ilişkinin boyutları araştırılacaktır. Son olarak, sonuç ve değerlendirme bölümünde ise faydacılık, bireysel özgürlük ve eğitim kavramlarının birbirleriyle olan ilişkisi bir bütün olarak değerlendirilecektir.

Bu çalışma, Türkiye'de Mill üzerine yapılmış önemli çalışmaları dikkate alarak hazırlanmıştır. Bu anlamda ULAKBİM veri tabanına göre Türkiye'de Mill üzerine yazılmış toplam 17 tez çalışması vardır. Bu çalışmalardan 13'ü yüksek lisans, 4'ü doktora tezidir. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu da Felsefe Anabilim Dalı kapsamında hazırlanmış olup diğerleri Kamu Yönetimi, Siyaset Bilimi gibi anabilim dallarında hazırlanmıştır. Bu çalışmaları konumuz kapsamında incelediğimizde aşağıdaki değerlendirmeleri yapmak mümkün olacaktır:

Osman Peker tarafından 2018 yılında tamamlanan "*John Stuart Mill'in Bilimsel Açıklama Anlayışı*" adlı doktora tezi, Mill'in epistemolojisine ve bilim felsefesine yoğunlaşmaktadır. Mill'in erken dönem yazılarına odaklanan bu çalışma tümevarım yönteminin filozof tarafından nasıl geliştirildiğine yönelik derinlemesine bir analiz de içermektedir.

Yılmaz Bayram tarafından 2013 yılında tamamlanan "*John Stuart Mill'de İfade Özgürlüğü ve Siyasi Sistem Tartışması*" adlı doktora tezi, siyaset bilimleri alanında hazırlanmış olup bizim çalışmamızın özellikle ikinci bölümüne büyük katkı sağlamıştır. Yazar bu tezde Mill'in siyaset anlayışını ifade özgürlüğü konusundaki savunusu

temelinde incelemektedir. Özellikle ifade özgürlüğünü engelleyen patriarkal ve paternalist yapı tartışmaları bakımından yol gösterici bir çalışmadır.

Nazım Hasırcı tarafından 2005 yılında tamamlanan “*John Stuart Mill’in Tümevarım Anlayışı*” adlı doktora tezi Mill’in bilim felsefesi üzerine detaylı bir çalışmadır.

Nimet Küçük tarafından 2003 yılında tamamlanan “*John Stuart Mill’in Felsefesinde Özgürlük ve Eşitlik Sorunu*” adlı doktora tezi Mill’in siyaset felsefesini özgürlük ve eşitlik kavramı özelinde irdelemektedir.

Türkiye’de şu ana kadar hazırlanmış olan yüksek lisans tezlerinin ekseriyeti Mill’in ahlak felsefesi ile liberalizmi üzerine yoğunlaşmaktadır.

Türkiye’de lisansüstü düzeyde yapılan çalışmalar dikkate alındığında, Mill’in eğitim üzerine düşüncelerinin yüksek lisans veya doktora düzeyinde ana başlık olarak işlenmediği, sadece onun eğitim felsefesine atıflar yapıldığı, müstakil bir konu olarak incelenmediğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan, bizim çalışmamızın Türkiye özelinde bir ilk olma özelliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Mill’in özgürlük anlayışı üzerine önemli eserler verilmiş olsa da bu eserlerde Mill’i anlama konusunda kilit kavram konumunda yer alan ‘otonomi’ ve ‘paternalizm’e Muzaffer Dülger ve Yılmaz Bayram’ın çalışmaları hariç hiç değinilmemiştir. Yılmaz Bayram, *Mill’in anti-paternalist bakış açısı* konusunda gayet derin ve kapsamlı bir değerlendirmede bulunmuş ancak ‘otonomi’ kavramını incelememiştir. Bizim çalışmamız bu eksikliğin giderilmesini de hedeflemektedir. Çalışmamızın bir diğer özgün tarafı da Mill’in ahlak-özgürlük-eğitim anlayışları arasındaki irtibatı ortaya çıkarmasıdır. Bahsedilen bu noktalar itibariyle bu çalışma ülkemiz felsefe, siyaset ve eğitim literatüründe önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

1. BÖLÜM: JOHN STUART MİLL'İN FAYDACILIK ANLAYIŞI

Giriş bölümünde ifade edildiği üzere, bu çalışma, Mill özelinde, ahlak üzerine temellenen bireysel/sivil özgürlük ve eğitim kavramları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu bakımdan, bu bölüm Mill'in ahlak felsefesinin temelini oluşturan faydacılığa ayrılmıştır. Mill sadece eğitim ve özgürlük konularındaki düşüncelerini değil bütün felsefe sistemini 'kendi' faydacı ahlak yaklaşımı üstüne kurmuştur. Burada 'kendi' kelimesi gerçekten önemlidir çünkü Mill'in faydacılık yaklaşımı ile aşağıda ayrıntılı şekilde tartıştığımız Jeremy Bentham'ın faydacılık yaklaşımı benzerlikler taşısa da büyük farklılıklar da gösterir. 'Hazzı arama ve acıdan kaçınma' yaklaşımının tarihçesi, Bentham ve Mill'e olan etkilerinin açıklanmasından sonra, bahsedilen benzerliklerden ziyade farklılıklara odaklanacağız. Çünkü, Mill, en azından Benthamcı anlamda bir faydacı olmayıp kendi ahlak felsefesi içinde Romantik ve Deontolog unsurlar da barındıran 'sentezci' bir filozof olması hasebiyle de ahlak felsefesi tarihinde seçkin bir yer edinmiştir. Bilhassa entelektüel ve ahlaki hazları, niceliksel ve bedensel olanlardan üstün görmesi ile eğitimin faydacılık tarafından olumlandığını işaret ederken, ahlaki güdülenme konusunda dışsal yaptırımlardan daha önemli olarak yetkin bireyin içsel yaptırımlar geliştirerek eğitimde hayati önem taşıyan otonom öğrenci vurgusunun felsefi alt yapısını oluşmasına katkı sunmuştur. Bu kapsamda, Mill'in ahlak konusundaki düşüncelerinin anlaşılması onun ahlak, özgürlük ve eğitim arasında kurduğu irtibatın tartışılabilmesi için bir ön şarttır diyebiliriz. Bunun için önce genel olarak faydacılığın tarihini incelemek gerekir.

1.1.Tarihçe

Türkçeye 'faydacılık', 'yararcılık' olarak çevrilebilen '*utilitarianism*' kelimesi İngilizcede '*utilize*' fiiliyle yakından ilişkilidir. '*Utilize*' 'faydalanmak', 'istifade etmek', yarar sağlamak', 'kullanmak' gibi anlamlara gelen bir kelimedir.¹⁷ Dolayısıyla '*utilitarianism*' ifadesini Türkçede 'faydacılık' veya 'yararcılık' olarak kullanmak uygun görünmektedir.¹⁸ Felsefe tarihinde 'faydacılık' ana hatlarıyla 'bir eylemin ahlaki olup olmamasını o eylemin en yüksek 'iyi'yi ortaya çıkarması ile ölçülebileceğini savunan görüş olarak tanımlanmaktadır.

¹⁷ Merriam-Webster Online Dictionary.

¹⁸ Cevizci, A, (2013), Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık, İstanbul. s. 1634.

Faydacılığı duygular temelinde bir soruşturmaya tabi tuttuğumuzda bu geleneğin antikiteye kadar gittiğini gözlemleriz. Protagoras (M.Ö. 481-M.Ö. 411) ve Gorgias gibi Erken Dönem Sofistlerinin, Doğa Filozoflarının aksine ilgilerini insana yöneltmeleri felsefe tarihi açısından önemli olduğu kadar konumuz açısından da önemlidir. Protagoras'ın her şeyin ölçüsü olarak bireyi göstermesi¹⁹ ahlak anlayışının temelini oluştururken bireyin ihtiyaç, ilgi ve arzularını incelemesi 'bireysel hazzı' dolaylı olarak felsefi tartışmaların kapsamına sokmuştur. Antiphon (ölüm-M.Ö. 411), Thrasymakhos (ölüm- M.Ö. 399), ve Kallikles gibi Geç Dönem Sofistleri, Erken Dönem Sofistleri ve kendi aralarında birçok konuda farklı görüşleri benimseseler de insanın her şeyin ölçüsü olduğu prensibini sürdürerek birey merkezli anlayışı geliştirmişlerdir. Bu bakımdan Ahmet Arslan'a göre, genel olarak Sofistlerin önemi; "dikkatlerini doğadan insana, makrokozmostan mikrokozmosa çevirmeleri ve insanın insan olarak özü ve dünyaya ilişkin fiillerinin önemi üzerinde ısrar ederek İnsan Felsefesini başlatmış olmalarıdır.²⁰ Özellikle insanların içinde yaşadığı reel dünyaya ilişkin fiillerinin dikkate alınması bireyin kendi duygu ve hazlarını hesaba katmayı gerektirmiştir. Bu felsefe de ileriki dönemler için ciddi açılımlara imkân sağlamıştır.

Sokratesçi okullardan olan Kiniklerin haz karşıtlığının aksine diğer bir Sokratesçi okul olan Kireneliler'in haz temelli bir ahlaki anlayışı benimsediklerini biliyoruz. Özellikle Aristippos (MÖ 435-356) bütün eylemlerin merkezine hazzı koyarak hazzı tek ve gerçek iyi olarak görmüş ahlaki olanın ancak ve ancak bu ilkeye göre anlaşılabileceğini öne sürmüştür. Bu bakımdan Aristippos, en yüksek iyinin haz olduğunu söyleyen ilk filozoftur.²¹ Herakleitos (doğum-M.Ö. 535) ve Sofistlerden de büyük ölçüde etkilendiği düşünülen Aristippos, her şeyin değişim halinde olduğunu, bedende de değişimler yaşandığından hareketle, bedendeki bu değişimlerin bazılarının yumuşak; yani iyi ve haz verici, bazılarının ise sert; yani kötü ve acı verici olduğunu öne sürmüştür.²² Bireye düşen yumuşak değişimlerin peşinden giderek hazzı talep etmesi olmalıdır. Ona göre haz ruhsal bir durum olmaktan ziyade anlık, araçsız ve bireyseldir.²³ Aristippos'un, bilhassa

¹⁹ Laertios, D, (2015), Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, çev. C, Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. s. 440.

²⁰ Arslan, A, (2010), İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul. s. 76.

²¹ A. g. e. s. 166.

²² Laertios, D, (2015), s. 104.

²³ A. g. e. s. 104.

bireysellik temelinde Protagoras'tan etkilendiği; her şeyin ölçüsünün bireyin kendisi olduğu düşüncesini benimsediği açıktır.

Peki Aristippos'un hazzın ne olduğuna dair bu görüşlerinden nasıl bir sonuca varılabilir? Öncelikle hazlar arasında eşitlikçi bir tutumun benimsendiğini görebiliriz.²⁴ Bir haz diğerine göre üstün olmayıp farklılık ancak hazların yoğunluğunda ve şiddetinde olabilir. İlaveten, hazlar arasındaki bu eşitlik yalnızca onların 'niceliksel' yönüne tamah edildiğini gösterir. Bir başka deyişle, hazların türleri arasında niteliksel bir ayırım, düşüklük veya yükseklik söz konusu değildir. Her bireyin kendisini hazza götüren eylemlerin peşinden gitmesi ve ahlaki olanın yalnızca haz veren eylemlerin olduğunu prensip edinmesi gerekir. Aristippos'un her türlü hazzı iyi olarak görmesi bir kişinin haz aldığını söyleyerek hırsızlık yapmasını veya adam öldürmesini bile bu bakış açısı kapsamında meşru hale getirebilmektedir.²⁵ Hatta, Kirene okuluna mensup bir diğer filozof olarak Hegesias'ın haz vurgusunu bir ileri safhaya taşıyarak, sıkıntılı hayat yaşayan kişilerin intihar etmeyi bir yol olarak seçmesi gerektiğini öğütlemesi onların hazzsız bir hayatı yaşamaya değer bir hayat olarak görmediğini göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir.²⁶ Öte taraftan, Diogenes Laertios'un (M.S. 180-240) naklettiğine göre, Aristippos hazlardan uzak durmaya çalışmanın gereksiz olduğunu, önemli olanın onlara yenik düşmemek ve onların üstesinden gelmek olduğunu öne sürmüştür.²⁷ Buradan Aristippos'un hazlara koşulsuz bir teslimiyeti salık vermediği yorumuna da ulaşmak mümkündür. Sonuç olarak, Aristippos için biricik iyi hazdır ve hazlar arasında iyi veya kötü ayırımı yapmak yahut niteliksel bir farklılık aramak gereksiz ve anlamsızdır. Aristippos'un bu anlayışı aşırı hedonist gözükebilir. Fakat onun bu yaklaşımı Helenistik dönemde Epikuros'a, (M.Ö. 341- 270) 17. ve 18. yüzyıllarda da David Hume (1711-1776), Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi filozoflara bir kapı açmış ve bu filozoflar tarafından bu anlayış geliştirilip farklı bir perspektifle sunulmuştur.

Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) 'mutluluk' eksenli etik anlayışının doğrudan doğruya faydacılık ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkün olmasa da onun insan eylemlerinin bütününe son tahlilde mutluluğu ortaya çıkarmak için yapıldığını ifade etmesi konumuz açısından önemlidir. Aristoteles *Nikhomakos'a Etik*'in birinci kitabında,

²⁴ A. g. e. s. 104.

²⁵ A. g. e. s. 108.

²⁶ A. g. e. s. 106.

²⁷ A. g. e. s. 99.

kendi başına tek bir iyinin olduğunu ve bunun da mutluluk olduğunu söyler.²⁸ Bazıları mutlu hayatın zevk almak, bazıları siyasi faaliyet, bazıları da teorik mülhazalarda bulunma olduğunu düşünür.²⁹ Yani hayatın amacı bedensel ‘haz’ da olabilir, şeref veya erdem de. Fakat her halükârda nihai gaye mutluluktur. Haz, şeref, erdem ve anlayış kendi adlarına tercihe bağlı olmalarının yanı sıra, bütün bunlar mutluluğa ulaşmak için farklı kişiler tarafından tercih edilir. Yani mutluluk uğruna yapılırlar. Ancak mutluluk başka bir şey uğruna seçilmeyen şeydir.³⁰ Farklı mutluluk türlerini de tartışan Aristoteles için varılan en önemli nokta nasıl bir türü veya kaynağı olursa olsun mutluluğun kendi başına isteniyor olmasıdır; yani araç değil daima amaç olarak var olmasıdır.

Aristoteles’te haz ve mutluluk arasındaki ilişkiyi, hazzın doğası veya koşulları ile ilgili tartışmaları *Nikomakhos’a Etik* eserinin VI. ve X. kitabında görebiliriz. Özetle Aristoteles, hazzı ne yok sayar ve ne de onu bir süreç veya etkinlik olarak değerlendirir. Hazzın doğası açısından bakıldığında, haz, etkinliği tamamlayan hatta onu artıran bir kimliğe sahiptir.³¹ Madem ki haz etkinlik ile bu kadar yakından ilişkilidir, buradan hareketle hazzın arzulanması yadsınmamalı aksine normal görülmelidir çünkü etkinliğin gerçekleşmesine katkı sağlamaktadır. Hazzın etkinlik ile ilişkisi bağlamında, dikkat çeken Aristoteles araştırmacılarından W. David Ross şu yorumu yapar: “Haz etkinlik olmadan ortaya çıkamayacağı, etkinlik ise haz olmaksızın eksik kalacağı için haz verici olduğundan dolayı mı etkinliği, yoksa etkinliğe eşlik ettiğinden ötürü mü hazzı arzu ettiğimizi sormanın fazla önemi yoktur”.³² Ayrıca, etkinlikler (eylemler) farklı oldukları için, her etkinliğin kendine özel hazzından bahsetmek mümkündür. İnsanlar haz aldıkları etkinliği daha iyi yaparlar; bu durumda haz etkinliğin türüne göre iyi de olabilir kötü de. İnsan açısından bakıldığında hakiki hazlar Aristoteles’e göre insana özgü fonksiyonları tamamlayan entelektüel ve ahlaki hazlardır.³³ Sonuç olarak, esasında bütün hazlar gerçektir; iyi insanların dikkat edeceği şey hangi hazların iyi olup olmadığıdır. Farklı etkinlik ve haz türleri mevcut olduğuna göre insana özgü işlevleri tamamlayan hazlar

²⁸ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, (1095a15-25).

²⁹ A. g. e. (1095b10-20).

³⁰ A. g. e. (1097a25-1097b5).

³¹ A. g. e. (1175a 30-36).

³² Ross, W, D, (2014), *Aristoteles*, çev. A, Arslan, Kabalcı Yayıncılık, Ankara. s. 356.

³³ Aristoteles, (1175a 21-1176a 29).

iyidir; dolayısıyla insanların peşinden gidecekleri etkinlik ve haz grupları bu prensibe göre değerlendirilmelidir.

Bazı araştırmacılara göre faydacılık düşüncesi esasında Epikurosçuluğun modern bir okuması şeklinde zuhur etmiştir.³⁴ Epikuros antik dönemde Platon ve Aristoteles gibi bir felsefe okulu kurmuş fakat onun okulu diğerlerinden farklı bir şekilde bir ‘dostlar meclisi’ gibi işlev görmüş ve kadınlar ve köleler de bu okula kabul edilmiştir.³⁵ Haz temelli bir ahlak anlayışı benimsediği için dönemin diğer etkin okullarından olan Stoacılığın mensupları tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Diogenes Laertios, Epikuros’un bu konudaki düşüncelerini şu şekilde özetler ve nakleder:

Bu konuları doğru anlayan, seçmesi ve kaçınması gereken şeyi beden sağlığına ve ruh erincine yönlendirmeyi bilir, çünkü mutlu yaşamın ereği budur. Nitekim bu uğurda, yani acı ve korku duymamak için her şeyi yaparız; bunu bir kez elde ettik mi, ruhumuzdaki tüm fırtınalar diner, çünkü canlının bir eksiğinin peşine düşmeye, ruh ve beden iyiliğini gerçekleştirecek başka iyi yoktur. Gerçekten de hazzın olmayışından acı duyduğumuz zaman hazzı gerek duyarız; <ama acı duymadığımız zaman> artık hazzı gerek yoktur. İşte bu yüzden hazzı mutlu yaşamın ilkesi ve ereği olarak tanımlıyoruz.³⁶

Epikuros’a göre insan hayatının ana düzenleyicisi konumundaki hazzı ulaşma ve acıdan kaçınma güduları insanın tüm eylemlerini yönlendirir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Laertios, Epikuros’un haz konusundaki birçok fikrini Kireneliler okuluna mensup Theodoros’un *Tanrılar Üzerine* başlığını taşıyan eserinden aldığını iddia eder.³⁷ Dolayısıyla görünüşte Epikuros doğrudan doğruya hazzı veya hedonist sınıfta yer alır. Fakat bu kaba tanımlama yanıltıcı olabilir. Çünkü Epikuros kısa vadeli hazlar yerine uzun vadeli acıdan kaçınma telkininde bulunur. Günümüzden bir örnek verecek olursak, sigara içen bir kişinin kısa vadeli haz arzusu ile Epikurosçu anlayışa yaklaştığı sanılırken, sağlığına verdiği zarar ile uzun vadede maruz kalabileceği ciddi ve acı boyutu yüksek hastalıkların ihtimal dâhilinde olması bağlamında acıdan kaçınma eyleminde bulunmadığı için Epikuros’un anlayışından uzaklaşır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, Epikuros’un önerdiği hazzıcılık, acıdan kaçınma ile bir arada değerlendirildiğinde hep, ikinci dereceden öneme sahiptir. Yani, acıdan kaçınma daima önceliklidir. Epikurosçu bu gelenek 16. ve 17. yüzyıllarda yeniden popülerlik kazanarak

³⁴ Rosen, F, (2003), *Classical Utilitarianism from Hume to Mill*, Routledge Publishing, London and New York. s. 2.

³⁵ Arslan, A, (2012), *İlkçağ Felsefe Tarihi 4: Helenistik Dönem Felsefesi: Epikurosçular Stoacılar* Septikler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul. s. 31.

³⁶ Laertios, D, (2015), s. 519.

³⁷ A. g. e. s. 107.

klasik anlamdaki faydacılığın bir ön çalışması ya da hazırlık safhası olarak başka bir boyut kazanmaya başlamıştır.

Modern faydacılığın iki unsuru olarak sonuççuluğun ve hedonizmin³⁸, Baumgardt'ın ifade ettiği gibi insan düşüncesinin tarihi kadar eski olduğunu ve antik filozoflarca bilindiğini³⁹ yukarıda incelemiştik. Modern faydacılığın ilk köklerinin nerede olduğuna dair net bir kanı olmasa da Plamenatz, Thomas Hobbes (1588-1679) ve John Locke'ta (1632-1704) bazı izler bulunabileceğini öne sürerken⁴⁰, Albee ve Quinton gibi diğer bazı araştırmacılar ilk köklerin Richard Cumberland'in (1632-1718) *De Legibus Naturae*'si olduğunu düşünürler.^{41 42}

Faydacılığın ilk sistematik izahını yapan İngiliz filozof Jeremy Bentham'ın öncesinde bazı akım ve düşünürler parça parça da olsa faydacılık yaklaşımını benimseyip bu çerçevede fikir beyan etmişlerdir ancak Bentham onu sistematik olarak ele alıp değerlendirmiştir. Bu öncüler arasında İngiliz Ahlakçıları, Richard Cumberland, Lord Shaftesbury (1671-1713), Francis Hutcheson (1694-1746), John Gay (1699-1745) ve David Hume gibi isimler sayılabilir. İlk faydacıların genel anlamda dini eksende konuya yaklaştıklarını ve Tanrı'nın insanın mutlu olmasını istediğini ve haliyle de insan mutluluğunu arttırmanın ve de eylemleri bu ana prensibe göre tanzim etmenin doğruluğuna ve gerekliliğine değindiklerini söyleyebiliriz.

1.2. Jeremy Bentham ve Faydacılık

Klasik anlamda faydacılık dendiğinde kuşkusuz Jeremy Bentham ve John Stuart Mill'in faydacılık anlayışları akla gelir. Onların bu anlayışı ortaya koymalarındaki ana motivasyonlarının ne olduğunu soruşturduğumuzda faydasız/kullanışsız/tesirsiz ve yozlaşmış kanunlar ile sosyal uygulamaları ele alarak değiştirme ve temel bir prensibe bağlama arzusunun ön plana çıktığını görürüz.⁴³ Bu bir tür hukuk felsefesi olarak da okunabilir. Ama daha geniş anlamda, bu tavır bir eylemi neyin ahlaki yaptığını veya

³⁸ Quinton, A, (1973), *Utilitarian Ethics*, Macmillan Publishing, London. s. 1.

³⁹ Baumgardt, D, (1952), *Bentham and the Ethics of Today*, Princeton University Press, New Jersey. s. 35.

⁴⁰ Plamenatz, J, (1958), *The English Utilitarians*, Basil Blackwell, Oxford. s. 1-21.

⁴¹ Albee, E., (1902), *A History of English Utilitarianism*, Swan Sonnenschein, London. s. 11.

⁴² Quinton, A, (1973), s. 16.

⁴³ Driver, J. (2014, Aralık 21). *The History of Utilitarianism*. Ocak 2018 tarihinde <https://plato.stanford.edu/entries/utilitarianism-history/> adresinden alındı. s. 9.

ahlaki olanla ahlaki olmayanı ayırt etme noktasında insanların hangi temeli esas alacaklarını bilmek istediklerini gösterir. Endüstri Devrimi ile tetiklenen tüketim kültürü kişisel hazlara hitap etme hüviyeti ile faydacılık yaklaşımının alt yapısını oluşturan bir başka önemli unsurdur. Kişinin mutluluğunun azami safhaya çıkartılması ve bu hazzın mütemadiyen mümkün olan en yüksek oranda muhafaza edilmesi gayreti dönemin karakteristik özelliklerindedir. Tam da bu dönemde yaşayan ve sosyal felsefe ile ilgilenen Bentham ve Mill için, kökleri, yukarıda da belirtildiği gibi önceki yüzyıllara dayanan faydacılık anlayışı, cazip, güncel ve motive edici hale gelmiştir.

Faydacılık anlayışı sistematik olarak ilk defa Jeremy Bentham tarafından ortaya konmuştur. Bentham ‘fayda’ yaklaşımından ilk defa 1776’da yayımlanan *A Fragment on Government* adlı eserinde bahseder. 1789’da yayımlanan *An Introduction to the Principles of Morals* adlı çalışmasında temel tartışma konusu ceza hukuku olsa da bu eser klasik faydacı ahlak anlayışını da ele alır. Zira bu çalışmada Bentham’ın temel gayesi de ‘ortak yarar’ eksenli sivil, yargılama yöntemine ait ve anayasal bir hukuk sisteminin oluşturulmasıdır. Aynı çalışmada, merkezi konumda olmasalar da Bentham’ın etik, ontoloji, mantık, siyasal ekonomi, kötü kanunlar, cezaevi reformu, uluslararası hukuk, eğitim, dini inançlar ve kurumlar, demokratik teori, hükümet ve yönetim üzerinde düşüncelerini de bulmak mümkündür. Dolayısıyla, Bentham, sosyal bir filozof olarak, tek bir alan üzerine düşünce üretmemiş, toplumu ve onu ilgilendiren birçok konuyu aynı anda ele almış ve ‘faydacılık’ anlayışını ‘ortak yarar’ temelinde bir analizle sunmuştur diyebiliriz.

Bu kapsamda, Jeremy Bentham iki egemen terim üzerinden konuya yaklaşmaktadır: Haz ve acı. İnsanlar hazzın peşinden giderken acıdan da kaçınmak ister çünkü haz ve acı “bütün yaptıklarımıza, söylediklerimize ve düşündüklerimize hükmeder”.⁴⁴ Bentham’a göre, insanlar sözde bu iki egemen terimin etkisi altında kalmadıklarını söylerler fakat esasında herkes bütün eylemlerinde bu iki terime tabidirler; bu da akıl ve hukuk vasıtasıyla refah sisteminin oluşturulmasına ‘fayda prensibinin’ temel arz etmesi gerektiğinin göstergesidir.⁴⁵ Bu bakımdan haz ve acı bireysel eylemin nihai

⁴⁴ Bentham, J, (2000), *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* Batoche Books, Kitchener. s. 34.

⁴⁵ A. g. e. s. 14.

gayesi olduğu gibi bireysel mutluluğun hem aracı hem de fail nedeni olmak durumundadır. Dolayısıyla, eylemlerimiz mutluluğu ortaya çıkardıkları ölçüde doğru, acıyı ortaya çıkardıkları ölçüde de yanlıştır. Hatta bazı acı veren duurmlar bile ancak ilerde yaşanacak haz alma planlarına hizmet ettikleri için katlanılan hallerdir. Bu hüküm yalnızca bireysel eylemler için söz konusu olmayıp aynı zamanda devletlerin uygulamaları ve kanunları için de geçerlidir.

Mademki haz ve acı bütün eylemlerin yegâne ve nihai etmenleridir, bundan dolayı kanun koyucu, yasaları bu anlayışa göre tanzim etmeli yani en yüksek hazzı desteklerken acıdan kaçınmayı mümkün kılmalıdır.⁴⁶ Peki, kanun koyucu bunu nasıl gerçekleştirecektir? Bentham'a göre bunun yolu fiziksel, politik, ahlaki ve dini 'yaptırımlar' uygulamaktan geçer. Bu listeye daha sonradan 'duygudaşlık' kavramını da ekleyen Bentham, kanun koyucunun bireylerin kendisini ve diğerlerini dikkate alarak eylemde bulunmasını sağlayacak veya onları bu doğrultuda yöreklendirecek yasaları koyarak toplam mutluluğu artırması gerektiğini ifade eder. Hülasa, kanun koyucu bu 'değer'in farkında olarak hareket etmeli ve yasaları hem bireysel mutluluğu hem de toplumsal mutluluğu artıracak şekilde düzenlemelidir.⁴⁷

Eylemlerin sonuçları, bireyin niyeti ve içinde bulunduğu şartlara ek olarak, genellikle o eylemleri ortaya çıkaran nedenlere bağlı olmasına rağmen Bentham'ın fayda teorisinde eylemin faydalı olup olmaması kaynak nedenlerinden bağımsızdır. Yani, kötü veya iyi diye bir eylem yoktur.⁴⁸ Bir eylemin 'fayda'sı –iyiliği veya kötülüğü- ancak ve ancak onun sonucuna bağlıdır: ortaya çıkardığı yararlarına ve/veya bedellerine. Bu noktada, Bentham'ın hazlar arasında bir ayrım yapmadığını ve her bireye farklı eylemlerin farklı düzeylerde haz sağlayabileceğini dolayısıyla da bir hazzın diğerinden üstünlüğünü ve düşüklüğünü eylemin türünün değil onun sürekliliği ve şiddeti gibi niteliklerinin belirleyebileceğini öne sürdüğünü söyleyebiliriz. O, kendi ifadesiyle, bu problemi şöyle değerlendirmektedir:

Bütün sanat ve bilimlerin yararı, - ben hem eğlence yanını hem de merak yanını hesaba katarak konuşuyorum - ve sahip oldukları değer tam olarak verdikleri zevkle orantılıdır. Aralarında oluşturulmaya çalışılan her türlü üstünlük türü, tümüyle hayalidir. Önyargı bir tarafa bırakılacak

⁴⁶ A. g. e. s. 27.

⁴⁷ A. g. e. s. 46-7.

⁴⁸ A. g. e. s. 96-70.

olursa, raptiye (push-pin⁴⁹) oyunu müzik, şiir, sanat ve bilimler ile eşit değerdedir. Raptiye oyunu daha fazla zevk verirse, demek ki daha değerlidir. Herkes raptiye oyunu oynayabilir: şiir ve müzik sadece birkaç kişi tarafından beğenilir. Raptiye oyunu her zaman masumdur: fakat şiir için aynı şey söylenemez. Gerçekten de, şiir ve hakikat arasında doğal bir karşıtlık vardır: sahte ahlak ve hayali doğa.⁵⁰

Bentham'a göre, hazlar arasındaki bu eşitliği deneyimleyen birey, bir eylemde bulunmaya karar verme aşamasında kendi mutluluğu ve faydası da dâhil olmak üzere toplam faydayı dikkate alarak mümkün olan en iyi hesaplamayı yapmalı ve bu yönde eylemde bulunmalıdır. Benzer bir hesaplamayı yasaları düzenlerken kanun koyucu da yapmalıdır.⁵¹ Elbette ki her bir eylemde bulunurken bireyin böylesi bir hesaplamayı her defasında yapması pratikte mümkün görünmediği için günlük hayatta birçok durumda Bentham genel eğilimlere ve geçmiş deneyimlere göre hareket etmenin doğru olacağını söyler.

Bentham'a göre bireyi eylemde bulunmaya yönlendiren dört temel 'yaptırım' –bu yaptırımlar aynı zamanda haz ve acının kaynaklarıdır- türünden bahsedilebilir: fiziksel, siyasi, ahlaki ve dini yaptırımlar.⁵² Bu yaptırımları tek tek tanımlayan Bentham, fiziksel, siyasi ve ahlaki yaptırımların 'şimdiki' zamanda deneyimlendiğini, dini olanların ise hem şimdiki zamanda hem de 'gelecek' zamanda deneyimlenebileceğini ifade eder. Eylemlerin hangi kaynaklardan/yaptırımlardan neşet ettiğini izah ettikten sonra Bentham'ın bir sonraki görevi hazzın ve acının nasıl ölçüleceğine dairdir. Ona göre, haz ve acı yedi başlıkta ölçülebilir: (1) yoğunluk, (2) süreklilik, (3) kesinlik veya belirsizlik, (4) yakınlık veya uzaklık, (5) verimlilik, (6) sadelik, (7) kapsam.⁵³ Bütün bu ölçütler haz ve acının niceliksel ölçümüne yönelik olup niteliksel yönden yoksundur ki bu noksanlık Mill'in Bentham eleştirilerinde merkez konumda yer alacaktır. Son olarak şunu söylemek gerekir ki Bentham için ölçümde önemli noktalardan biri hazzın veya acının hesaplanmasında etkilenen kişi sayısının azlığı veya çokluğuyla ilgilidir. Yani, ortak

⁴⁹ Push-pin oyunu 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar oynanan meşhur bir İngiliz çocuk oyunuydu. Put-pin olarak da bilinen bu oyun 'Hattie' ve Bonnet Pop' adlı İskoç oyunlarına da benzer. Kısaca, daha fazla raptiye elde etmek için rakibin raptiyesinin bulunduğu yerden bir başka raptiye aracılığıyla sökülmesi şeklinde olan bu oyun basitliği sebebiyle sanat ve bilimden elde edilen hazzın karşısında Bentham tarafından çarpıcı bir örnek olarak kullanılmıştır.

⁵⁰ Bentham, J. (2003), "The Rationale of Reward", *The Classical Utilitarians*, ed. J. Troyer, Hackett, Indianapolis. s. 94.

⁵¹ Bentham, J. (2000), s. 142.

⁵² A. g. e. s. 27.

⁵³ A. g. e. s. 31.

yararın ortaya çıkarılması bireysel yararın ortaya çıkarılması gibi hatta ondan daha fazla önem arz eder.

Bentham, sosyal bir düşünür olarak içinde yaşadığı toplumun problemlerine eğilmiş ve hukuk ile sosyal politikaların birçok düşünür gibi etikten türemesi gerektiği kanaatine varmıştır. Birçok reform girişiminde bu kaygının/güdü'nün rolünü dolaysız ve yegâne olarak mütalaa etmiştir. İnsan mutluluğunu niceliksel olarak ölçmeyi mümkün görmesi halefi Mill ve birçok düşünür tarafından eleştirilmiş olsa da o, bu ölçümünü ancak bilimsel ve somut verilerin ışığında mümkün ve gerekli görür. Aydınlanmanın başlıca prensiplerinden olan fen bilimlerinin şaşmaz yöntem ve ölçütlerini sosyal bilimlere uygulama prensibi/çabası Bentham'ın da gündemindeydi. Dolayısıyla hazzı niceliksel olarak ölçebilme motivasyonunu çağın mezkûr eğilimi kapsamında değerlendirdiğimizde bu ilgi ve yönelim anlaşılır gözükmemektedir.

Bentham'ın bu bakış açısı kendi dönemindeki Kant'ın deontolojisi gibi yaygın ahlak yaklaşımlarını dikkate aldığımızda farklı ve şaşırtıcı olarak görülebilir. Her şeyden önce Bentham içsel olarak herhangi bir şeyin iyi veya ahlaki olmasına karşı çıkar; 'araçsal' bir bakış açısı ile problemi değerlendirir. Bir şeyin iyi olup olmamasını belirleyen yegâne ölçüt onun sonuçta bizi faydaya götürüp götürmemesidir. Bu durumda yapılan bütün eylemler ve sahip olunan erdemler araç konumuna düşer. Doğal ahlakın yanı sıra Kant'ın evrensel ahlakının rağbet gördüğü bir dönemde Bentham'ın bu araçsal anlayışı farklı bir pozisyonda yer almıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Bentham'ın fikirleri, Mill ile olan ilişkisi, ona katkıları, Mill'in eleştirileri konunun gerektirdiği ölçü ve çerçevede daha ayrıntılı olarak ele alınacak ve Bentham'ın faydacılık ilkesi böylece sürekli gündemimizde olacaktır. Şimdilik ifade etmek gerekirse, klasik faydacılık anlayışının zirvesi Mill ise, bu anlayışın tartışmaya açılmasını sağlayan ve hatırı sayılır derecede de etkili olarak felsefe tarihinde yerini alan, klasik faydacılığın 'babası' Bentham'dır.

1.3. Mill'in Faydacılığı

Mill, *Faydacılık* adlı eserini 1863'te tamamlamıştır. Onun bütün felsefesinde takındığı temel tutumlarından biri olarak, faydacılık içinde kalarak, Aydınlanma anlayışı ile Romantizmi sentezleme uğraşı bu eserde de mevcuttur. Bilhassa, Sezgicilere yönelik

itirazların yoğun bir şekilde yer aldığı giriş bölümüyle beraber, *faydacılık*, Mill'in ahlak felsefesinin bütünüyle yer aldığı bir çalışma olması bakımından etik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Mill'in etik anlayışını bu eser kapsamında ayrıntılı bir şekilde ele almadan önce, onun ahlak felsefesinin ana hatlarıyla aşağıda anacağımız etik akımlardan hangisine dâhil edilebileceğini tartışmak gerekir. Bu bakımdan, 'klasik etik teleolojisi', 'modern etik teleolojisi', 'modern deontoloji', ve 'Romantik deontoloji' yaklaşımları⁵⁴ arasındaki farkları ele alıp, Mill'in bu sınıflandırmada nerede yer alabileceğini incelemek doğru bir başlangıç olacaktır.

Klasik etik teleolojisi (ör. Aristoteles), insanların hem bireysel hem de toplumsal düzlemde bir nihai *iyi*'yi benimsedikleri düşüncesinden hareketle, mutluluğun oluşmasını bu hedefin gerçekleştirilmesine bağlar. Modern etik teleolojisi (ör. Felsefi Radikaller), insan hayatının son veya nihai amacının belirli *telos*'ları yerine getirmek olmadığını, bunun yerine, hazzın artırılıp acının azaltılması olduğunu savunarak bireysel hazzın artırılması ile toplumsal olanın artırılmasının doğru orantılı olduğunu öne sürer ve bu çatışmazlığın eğitim vasıtasıyla garanti altına alınabileceğini savunur. Modern deontoloji (ör. Kant), insanların bireysel veya toplumsal düzeyde herhangi bir klasik teleolojilerinin olduğunu kabul etmeyerek etiğin bir tözünün olmadığını öne sürer. Etik yerine, felsefeye konu edilmemiş haliyle saf moral (ahlaki) değerleri ön plana çıkarır. Bu bağlamda, ahlak bize, neyin doğru olduğunu ve görevlerimizin ne olduğunu söyler. Evrensel ve zamandan bağımsız bu değerler bireylerin nihai hedeflerini gerçekleştirmeleri için temel alabilecekleri değerlerdir. Modern deontoloji, dolayısıyla, bireysel ve toplumsal mutluluk arasında zorunlu ve doğru orantılı bir bağlantı kurmak yerine daha yüksek ahlaki hedefleri önceler. Romantik deontoloji (ör. Mill), insanların doğal olarak yapısında bulunan (yerleşik) amaçlarının olmadığını kabul etse de bütün insanların, kendilerinin otonomi kapasiteleri hakkında önemli bir ortak hakikati paylaştıklarını öne sürer. Böylece, ahlaki ilkelere, otonomiye referansla öncelik tanınmış olur. Bu evrensel otonomiye geliştirme ilkesi, bireysel çatışmalar söz konusu olduğunda ana dayanak noktası olarak ortak payda konumuna yerleşmektedir.

Bu sınıflandırmalar incelendiğinde, Mill'in bir yönüyle modern etik teleolojisine yaklaştığını söylemek mümkünse de onun büyük ölçüde Romantik deontoloji

⁵⁴ Capaldi, N, (2004), John Stuart Mill: A Biography, Cambridge University Press, New York. s. 259-60.

kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Zaten, Romantik deontolojinin, bir tarafının da teleolojik bir perspektif barındırdığı argümanı⁵⁵ hesaba katıldığında ilerleyen bölümlerde de tartışılacağı gibi, Mill, faydacılık içinde kalarak, Aydınlanma anlayışı ve Romantizmi sentezleme tutumuyla bir Faydacı Romantik deontolog olarak adlandırılabilir.

John Stuart Mill'in, Bentham'ın takipçisi olduğunu ama taklitçisi olmadığını söylemeliyiz. Hayatının büyük bir bölümünde Bentham'a hayranlık duymasına rağmen onun bazı anlayışlarına sert eleştiriler yöneltmekten geri durmamış ve bilhassa mutluluğun doğası konusunda ondan çok farklı fikirler ortaya koymuştur. Bu ilişki bir yönüyle Platon-Aristoteles ilişkisine benzetilebilir. Mill ile Bentham arasındaki farkları tartışmadan önce belirtmek gerekir ki aralarındaki benzerlikler Mill'in Faydacılığını anlamak için en az farkların anlaşılması kadar önemlidir:

Mill de Bentham gibi reformcuymdu. Her ikisi de kadın haklarını, çalışanların daha iyi ücret alma hakkını ve işçi sınıfının haklarını savunmuşlardır. Bentham da aristokratik imtiyazlara karşı gelmiştir. O da Mill gibi Hıristiyanlığı sapkın etik doktrinlerin bir kaynağı olarak görüyordu. Haz ve acı konusundaki bütün karmaşık analizlerine rağmen Mill de Bentham gibi bir hedonistti. Mill, Benthamcılığı revize edip genişletmiş ve yumuşatmıştır fakat asla onu terk etmemiştir.⁵⁶

Bentham ile Mill arasında West'in tespit ettiği yukarıdaki benzerlikler konusunda West'in Mill'e doğrudan 'hedonist' demek yerine 'bir ölçüde hedonistti' ifadesini eklemesi daha yerinde olabilirdi. Bahsedilen benzerliklerin dışında, Mill'e göre Bentham'ın faydacılık veya mutluluk anlayışında bazı temel problemler söz konusuydu. Birincisi, o, hazlar arasında nitel ve nicel olarak herhangi bir ayrıma gitmeyerek aşırı bir eşitlikçi tutum sergilemişti.⁵⁷ Mill açısından bunun kabul edilmesi mümkün değildi; nihayetinde, günümüzden bir örnek verecek olursak, televizyon izleyip bira içmenin verdiği haz ile bir fizik problemini çözenin verdiği hazzın farklı nitelik ve mertebede olması gerekiyordu. İkincil olarak, Bentham'ın hazlar arasında nitel bir ayrıma gitmemesi insan hazları ile hayvan hazları arasında bir derece farklılığını doğrudan yok sayması anlamına geliyordu; bu da insan doğasına tersti.⁵⁸ Üçüncü problem bir ve ikinci problemin doğal bir sonucuydu; Bentham'ın yaklaşımı dikkate alındığında insan ve

⁵⁵ A. g. e. s. 260.

⁵⁶ West, H, R, (2004), An Introduction to Mill's Utilitarian Ethics, Cambridge University Press, New York. s. 5.

⁵⁷ Driver, J, (2014), s. 14.

⁵⁸ A. g. e. s. 14.

hayvan ahlakı (şayet böyle bir şey varsa) arasında bir fark kalmıyordu. Martha Nussbaum'un ifadesiyle, Bentham, insanları 'geniş haz ve tatmin konteynırları' olarak algıladığı için de Mill onun düşüncelerinde reform yolunu tercih etmişti.⁵⁹ John Rawls'un klasik faydacılığı devasa bir 'Biz' oluşturmak suretiyle insanların 'ayrı' olma durumlarını göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirmesi de bu bakımdan daha çok Bentham'a yönelik olmak durumundadır.⁶⁰ Öyle görünüyor ki Mill, Bentham'ın 'iyi hayat' düşüncesinin, erdem, entelektüel faaliyetler, öz-gelişim, haysiyet, güzellik ve 'sevmeyi sevmek' gibi gerçek öneme sahip ve kendi başına değerli olan neredeyse her şeyi dışarda bıraktığına kanaat getirmişti.⁶¹ Mill, faydacılık anlayışında bu problemlerin üstesinden gelme gayretiyle yola koyulmuş ve zaman içinde Bentham hayranlığı diğer birçok farklı bakış açısının yanı sıra bu sorunlar ekseninde gittikçe Bentham reddiyesine dönüşmüştür.

Mill'in faydacılık ahlakı⁶² savunusunu değerlendirirken hangi ahlak anlayışlarına karşı durduğunu; yani kendi görüşlerini hangi anlayışlara karşı müdafaa ettiğini hatırlamakta fayda var. Mill, *Faydacılık* adlı eserinin birinci bölümünde iki ahlak görüşüne sert eleştiriler yöneltir: Bunlardan birisi Kant'ın savunduğu a priori ahlak anlayışı ve ikincisi sezgicilik yaklaşımıdır.

Mill'e göre, felsefeciler özellikle Sokrates ve sofistler döneminden itibaren "[d]oğru ve yanlışın ölçütünün ihtilafına ilişkin karar vermeye yönelik tartışmada ancak ufak bir ilerleme kaydetmişlerdir".⁶³ Mill açısından, bu tartışma bütün sıcaklığıyla devam etmekte olup gelecekte de felsefecilerin gündeminden düşmeyecektir. Klasik felsefenin ahlak konusundaki temel 'iyi' sorularını hatırlayacak olursak Mill'in de bu sorulara cevap arama kapsamında bir uğraş verdiğini görebiliriz. Bahsedilen bu güçlüklerden, Mill'e göre, kurtulmanın yolu doğal (a priori), ahlaki bir yeti, bir duygu ya da içgüdü olduğu yönündeki genel anlayışın benimsenmesi değildir.⁶⁴ Bu anlayışlarda, temelden bir

⁵⁹ Nussbaum, M, C, "Mill between Aristotle & Bentham", *Daedalus*, 2004, 133(2), ss. 60-8.s. 63.

⁶⁰ Rawls, John, (1971), *A Theory of Justice*, MA: Harvard University Press, Cambridge. s. 27-9.

⁶¹ Scarre, G, "Happiness for the Millian", *British Journal for the History of Philosophy*, 1999, 7(3), ss. 491-502. s. 492.

⁶² İngilizcede 'faydacılık' anlamında kullanılan 'utilitarian' terimini Mill ilk defa kendisinin kullandığını söyler. *Otobiyografi*'sinde yazdığı üzere, bu terimi kendi icat etmemiş olup Galt'ın *Annals of the Parish* (Rahiplerin Yıllıkları) adlı romanından almıştır. Bu romanda, İskoç bir din adamı kilise cemaatine İncil'i bırakmayarak 'utilitarian' olmaları gerektiğini söyler. Mill, bu kavramı felsefi alana uyarlamıştır (Mill, *Autobiography*, 2009, s. 79).

⁶³ Mill, J, S, (2017b), *Faydacılık*, çev. S. Aktuyun, Alfa Klasik Yayınları, İstanbul. s. 49.

⁶⁴ Mill, J, S, (2017b), s. 51.

eksiklik söz konusu olup sorunun merkezinin dikkate alınmadığı; yani bütün ahlaki eylemlerin en nihayetinde dayandırılabilceği ilk ilkenin yeterince tartışılmadığı veya ortaya konmadığını öne süren Mill, bu görüşleri şöyle eleştirir:

Sezgilere göre, ahlak ilkeleri a priori olarak apaçıktır; eğer ifade ettikleri bu terimlerin anlamlarını biliyorsanız, onları kabul etmeniz gerekir. Tümevarımcılara göre doğru ve yanlış da tıpkı hakikat ve yalan gibi gözlem ve deneyimin meselesidir. Ancak her iki okul da ahlakın ilkelerden çıkartılması gerektiğini eşit derecede savunur ve sezgici okul bir ahlak biliminin olduğunu tümevarımsal okul kadar güçlü bir şekilde onaylar –yani, geri kalanının kesin olarak çıkartılabileceği temel aksiyomları içeren düzenli bir sistem. Ancak onlar, bu bilimin öncüllerine hizmet etmesi için a priori ilkelerin bir listesini hazırlamaya nadiren girişirler ve onlar bu çeşitli ilkeleri tek bir ilk ilkeye veya ortak yükümlülük zeminine indirgemeye neredeyse hiçbir zaman çaba harcamazlar. Bunun yerine, ya sıradan ahlaki emirler a priori bir otoriteye sahipmiş gibi davranırlar ya da bu maksimlerin ortak zemini olarak kabul ettikleri için maksimlerin kendisinden açıkça çok daha az otoriter ve hiçbir zaman yaygın olarak kabul edilmemiş genel ahlaki ilkeler öne sürerler.⁶⁵

Bütün ahlak filozofları ahlaklı olmanın gerekliliğinde hemfikirdir fakat neden ahlaklı olmamız gerekiyor sorusu karşısında farklı pozisyonlar alırlar. Platon'un *Devlet* adlı eserinde Glaucon'un Sokrates'e yönelttiği "bana adil olmanın adil olmamaktan hiç istisnasız bir şekilde nasıl daha iyi olduğunu göster"⁶⁶ talebiyle felsefe tarihinde başladığı kabul edilen 'neden ahlaklı olmalıyım?' sorusunu her ahlak filozofunun yaptığı gibi Mill'in de tekrar ele aldığını söyleyebiliriz. Mesela hekimlik mesleği insanı sağlığa kavuşturduğu için iyidir fakat 'sağlık' kendi başına bir iyi midir? Şayet iyiyse, bu nasıl kanıtlanabilir? Bu süreçte hangi ilk ilkeye ihtiyaç duyulur? Mill'in bakış açısına göre iki bin yıl boyunca bu sorulara tatmin edici cevaplar verilememiştir. Sezgiciler ve tümevarımcılar ahlaki ilkelerin apaçık olduklarını öne sürmüş fakat onları nihai bir ilk ilkeye dayandırmamışlardır. Temel eksiklik bu olduğuna göre, Mill'in görevi artık bu ilk ilkenin veya insanın bütün eylemlerinin son tahlilde dayandığı prensibin araştırılması, kanıtlanması ve ahlak felsefesinde yerli yerine oturtulması gerekiyordu. İşte ona göre bu nihai ölçüt veya ilke de 'fayda' ilkesi olacaktır.

Faydacılık yaklaşımının doğru anlaşılmasına engel teşkil eden birçok durum söz konusudur. Bunların en çetrefillilerinden biri 'fayda' kelimesinin yanlış anlaşılacak doğrudan hazcılığa indirgenmesi veya salt bireysel faydacılık şeklinde tanımlanarak bir nevi bencillik olarak algılanmasıdır. Mill, bu noktada, Epikuros'un takipçilerinin domuzlarla karşılaştırılmasının ne kadar küçültücü olduğundan bahsederek bu yanlış

⁶⁵ A. g. e. s. 52-3.

⁶⁶ Platon, *Devlet*: (357b).

yorumlamayı bertaraf etmeye çalışır. Fayda en yüksek mutluluk ilkesi olarak kabul edildiğinde o, faydacılık öğretisini “eylemlerimizi mutluluğun gelişimine yol açtığı oranda doğru, mutluluğun tersini ürettiği oranda da yanlış bulur”.⁶⁷ Mutluluk ve mutsuzluk nedir sorusuna ise Mill, “[m]utluluk acının yokluğu ve haz anlamına gelir, mutsuzluk ise hazzın yokluğu ve acıdır”⁶⁸ şeklinde cevap verir. Ayrıca, belirtmek gerekir ki, Mill’in faydacı etiğinin enerjisi Aristoteles’ten gelir. Nitekim, Mill’in kendisi de *Özgürlük Üstüne*’de Aristoteles’i ince düşünülmüş faydacılık felsefesinin kaynağı olarak tanıdığını belirtir.⁶⁹ Bu ifadesinin alt yapısında, Aristoteles’in bütün eylemlerin nihai hedefi olarak mutluluğu görmesi ve sadece mutluluğun kendisi için istendiğini savunması vardır. Peki bu belirleme nasıl yapılacaktır? Yani insanın yöneldiği mutluluğun en üst erek olan mutluluk olduğu ya da hazzın bu yönde derecesi nasıl belirlenecektir? Mill’e göre, bu soruların cevabı öncelikle ‘hazlar’ arasında ayırım yapmakla verilebilir.

1.3.1. Yüksek ve Düşük Hazlar

Bentham hazlar arasında eşitlikçi bir yaklaşımı benimseyerek nicel bir ölçümü mümkün görmüş ve hazlar arasında herhangi bir derece ayırımına gitmemiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere Benthamcı faydacılığa Mill’in en büyük katkılarından veya onu dönüştüren yönlerinden biri hazlar arasında ortaya koyduğu ayırım ve derece farkıdır. Mill için bütün hazlar aynı değildir. Epikuroşçuların domuzlarla mukayese edilerek eleştirildiklerini biliyoruz.⁷⁰ Mill, bu bağlamda, hazzın kaynaklarının domuzlar ve insanlar için aynı olduğu bir ortamda domuzlar için iyi ve yeterli olanın insanlar için de iyi olması gerektiğini belirterek böylesine bir kavrayışın tutarsız ve saçma olacağını öne sürer. Dolayısıyla, hazlar arasında yüksek ve düşük ayırımı yapılabilir ve yapılmalıdır.

⁶⁷ A. g. e. s. 61.

⁶⁸ A. g. e. s. 61.

⁶⁹ Mill, J, S, (2004), *Hürriyet Üstüne*, çev. M, O, Dostel, Liberte Yayınları, Ankara. s. 82.

⁷⁰ Horace, MÖ I. yüzyılda, *Satires, Epistles, Ars Poetica* (farklı zamanlarda yazdıkları daha sonradan bu isimle bir kitap haline getirilmiştir) adlı eserinde Epikuros’un öğrencilerini ve takipçilerini semirmiş/besili domuzlara benzeterek onların sadece haz için yaşadıklarını ve dolayısıyla bir domuzdan farklı olmadıklarını yazar. “As for me, when you want a laugh, you will find me in fine fettle, fat and sleek, a hog from Epicurus’s herd” (Latince: “me pinguem et nitidum bene curata cute vises, cum ridere voles, Epicuri de grege porcum”). (Horace, (1942), *Satires, Epistles, Ars Poetica*, çev. H, R, Fairclough, William Heinemann Ltd, London. s. 276-7.)

Antis Loizidies'e göre, bu sınıflandırma, bir bakıma Mill'in tutumunun 'niteliksel hedonizm' (*qualitative hedonism*) olarak anlaşılması gerektiğini gösterir.⁷¹

Mill, Bentham'ın yaklaşımındaki eksiklikleri giderme yönelimini 'haz' ayrımı konusunda özellikle Antik Yunan'dan bilhassa da Platon'dan beslenerek geliştirmiştir. Bentham'ın 'mutluluk' kavramı ile Mill'in 'mutluluk' kavramı arasındaki 'niteliksel' fark bu pencereden bakıldığında köklerini Platon'da bulmaktadır.⁷² Daha önce belirtildiği gibi, Mill, bazı şeylerin kendi başına iyi veya iyinin bir parçası olduğunu savunmuştu. Fakat onun bu kabulü a priori bir kabul olmayıp yine deneyimden beslenen bir niteliktedir. Bunlar da temel olarak entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerin gelişimini destekleyen öğelerdi. Dolayısıyla, Mill, Faydacıların bütün eylemleri sadece sonuçları itibarıyla değerlendirmesinden farklı olarak bazı eylemleri kendi başına iyi görmesi ve insanı mutluluğa götürdüğünü öne sürmesi onun Platon'dan etkilendiğini göstermektedir.⁷³ Platon'un *Protagoras*'ı üzerine yazdığı değerlendirmede, Mill, bazı şeylerin kendi başlarına iyi veya kötü olduğu sonucunu çıkardığını söyler.⁷⁴ Bu nokta, Mill'in yüksek ve düşük hazlar arasında yapmış olduğu ayrımın altyapısını oluşturması bakımından önemli olup onun kendi mutluluk teorisinde 'hazzı' (özellikle bedensel hazzı) neden merteye olarak düşük bir yere yerleştirdiğinin köklerini barındırmaktadır.^{75,76}

Böylesine bir ayrım, fayda ilkesi ile uyumlu mudur? Bunun cevabı Mill nazarında çok açıktır. Bahsedilen ayrım fayda ilkesi bakımından mümkün ve gereklidir çünkü o nihai anlamda fayda ölçümüne Bentham'ın nicel ölçümünü aşarak bir de nitel özelliklerin eklenmesi gerektiğini savunur. Robert Hoag, Bentham'ın, tek bir unsuru artırarak hazzı yüceltme şeklindeki *mütehakkim* (*dominant*) kavramsallaştırmasına karşılık olarak, Mill'in birçok unsuru hayat planının içine entegre eden *kucaklayıcı/kapsayıcı* (*inclusive*) yaklaşımı sergileyerek haz sınıflandırması yaptığını öne sürerken Mill'in bu savunusunu önemli bulmaktadır.⁷⁷ Bir başka deyişle, şayet hedeflenen mutluluk faydaysa, hazların

⁷¹ Loizides, A, "Mill on Happiness: A Question of Method", *British Journal for the History of Philosophy*, 2014, 22(2), ss. 302-321. s. 304.

⁷² Saunders, B, "Mill's Conception of Utility", *Utilitas*, 2010, 22(1), ss. 52-69. s. 53.

⁷³ Irwin, T, H, (1998), "Mill and the Classical World", *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J, M, Skorupski, ss. 423-63, Cambridge University Press, Cambridge. s. 456.

⁷⁴ Mill, J, S, (1978), CW, Vol. 11, University of Toronto Press, Toronto. s. 61.

⁷⁵ Williams, G, L, "The Greek Origins of J, S, Mill's Happiness", *Utilitas*, 1996, 8(1), ss. 5-14. s. 11.

⁷⁶ Nussbaum, M, C, (2004), s. 64.

⁷⁷ Hoag, R, W, "Mill's Conception of Happiness as an Inclusive End", *Journal of the History of Philosophy*, 1987, 25(3), ss. 417-31. s. 422.

nicel yönü kadar hatta ondan daha fazla olmak üzere onların nitel yönü de buna katkıda bulunur. Böylece, fayda ilkesi ile hazlar arasında mütekabiliyet esasına dayalı bir ilişkinin olduğu aşikârdır. Ancak bu ilişki tek tek hazların hayat akışı içindeki bütünlükte kazandığı yer ile ilişkili olduğunda bir anlam ifade eder. Yoksa bu bütünlüğün dışında hazların derecesine göre bir sınıflaması yapılamaz.

Bir hazzı diğerlerinden daha kıymetli yapan nedir? Daha arzulanır olmasına ilaveten nitelik yönünün ağır basması ya da tercih edilmesi değil mi? Öyleyse, hayvani hazlar entelektüel hazlara nispeten düşüktür; dolayısıyla herhangi bir insan hangisini tercih edeceğini kendisine sorduğunda mutlaka ikinci gruptakileri seçmelidir. Çünkü Mill'e göre, yalnızca insanların sahip olduğu haysiyet (*sense of dignity*) duygusu bunu gerektirir: Kendi ifadesiyle söylersek: "Halinden memnun bir domuz olmaktansa memnuniyetsiz bir insan olmak, mutlu bir aptal olmaktansa mutsuz bir Sokrates olmak daha iyidir".⁷⁸ Mill'in bu meşhur ifadesi hazzın nitelik yönüne verdiği hususi önemi göstermektedir. David Brink'in *Mill's Deliberative Utilitarianism* adlı makalesi Mill'in nitelik kavramına verdiği önemi bu kavramın 'bilinçli' tercih kapsamında olmasına bağlamaktadır. Ona göre, Mill, bireyleri yetkin öznel olarak değerlendirdiği için onların 'bilinçli' (*deliberative*) tercihleri içsel olarak veya kendi başına da bir değere sahip olduğunu düşünmekte ve yüksek yetilerin işlenmesini 'daha yüksek bir mutluluk' sağlaması bakımından hususi bir pozisyonda görmektedir.⁷⁹ Bütün bunlar dikkate alındığında Mill'in salt hedonist veya hazzcı olduğunu söylemek mümkün değildir. Entelektüel hazlar daha yüksek olduğuna göre, insanın bu hazlara erişme yolunda mesafe kat etmesi ve karakterini bu doğrultuda olgunlaştırması ön ve ana gerekliliktir. Bu da büyük ölçüde bireyin özgür bir eğitim almasından geçer. Zira, bu çalışmanın ana varsayımlarından birisi de Mill'in bütün felsefi sisteminin 'eğitilmiş ve otonom' birey vurgusuna kapı açan holistik bir yaklaşım geliştirmiş olmasıdır.

Mill'in yüksek ve düşük hazlar arasında yaptığı bu nitelik ayrımı, onun mutluluğun veya ortak yararın nasıl ölçüleceğine dair temellendirdiği görüşlerinin merkezini oluşturmaktadır. O, bireysel yarar ile ortak yararın çatışmayacağı görüşünü Felsefi

⁷⁸ Mill, J, S, (2017b), s. 67.

⁷⁹ Brink, D, O, "Mill's Deliberative Utilitarianism," *Philosophy and Public Affairs*, 1992, 21 (1), ss. 67-103. s. 69-70.

Radikallerden devralmış ve bu yaklaşımı hayatı boyunca sürdürmüştür.⁸⁰ Bu anlayış çerçevesinde, mutluluk ana amaç olduğuna göre, insanı bu amaca yönlerecek veya ulaştıracak metotlar da bu amaca uygun olmalıdır. Nicel ve nitel hazlar ile birlikte acıdan kaçınma ilkesi bu metotlar için şemsiye prensip olarak daima mevcuttur. Bu yüzden, bireysel veya ortak yararın ölçülmesinde Bentham'ın yaklaşımı eksiktir ve gerçekçi değildir.

Mill'in faydacılık anlayışının, bazı araştırmacılar, hedonizme çok isnat ettiğini öne sürseler de⁸¹, aslında onun nitelik konusundaki fikirleri hedonizm ile tutarsız olarak addedilerek faydacılığı ve hedonizmi terk ettiği yönünde suçlanmasına⁸² bile neden olacak kadar radikaldir. Mill hazların nitelik ve niceliklerini aynı zamanda normatif görmekte ve her ikisinin de tecrübi olduğunu öne sürmektedir. Oysaki Bentham'ın ölçümünde niceliksel hazların yoğunluk, süreklilik ve şiddet gibi alt özellikleri mutluluğun ölçümü için yegâne özellikler ve tercih ölçütleriydi. Ancak burada böylesine bir ölçümün, nitel öğeleri de kapsar şekilde genişletilmesinin mümkün olup olmayacağı, mümkün olursa nasıl gerçekleştirileceği açık değildir. Bu yöndeki sorular Mill tarafından tam olarak açıklan(a)madığı için Mill yorumcularının ana gündem maddelerinden birini oluşturmuştur. Bentham'inkine kıyasla onun ölçümü daha genel, sınırları nispeten belirsiz ve daha kapsayıcıdır. Pratikte uygulanabilirliği ile ilgili birçok tartışma ve eleştiri yapılmıştır. Mesela, Riley farklı türdeki hazların mukayese edilemeyeceğini, dolayısıyla da Mill'in yaklaşımının uygulamada mümkün gözükmediğini iddia etmiştir.⁸³ Nihayetinde hangi haz kaynağının hangi kişiye ne ölçüde haz sağladığını keşfetmek ayrı bir zorluk iken bu hazların kıyaslamasına gidilmesi, bunlar arasında bir öncelik sonralık sıralaması yapılması bambaşka ve daha ileri bir zorluk ortaya çıkarmaktadır. Pekâlâ, elma yiyen birisi kitap okuyan birisinden daha fazla haz aldığını iddia etme hakkına sahiptir diye bir önerme oluşturmak da mümkündür.

Mill'in yüksek ve düşük hazlar ile alakalı görüşlerini incelerken onun zihinsel gelişim ile ahlaki gelişimin koşut ilerlemesi gerektiğine dair vurgusunu unutmadan

⁸⁰ Capaldi, N, (2004), s. 155-6.

⁸¹ Skorupski, J, (1998), "Introduction: The Fortunes of Liberal Naturalism", *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J. Skorupski, ss. 1-34, Cambridge University Press, Cambridge. s. 20.

⁸² Donner, W, Fumerton, R, (2009), *Mill*, Fabulous Printers Pte Ltd, Singapore. s. 271.

⁸³ A. g. e. s. 269.

değerlendirmek gerekir. Bireyin, entelektüel hazların peşinden giderken sosyallik, başkalarını dikkate alma ve onlarla ilişki kurma gibi diğer hazları da göz ardı etmemesi önemlidir. Bu vurgunun, Mill'in bilhassa Alman Romantizmi ile tanışmasından sonra derinleştiğini söyleyebiliriz. Çünkü birey/insan ne sadece 'akıl' ('*ratio*') sahibidir ne de 'duygu' ('*emotion*'). Birey bir bütündür; dolayısıyla her yönüyle gelişmeli ve sonuç itibarıyla otonom bir birey seviyesine gelerek kendini gerçekleştirmelidir.

1.3.2. Ahlaki Güdüler ve Yaptırımlar

Mill, *Faydacılık* adlı eserinin üçüncü bölümünü bireyi ahlaki eylemde bulunmaya yönelten güdüler nelerdir? sorusunun cevabına ayırır. Bu güdülerini yaptırımlar çerçevesinde ve derin bir vicdan konsantrasyonu ile irdeler. Çünkü Mill için neden ahlaklı olmalıyım sorusundan ziyade ben'i ahlaki eylemde bulunmaya yönelten motivasyonlar/güdüler nelerdir sorusu daha önemlidir ve bunun ortaya konulması faydacı ahlakın kendini nasıl gerekçelendirdiğini de açıklayacaktır.

Klasik İngiliz Faydacıları olarak adlandırılabilir Bentham ve James Mill gibi filozoflar ahlak anlayışlarını genel anlamda 'insan doğası' üzerine fikirlerinden çıkarmışlardır. Bu gelenek İngiliz Ampirizmi içinde David Hume da dahil olmak üzere birçok düşünür tarafından benimsenen bir yaklaşımdı. Bentham'ın ahlak algısının temelini ve başlangıcına 'haz ve acı' duygularını yerleştirmiş olması da bundandır. Bu temel insan doğasının psikolojik yönünü işaret ediyordu. John Stuart Mill için de psikoloji merkezi bir hareket noktası olmuştur.

Faydacı ahlak anlayışı geleneksel olarak iki anlamda natüralisttir. Birincisi, faydacılar, ahlakı, insanın doğasının doğal bir çıktısı olarak görmüşler ve ahlaki kuralların insanın ihtiyaçlarından doğduğunu düşünmüşlerdir. İkincil olarak, İngiliz geleneğine mensup faydacılar ahlakın bağlayıcılığını ve zorlayıcılığını insanların doğaları gereği aradıkları amaçlara referansla açıklama eğilimini benimsemişlerdir.⁸⁴ Birey, doğası bakımından bir ihtiyaç duymasaydı ahlakın doğması mümkün değilken, yine psikolojik amaçlar söz konusu olmadığında da ahlaki kuralların yaptırım gücü olamaz.

⁸⁴ Berger, F, R, (1984), Happiness, Justice, and Freedom: The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill, University of California Press, Berkeley and Los Angeles. s. 9.

Locke ve Hume'dan beri gelen Bentham ve John Stuart Mill'in babası James Mill tarafından tekrar işlenen 'çağrışımçılık'⁸⁵ kavramı J. S. Mill'in psikoloji anlayışında önemli bir yer tutar. Psikolojiyi en genel anlamıyla 'zihnin yasaları' olarak tanımlayan Mill zihinsel olayların yalnızca fizyoloji ile açıklanamayacağını dolayısıyla da bağımsız bir Zihin biliminin var olduğunu düşünür.⁸⁶ Buna göre, zihinsel izlenimlerin birlikte var olduğunu öne sürerek aralarında kimyasal bir birlik söz konusu olduğu için, bu izlenimler adeta iç içe geçerler.⁸⁷ Bilhassa yalın idelerden müteşekkil kompleks ideler -- her idenin izlenimlerden oluştuğunu da akılda tutarak-- bu birlik sayesinde bir bütün olarak ortaya çıkar. Aynı zamanda hem pasif hem de aktif olan zihnin bu pozisyonu çağrışımçı psikolojinin temsilcilerinin eylemlerin haz ve acıdan kaynaklandığına dair görüşleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu yapıldığında, her şeyin bir insiyaka/güdüye (*motive*) sahip olması gerektiği anlayışının benimsendiğini görürüz. Psikolojik güdülerle beraber 'yaptırımlar'ın psikolojik ve sosyal düzlemde incelenmesi Mill'e Bentham'ın aksine daha geniş bir alan açar.

Mill'e göre, birey ahlaki eylemde bulunurken içsel ve dışsal olmak üzere iki yaptırım grubunun nüfuzu altındadır. Buradaki 'yaptırım' kavramını Mill içeriği ile beraber Bentham'dan ödünç alır fakat ileride de göreceğimiz üzere yine onun fikirlerinden hareketle onu aşmaya çalışır. Bentham, yasa ve kamu politikaları gibi ahlaklılık yaptırımları ile kamuoyunun ahlaklılık yaptırımları arasında ayrıma gider.⁸⁸ Gerek dini gerek toplumsal gerekse de kamusal ve ekonomik motivasyonlar olsun, faydacı ahlak ilkeleriyle bireyi güdüleme bakımından hepsi birbiriyle uyumludur. Ne var ki, böylesine bir ayrım Mill bakımından noksandır çünkü bunlar son tahlilde 'dışsal' yaptırımlar kapsamında ele alınmalıdır çünkü Bentham'ın üzerinde durmadığı ama Mill için asıl önemli olan 'içsel' yaptırımlardır.

Bu yaptırım türü en yalın ifadesi ile "vicdanın özü olan, yasayı ihlalin bekçisi konumundaki 'acı' duygusudur".⁸⁹ Her bireyde var olan/olması gereken bu vicdan

⁸⁵ 'Associationism' David Hume tarafından, gerek fiziksel çevreden gerekse bedenden kaynaklanan duyguların zihinden mekanik bir determinizmle birleştirilmesini anlatan bir kavram olarak önerilmiştir (Capaldi, 2004, s. 43-4).

⁸⁶ Mill, J, S, (1973), A System of Logic: Ratiocinative and Inductive, Vols. VII and VIII of Collected Works, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto. s. 849.

⁸⁷ A. g. e. s. 852-3.

⁸⁸ West, H, R, (2004), s. 97.

⁸⁹ A. g. e. s. 97.

edinilen bir yetidir; doğuştan var olmaz. Mill'e göre vicdan, şefkat, sevgi hatta korku gibi duyguların yanı sıra bütün dini duygulardan, çocukluk anılarının da içinde bulunduğu her bireyin mazisinden, bireyin kendisine ve diğerlerine olan saygısından gelen birçok duygu türünden *edinilir*.⁹⁰ Dolayısıyla, bir içsel yaptırım olarak vicdanın oluşmasında çok farklı ve fazla öge mevcuttur. Bahsedilen bütün bu ögeler bir araya gelerek bireyin içsel tarafını oluşturması bir taraftan da onların ilk etapta yine dış dünyada var olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çünkü vicdanın bu yönü onun neden doğuştan değil de sonradan edinilen bir şey olduğunu gösterir. Bu nokta, faydacılık ahlakının temellendirilmesi bakımından önemli olduğu kadar elimizdeki bu çalışmamız açısından da hayati bir önem taşımaktadır. Çünkü eğitimin bir amacı da bu vicdanın mümkün olduğu kadar hassas bir şekilde ölçüm yapıp yanlışlık anında net olarak acı hissedecek şekilde nitelik kazanmasının sağlanmasıdır. Mill'in otonom bireyi de bu 'kazanım'la gelişen bir birey kimliğine sahiptir.

İçsel yaptırımların Mill nezdinde daha değerli ve buyurucu olması onun otonom/bağımsız birey tutkusunu belirginleştiren hususlardan birisidir. Şayet birey daima dışsal yaptırımların neticesinde ahlaki eylemde bulunursa, bu yaptırımların mevcut olmadığı durumlarda bireyi ahlaki eylemde bulunmaya yöneltecek olan neden/şey ortadan kalkmış olur. Dahası, mevzubahis olan dışsal yaptırımlar ne kadar zorlayıcı olurlarsa olsunlar asla içsel yaptırımlar kadar sorunu kökten çözen bir işlev göremeyecektir. Bu bakımdan, Mill için dışsal yaptırımlardan öte içsel olanların hayati önem taşıması onun özgür/otonom/bağımsız bireyin amacıyla her açıdan uyumludur. Bu noktada, insanın eğitime niçin ihtiyaç duyar sorusu da cevaplandırılmış olacaktır çünkü Mill felsefesi daima 'otonom birey' ekseninde şekillenmektedir.

Bentham ve Mill arasında ahlaki güdülerin yaptırımlarla olan ilişkisi konusunda üç temel fark göze çarpar. Bunlardan birincisi, psikolojik hedonizmdir; Bentham bireyi kendi içinde bir bütün görürken, Mill bu bakış açısına çağrışımıcılığın bir getirisi olarak sosyal ortamı da ekler. İkincil olarak, daha önce de değinildiği üzere, Mill, Bentham'ın aksine yasayı ihlal etme duygusundan bahseder. Son ve en önemli olan ise Mill'in *kurumsal düzen ve eğitim* vasıtasıyla vicdanın geliştirilmesine dair fikirleridir.

⁹⁰ Mill, J, S, (2017b), s. 103.

Sonuç olarak, Mill de Bentham ile ahlaki güdülerin oluşmasında yaptırımların rolünü merkeze yerleştirir. Fakat onun için Bentham'ın yaptırımları tamamen dışsal grupta yer aldıkları için eksik ve tam anlamıyla holistik değildir. Birey, daima harici zorlamalarla hareket etmez, etmemelidir. İçsel yaptırımlar, dışsal olanlara kıyasla daima var olabilmeleri, süreklilikleri ve güçleri bakımından daha önemlidir. Bağımsız bir bireyin yasayı ihlal etme duygusu ile beraber oluşturduğu yaptırımlar bütünü 'faydacı' ahlakın temin ve tesisinde birincil pozisyonda yer almalıdır.

1.3.3. Kural-faydacılığı – Eylem-faydacılığı

Mill'in 'faydacı' ahlakı 'sonuççuluk' yaklaşımların bir türüdür. Bu anlayış kapsamında, herhangi bir eylemin ahlaki olup olmaması onun sonucuna göre ölçüldüğüne göre 'faydacı' ahlak bakımından bir eylem mutluluk/fayda sonucunu doğuruyorsa iyi/ahlaki, aksini ortaya çıkarıyorsa kötü ya da ahlaki olmayan grupta yer almaktadır. Bu yaklaşımın kapsamı ve unsurları konusunda ihtilaflar olsa da bütün sonuççu düşünürlerin üzerinde mutabık olduğu temel unsur, sonuçların değerlerinde farklılıklar olduğu zaman eylemlerin ahlaki değerlendirmesinde, daima doğrudan veya dolaylı olarak belirleyici bir role sahip olmasıdır.⁹¹ David Lyons'a göre, yanlış veya ahlaki olmayan eylem, Mill'de, 'yapıldığında karşısında zorlayıcı bir kural'ın olduğu eylem olmak durumundadır ki ancak böylece yanlış bir eylem gerekçelendirilebilir.⁹² Şayet yanlış eylem, karşısında zorlayıcı bir yasa ile karşılaşılıyorsa ve müeyyide ile birlikte geliyorsa bu eylemlerden kaçınmak gerekir. Ancak burada her eylem için her bireyin her an teyakkuzda olması mı gerekir yoksa bütün eylemlere veya bir grup eyleme uygulanabilecek bir kurallar bütünü var mıdır? Bu sorular da anlamlıdır. Ancak her türlü sonuç eylemden sonra geldiği için doğal olarak eylemi başlatan kişi, sonucu tam olarak belirleyemez. Onun sorumluluğu öngörülen sonuçlarla ve bilinen ya da daha önceden yaşanmış olan sonuçlar ile belirlenir. Ama bazen başka faktörlerin etkisiyle sonuç beklenenden farklı gerçekleşebilir.

Yukarıdaki soru ve buna bağlı değerlendirme, Mill konusunda büyük bir tartışmanın temelini oluşturmaktadır: Mill bir kural-faydacı mıdır yoksa eylem-faydacı mı? Bu iki terimi, ilk olarak, 1959 yılında yayımlanan *Ethical Theory* adlı kitabında

⁹¹ Hooker, B, (2010), "Consequentialism", *The Routledge Companion to Ethics*, ed. J, Skorupski, ss. 444-455, Routledge Publishing, Oxon. s. 444-5.

⁹² Lyons, D, (1994), *Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory*, Clarendon Press, Oxford. s. 55.

Richard Brandt kullanmıştır.⁹³ Her iki görüş de sonuççu ahlak anlayışının kapsamında yer alır. Bu bakımdan, cinayet, yalan söyleme, sözünü tutmama gibi bazı eylemlerin kendilerinin sonuçlarından bağımsız olarak yanlış olduğunu öne süren deontolojik ahlak anlayışının tam karşısında yer alan sonuççuluk, bir eylemin doğruluğunu veya yanlışlığını belirleyecek unsur o eylemin ortaya çıkardığı fayda veya mutluluktur diyerek eylemin kıymetini sonucuna yani tecrübeye bağlamaktadır. Eylem-faydacılar, bir eylemin doğruluğunu veya yanlışlığını belirleyen şeyin o eylemin belli şartlar altında doğurduğu sonuçların incelenmesi ile anlaşılabilirliğini öne sürerler. Bir başka deyişle, her tekil eylem kendi şartları içinde fayda'ya götürüyorsa doğrudur, götürmüyorsa yanlıştır. Dolayısıyla, her eylem veya eylem grubu ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilmelidir. Kural-faydacılara göre ise ahlaki özneler eylemlerini belli 'kurallara' göre yaparlar ve bu kurallar kendi içinde gerekçelendirilmiş ahlaki kurallardır. Ancak rastlantısal sonuçlardan ya da öngörülmeleyen başkaca faktörlerden dolayı tekil örneklerin yanıltıcılığını aşmak için dikkatli olmak gerekir. Açmak gerekirse, onlar, eylem-faydacılar gibi her eylemi tekil olarak ele almak yerine bir veya daha fazla ana kurallar kümesinden hareket ederek bireylerin ahlaki eylemde bulunduğunu öne sürerler.

Mill'in faydacı ahlakını hangi gruba dâhil etmek gerekir? Sonda söyleyeceğimizi başta söyleyecek olursak, Mill zaman zaman her ikisine de dâhil olurken bazen de ikisine birden dâhil olmaz; kısacası, Mill'e doğrudan doğruya kural-faydacı veya eylem-faydacı demek mümkün gözükmemektedir. Kural-faydacılar tarafından bakacak olursak, tartışmamız itibarıyla, bu anlayışın iki türü bizim için önemlidir: 'faydacı genelleme' ve 'ahlaki kod'. Faydacı genellemeler Mill açısından her ne kadar mümkün olsa da daima istisnalar ile birlikte var olur.⁹⁴ Ayrıca ahlak kurallarının gelişmesini görmek başka şey, bütün kuralların bütün bireyler tarafından doğru yapılıp yapılmadığını test etmeye çalışmak başka şeydir.⁹⁵ Mill, bir taraftan kurallar bütünü ve ideal yasayı önemsiyor olsa da öbür taraftan bazı durumlarda eylemlere odaklanmak gerektiğini söyler. Kural-faydacılar, eylemde bulunurken sıkı bir kural tutkusunu önceler fakat Mill bazı durumlarda, mesela bulunulacak eylem kurala karşı olmasına rağmen daha büyük bir mutluluğu ortaya çıkarıyorsa, bu kuralların esnetilebileceğini düşünür. Fakat, bu istisnai

⁹³ West, H, R, (2004), s. 74.

⁹⁴ Mill, J, S, (1963-1991), CW Vol. 10, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 225.

⁹⁵ A. g. e. s. 224.

durumların da bir “kural” oluşturduğunu söyleyerek⁹⁶ kural-faydacı tutuma biraz daha yaslanmış gözükür.

Diğer taraftan, eylem-faydacılığı açısından Mill'i değerlendirdiğimizde, onun zaman zaman tikel eylemleri kendi içlerinde irdelemenin mümkün ve gerekli olduğunu söylediğini görürüz. Ne var ki, her eylemde bulunurken aynı ihtimamı göstermeye çalışmak bireyi bir ‘ahlak azizi’ seviyesine çıkarmaya/düşürmeye çalışmak olacağı için Mill böylesi bir durumdan kaçınarak ‘ahlak zehirlenmesi’ adlandırması/önermesi ile böylesine bir yaklaşımın pratikte pek kullanışlı olmadığını dile getirir.⁹⁷ Buradan tekil örneklerin çok çeşitli etkilerin ürünü olabileceği ve ilmi anlamda genellemeler oluşturmada zorluk çıkaracağını bildiği için adeta o kuralları tek tek eylemlerle, eylemleri de kurallarla denetleyebileceğimiz bir mekanizmanın varlığına işaret etmektedir. İleride eğitim konusunu işlerken bu tutumunun ne kadar belirleyici olduğu ‘çevreselcilik’, ‘liberal eğitim’ ve ‘otonomi’ kavramları kapsamında daha iyi anlaşılacaktır.

Bu tartışmalar ışığında Mill'in faydacı ahlakını eylem-faydacı mı yoksa kural-faydacı mı görmek gerekir? Onun bütün felsefesi dikkate alındığında iç tutarlılığın ‘otonom’ veya ‘bağımsız’ birey çevresinde yuvalandığı görülür. Bu bakımdan, otonom bireyin inşası onun ahlaki yönünün gelişmesiyle başattır. Eğitilmemiş bireylerin bağımsız olamayacağından hareketle, Mill'in bireyin ahlaki yönüne verdiği önem daha iyi anlaşılabilir. Nitekim, Mill için ahlaki kaygı vazgeçilmez ise, bu her birey için geçerli olmalıdır. Bireysel yararın toplumsal yararlarla özdeşleşmesi veya birbirini tamamlaması herkes için geçerli olan bir kurallar bütününe tabi olunmasını gerektirir. Her ne kadar Mill'in kural-faydacı ya da eylem-faydacı olduğunu doğrudan söylemek mümkün olmasa da onun ‘ahlaki kod’ çağrısını⁹⁸ dikkate aldığımızda kural-faydacılığa biraz daha fazla yaklaştığı sonucunu çıkarabiliriz. Eğitim, bireyi özgürleştirdiği gibi aynı zamanda onu doğru ahlak kodlarına yönlendirir. Sonuç olarak, bireyin kendini geliştirmesi ve gerçekleştirmesi için ihtiyaç duyduğu ahlaki muhteva bütün insanlar için bir ‘kod’ halinde mevcuttur; birey de bu sınırları nispeten belirsiz ve esnek kurallar bütününden beslenir.

⁹⁶ A. g. e. s. 183.

⁹⁷ Donner, W., & Fumerton, R, (2009), s. 51.

⁹⁸ A. g. e. s. 53.

Faydacılık konusunu ele alan birinci bölümün sonunda şunlar söylenebilir. Mill Benthamcı Faydacılıktan etkilenmiştir fakat ondan daha farklı düşünceler de geliştirmiştir. Onun, kendi ahlak felsefesi içerisine Romantik ve Deontolojik unsurlar yerleştirmesi yine onun sentez arayışının en belirgin özelliklerindedir. Bu çalışmanın savı açısından değerlendirildiğinde, Mill'in eğitim vasıtasıyla fayda'yı maksimize etmenin mümkün olduğuna dair düşünceler ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Bu fayda bireysel düzlemde başlayarak toplumsal olana doğru genişlemekte ve gelişmektedir. Eğitim, yalnızca bireyin faydasına olmayıp aynı zamanda toplumun da faydasıdır. Haz açısından bakıldığında, Mill'in eğitimi entelektüel bir faaliyet olarak 'yüksek' kategorisine yerleştirdiği açıktır. Dolayısıyla, eğitim bütün hazların eşit görüldüğü bir faydacılık anlayışı içinde olumlanamazken Mill'in Faydacı, Romantik ve Deontolog görüşü kapsamında olumlanabilir. Bu bakımdan, faydacılık ve eğitim birbiriyle çatışma halinde olmaktan ziyade birbirini destekler ve gerektirir niteliktedir.

2. BÖLÜM: LIBERALİZM VE BİREYSEL ÖZGÜRLÜK

John Stuart Mill çok yönlü bir filozoftur. Mantıktan etiğe, kadınların özgürleşmesinden ekonomiye kadar birçok alanda fikir üretmiştir. Siyaset ve liberalizm konularında da önemli katkıları olmuştur. Hatta bir dönem parlamento üyeliği⁹⁹ de yapmış olan Mill'in siyaset hakkındaki görüşleri doğrudan doğruya etik felsefesi ve liberal anlayışı ile ilişkilidir. Demokrasi düşüncesinin Avrupa'da ve bilhassa Amerika kıtasında rağbet gördüğü ve büyük dönüşümlerin tecrübe edildiği bir çağda yaşamıştır. Temsili hükümet sistemi üzerine önemli bir eser de kaleme alan Mill, meclis çalışmalarında, teoride düşündüklerinin pratikte uygulanabilmesi için çeşitli konularda teklifler sunarak büyük bir tanınırlık ve etki alanı oluşturmuştur. Babası James Mill ve onun arkadaşı Jeremy Bentham'ın da dâhil olduğu Felsefi Radikaller grubunun siyaset ve sosyal konularla yakından ilgilendiklerini düşündüğümüzde bu gelenekten gelen biri olarak Mill'in İngiliz Ampirizmi ve Liberalizminin içinde yoğrulduğunu söyleyebiliriz. O, bu akımlardan sadece etkilenmekle kalmayıp bireysel, toplumsal ve ekonomik liberalizme büyük katkılar da sağlamıştır. O, yönetim sistemleri üzerinde durduğu kadar belki ondan da fazlası yönetilenlerin karakter, yönelim, gelişim, tercih ve eğitimleri üzerinde durmuştur. Siyaset teorisi bakımından, genel anlamda Mill, anayasal rejimi, sınırlı oy hakkını, âdem-i merkezîyetçiliği ve yerel yönetim anlayışını 19. yüzyıl Avrupa'sı için uygun görmüştür.

2.1. Liberalizm

Liberalizm “en genel anlamıyla, kökleri Rönesans ve Reforma dayanmakla birlikte, daha çok 18. yüzyılda sağlam temellere oturan felsefi bir teori ve modern dünyanın temel politik ideolojilerinden biri olarak, bireylerin sivil ve politik haklarına verdiği önemle

⁹⁹ Mill, parlamento üyesi olmasına dair teklifi bazı şartlar öne sürerek kabul etmişti: finansal olarak kampanyaya destek vermeyecek ve başkalarının maddi destek vermesini kısıtlayacak, seçim propagandası yapmayacak, herhangi bir teminat vermeyecek, yerel menfaatler için sözcü olmayacak ve sadece toplumun vicdanının sesi olmanın ötesinde kadınların oy hakkı için mücadeleye edecekti (Capaldi, 2004, s. 321). Bu şartlar, kendi dönemi için hem ağır hem de tuhaftı. Ağır çünkü kadınların oy hakkını elde etmesi için mücadele vermeyi gündeme almıştı; tuhaftı çünkü hem seçime girip hem de propaganda yapmaması veya maddi destek almaması sıra dışıydı. Hatta, Packe'in ifade ettiği üzere, dönemin tanınmış bir şahsiyeti, Mill'in bu şartları için: “bu şartlar ile Tanrı gelse seçilemezdi” demiştir. (Packe, M, S, (1954), The Life of John Stuart Mill. Secker and Warburg, London). s. 449.

Mill, ayrıca, Parlamento Üyelerinin maaş almaması gerektiğini, çünkü milletvekilliğinin bir kariyer alanı olmadığını, aksine onu, toplumun faydasının daha eğitilmiş kişiler tarafından savunulduğu ve ilerletildiği bir pozisyon olarak algıladığını vurgulamıştır (Capaldi, 2004, s. 299).

seçkinleşen görüş”¹⁰⁰ olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan birçok şey çıkarılabileceği gibi ona başka şeyler de eklenebilir. Çünkü liberalizmin herkesin üzerinde mutabık kaldığı ortak bir tanımının yapılması çok güçtür. Maurice Cranston’ın kısa fakat kabul gören liberalist tanımına göre “liberal olan kişi özgürlüğe inanan kişidir”.¹⁰¹ Birçok araştırmacıya göre liberalizmin kurucusu olarak kabul edilen Locke, özgürlüğe inanma kavramı bakımından bu gelenek içerisinde ana kaynak durumundadır. Nitekim o, insanların doğal olarak ‘özgürlük halinde’ bulduklarını ifade ederek bu durumun kullanılması veya terk edilmesi için de bireyin başka hiçbir iradeye bağımlı olmadığını öne sürmüştür. Farklı toplum ve zamanlarda farklı şekillerde anlaşılan liberalizm, örneğin İngiltere’de dini hoşgörü, rızaya dayalı hükümet, kişisel özgürlüklerin bilhassa da iktisadi özgürlüğün korunması şeklinde anlaşılırken, Fransa’da sekülerizm ve demokrasiyle birleşmiş, Amerika’da ise kişisel özgürlüğe bağlılıkla bir arada anılmıştır.¹⁰²

Farklı tanımları ve yorumlamaları mümkün olsa da liberalizmin doğrudan doğruya özgürlük üzerine temellendiğini söylemek mümkündür. Kavramın tipolojisini ele aldığımızda, liberal görüşü savunanların genel olarak, ifade özgürlüğünü, inanç özgürlüğünü, mülkiyet hakkını, serbest ticareti, seküler devlet anlayışını ve çoğulcu demokrasiyi desteklediklerini görürüz. Öte taraftan, onlar doğal olarak, kalıtsal ayrıcalık, mutlak monarşi, devletin bir dininin olması ve kralların veya hükümdarların ilahi haklarının olduğuna dair görüşlere karşı çıkarlar. Capaldi, liberalizmin bu kültürel değerlerinin varlık bulmasını onun ‘bireysel otonomi’yi yüceltmesine bağlar.¹⁰³ Bütün liberal düşünülerin her alt başlıkta aynı şeyi düşündüklerini öne sürmek mümkün gözükmemekle beraber büyük ölçekte ortak bir paydanın sağlandığı da açıktır.

Liberalizmin kurucusu veya ilk temsilcisi olarak kabul edilen 17. yüzyıl İngiliz filozofu John Locke *Devlet Üstüne İki Deneme* adlı eserinde her insanın hayat, özgürlük ve mülkiyet hakkına sahip olduğunu belirterek, liberal anlayışın temellerini atmıştır.¹⁰⁴ Ayrıca, Locke, devletin sosyal sözleşme vasıtasıyla bu hakları ihlal etmemesinin

¹⁰⁰ Cevizci, A, (2013), s. 1018.

¹⁰¹ Cranston, M, (1967), “Liberalism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. P, Edwards, Macmillan and the Free Press, New York. s. 459.

¹⁰² Cevizci, A, (2013), s. 1018.

¹⁰³ Capaldi, N, (2004), s. 267.

¹⁰⁴ Locke, J, (1988), *Two Treatises on Government*, ed. P, Laslett, Cambridge University Press, Cambridge. s. 271.

gerekliliğine değinerek mevzubahis özgürlük alanlarının başkalarına karşı da güvence altına alınmasının mecburiyetini savunmuştur. Diğer taraftan, doğrudan doğruya liberalizm içerisinde yer alması da Kant'ın deontolojik ahlak anlayışını özgürlük üzerine inşa ederek bireyi bu kapsamda incelemesi onun liberalizmi besleyen önemli düşünürlerden biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır.¹⁰⁵

Liberaller 17. ve 18. yüzyıllarda geleneksel muhafazakârlığı reddederek devlet yönetiminin mutlakiyetçilikten temsili demokrasiye ve hukukun üstünlüğüne evrilmesini talep etmişlerdir. 1688 Şanlı Devrimi, 1776 Amerikan Devrimi¹⁰⁶ ve 1789 Fransız Devrimi¹⁰⁷ felsefi anlamda itici gücünü bu bakımdan büyük ölçüde mevcut liberal görüşten almıştır. Despot yönetimlerin devrilmesi için silahlı mücadelenin meşru hale getirilmesinde liberalizm bir dayanak olarak kullanılmıştır denilebilir. Özellikle de Fransız Devriminden sonra liberalizm büyük bir yayılma sergileyerek Avrupa ve Güney Amerika'da bazı devletler tarafından benimsenmiştir. 1920'lere kadar temel olarak muhafazakârlık ile mücadele eden liberalizm, 20. yüzyılda daha çok faşizm ve komünizmin karşısında yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında I. ve II. Meşrutiyet ile Tanzimat Fermanı gibi ıslahatlarda etkisini göstermiş olup Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra anayasal devlet ve sekülerizm anlayışlarının benimsenmesinde rol oynamıştır. Günümüzde ise liberal değerler artık ağırlığını daha fazla hissettirir konumdadır.

Daha önce de belirtildiği üzere tek tarz bir liberalizmden bahsetmek mümkün değildir. Teorisyenler ve felsefeciler farklı zamanlarda, ülkelerde ve kültürlerde farklı yorum ve vurgulara ulaşmışlardır. Liberalizmin türlerini veya şekillerini ifadelendiren birçok kavram kullanılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, klasik, eşitlikçi, iktisadi, sosyal, refah devleti, etik, hümanist, deontolojik, mükemmeliyetçi, demokratik ve

¹⁰⁵ Yürüşen, Melih, (1996), Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Sosyal Hoşgörü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. s. 136.

¹⁰⁶ 4 Temmuz 1776 Bağımsızlık Bildirisi, liberal düşüncenin politik düzlemde hayat bulduğu ilk ve en önemli gelişme olarak kabul edilir.

¹⁰⁷ 26 Ağustos 1789'da Ulusal Meclis tarafından kabul edilen meşhur İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi insan haklarının doğal haklar olduğunu bildiriyordu. Buna göre: Doğal haklar insanın sırf insan olduğu için sahip olduğu haklardır ve bu hakların kaynağı ancak insanın kendisidir, bu haklar devredilemez, zaman aşımına uğramaz, kutsaldır ve ihlal edilemez; devletin amacı da bu hakları korumaktır; insanların bu doğal hakları ise özgürlük, mülkiyet, ve de baskıya karşı direnmedir.

kurumsal liberalizm gibi türleri ve isimlendirmeleri sayılabilir.¹⁰⁸ Her ne kadar farklı varyasyonlar mevcutsa da liberalizmde en temelde özgürlükçü, bireyselci, eşitlikçi, iyimserlik içeren ve evrensel yönlerinin ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

Liberal düşüncelerin Aydınlanma döneminde şekillenmeye başlayıp olgunlaşma sürecine girdiği kabul edilmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, müstakil bir akım olarak ilk defa John Locke tarafından ortaya konmuştur. Thomas Hobbes'un monarşi yanlısı tutumunun aksine, Locke yönetim kademesinin yönetilenlerin rızasının üstüne kurulması gerektiğini savunmuş ve bir yönetimin meşruiyetini böyle sağlayabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁹ Hobbes'un doğa durumu ve toplumsal sözleşme anlayışlarını sürdürmesine rağmen, Locke yönetimin tiranlığa evrilmesi durumunda, sözleşmenin bozulacağını dolayısıyla da halkın tiranı devirme hakkının bulunduğu düşünür. Bu anlamda Locke, hayat, özgürlük ve mülkiyet haklarını toplumsal sözleşmenin temellerine yerleştirerek liberalizmin ana hatlarını ortaya koymuştur. Liberal değerleri sadece toplumsal sözleşme eksenli ele almayan Locke dini hoşgörüyü de savunmuştur. Bu düşüncesine göre: Özelde devlet, genelde bütün insanlar farklı dini yaklaşımların hangisinin doğru olduğunu değerlendirme hakkına sahip değildir; bu değerlendirmeyi yapsalar bile böylesine bir dayatma şiddet yoluyla istenilen sonuca ulaşamaz; insanları dini birliğe zorlama, çeşitliliğe müsaade etmekten daha büyük bir toplumsal düzensizliğe yol açar.¹¹⁰ Bu yaklaşımlar aynı zamanda John Locke'un devlet ile kilisenin ayrılması gerektiği fikrinin gerekçelerini de oluşturmaktadır.

Rönesans, Reform, 1688 Şanlı Devrimi, 1776 Amerikan Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi gibi sosyopolitik gelişmelerle beraber, John Locke, Thomas Hobbes, John Milton (1608-1674), Baron de Montesquieu (1689-1755) gibi düşünürlerin katkılarıyla liberalizm John Stuart Mill'in yaşadığı dönemde artık genel anlamda kabul gören bir görüş haline gelmişti. Dolayısıyla Mill için hedef yeni bir akım kurmak değil, varolanın ilerletilmesi ve etik temellere oturtulmasıydı. Bu bakımdan, Mill'in liberalizm-adalet,

¹⁰⁸ Young, S, (2002), *Beyond Rawls: An Analysis of the Concept of Political Liberalism*, University Press of America, Lanham, MD. s. 25.

¹⁰⁹ Copleston, F, (1991), *Felsefe Tarihi: İngiliz Görgücülüğü*, çev. A. Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul. s. 185.

¹¹⁰ McGrath, A, (1998), *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*, Blackwell Publishing, Oxford. s. 214-5.

liberalizm-etik, liberalizm-cinsiyet eşitliği, liberalizm-demokrasi ve liberalizm-eğitim gibi ikili tartışmalara felsefesinde daha fazla yer verdiğini görüyoruz.

Liberalizmin tanımı konusundaki tam bir birlikteliğin olmaması bu kavramın farklı tasniflere tabi tutulması ile de alakalıdır. Liberal ilkeler ve siyasi amaçlar dikkate alınarak yapılan sınıflandırmalara baktığımızda eşitliğin temel alındığı durumda ‘eşitlikçi liberalizm’ tabirinin, bireyin toplum içindeki rolü söz konusu olduğunda ‘komüniteryen liberalizm’ veya ‘sosyal liberalizm’, hukukun üstünlüğü ön plana çıkarıldığında ‘anayasal liberalizm’, piyasa işleyişine vurgu yapıldığında ‘laissez faire’ tabirlerinin kullanıldığını görüyoruz.¹¹¹ Bilişsel süreç bakımından yapılan temellendirmeleri ele aldığımızda iki farklı liberalizm türünden bahsetmek mümkündür. ‘Akıl temelli liberalizm’, aklın doğru işleyişinin insanları bir araya getireceğini ve dolaylı olarak da toplumsal bir mutabakatı öngördüğünü savunan liberalizme ‘sözleşmeci liberalizm’ denirken liberal ilkelerin yanında ahlakın da kişilerin arzularının karşılanmasını temele yerleştiren ve bu temeli kısaca ‘mutluluğu artırma ve acıdan sakınma’ olarak ifade eden ‘faydacı/sonuççu liberalizm’ anlayışının ‘duygu temelli liberalizm’ olarak adlandırıldığını söyleyebiliriz.¹¹² Bu durumda Mill her iki liberalist yaklaşıma da eşit uzaklıkta gözükmektedir.

Öte taraftan, kronolojik bir liberalizm araştırması ‘klasik’ ve ‘yeni (neo)’ liberalizm (*neo-liberalism*) olarak adlandırılabilir iki tür anlayışı ortaya çıkarır. Klasik liberalizm bilhassa 18 ve 19. yüzyıllarda etkinliğini artıran liberalist teoridir. Bu anlayışta, özgürlük ve özel mülkiyet hakkı arasında sıkı bir bağ kurulmuş olup, özgürlüğün mümkün olması büyük ölçüde mülkiyet hakkına bağlanmıştır. Birey, özel mülkiyet hakkına sahip olmadığında özgür olamayacağı düşüncesi savunulmuş ve bu ilişkinin iki önemli garantörlük üstlendiği öne sürülmüştür. Birincisi, özel mülkiyet hakkı özgürlüğü mümkün kılar; ikincisi de bu hak, özgürlüğün korunmasını sağlar. L. Robbins’e göre, bu olmazsa olmaz birliktelik özel mülkiyetin klasik liberalizm anlayışında özgürlüğün ‘tecessüm’ü olarak kabul edildiği anlamına gelmektedir.¹¹³ Birey, ekonomik anlamdaki özgürlüğünü teminat altına alma suretiyle tahakkümü ve baskıyı (özellikle devletin

¹¹¹ Başdemir, H, Y, (2009), Liberalizm: Ahlaki Temeller, Liberte Yayınları, Ankara. s. 12-3.

¹¹² A. g. e. s. 13.

¹¹³ Robbins, L, (1961), The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy, Macmillan, London. s. 122.

müdahalesini) bertaraf ederek kendi özgürlük alanını perçinlemiş olur. 20. yüzyılın önemli liberal düşünürlerinden olan F. A. Hayek'in (1899-1992) de ifade ettiği gibi: "Şayet basın-yayın enstrümanları devletin kontrolündeysen orada basın özgürlüğü olamaz, bütün salonlar devletin elindeyse, orada, bir araya gelme/toplanma özgürlüğü yoktur, toplu taşıma araçları devletin tekelindeyse, orada, hareket/seyahat etme özgürlüğü yoktur".¹¹⁴ Nihai anlamda, klasik liberalizmin odak noktasına özgürlük ve özel mülkiyet arasındaki kopmaz ilişkiyi koyduğunu ve bu minvalde gerek siyasi gerekse ekonomik anlayışlar geliştirdiğini söyleyebiliriz.

'Yeni' veya 'Neo' liberalizm olarak adlandırılan liberalizm türünün 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarında birçok düşünürün katkılarıyla gelişip rağbet kazandığını görürüz. Öncelikle bu anlayışın inkılapçı tarafına bakmak gerekir. Bu süreç, üç ana etkenin eşliğinde ilerlemiştir. Birincisi, bu zaman dilimi, serbest pazar ekonomisinin sorgulandığı bir dönemdir. Oysaki bu kavram klasik liberalizmin baş tacıydı. İkincisi, nasıl ki liberallerin serbest pazar ekonomisine olan inançları azalıyordu bunun tam aksine ekonominin devlet tarafından idare edilmesinin doğru olduğuna dair inançları da artış gösteriyordu. Klasik liberallerin devlet müdahalesini en asgari seviyede tutmaya çalıştıklarını hatırlarsak, liberal düşünce geleneğinde bu nokta önemli bir kırılmayı oluşturur. John Dewey'e (1859-1952) göre bu inancın liberaller arasında rağbet görmeye başlaması kısmen Birinci Dünya Savaşı esnasında devletlerin ekonomi planlamasında iyi iş çıkarmalarıyla ilgiliydi.¹¹⁵ Fakat büyük ölçüde bu değişiklik, 'demokratikleşme' vasıtasıyla iktidara gelenlerin artık 'halkın temsilcisi' olarak görülmelerinden ileri gelmekteydi.¹¹⁶ Üçüncü ve muhtemelen de en önemli etken klasik liberalizmin neredeyse hiç taviz vermediği mülkiyet haklarının işçi sınıfı için eşitlikli bir ortam oluşturmasıydı. Yükselen işçi sınıfının maruz kaldığı bu sorun liberalizmin yeniden ele alınmasını ve reformlara tabi olmasını sağlamıştır. Sonuç olarak, neo-liberalizm, serbest pazar ekonomisinin sorgulandığı, devletin müdahale erkine yönelik tutumun yumuşadığı ve işçi sınıfının eşit fırsat taleplerine cevap verme yolunda değişimler geçirerek popülerlik kazandığı liberalizm türünü karşılar.

¹¹⁴ Hayek, F. A. (1978), *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London. s. 149.

¹¹⁵ Dewey, J. (1929), *Characters and Events*, ed. Ratner, Henry Holt, New York. s. 551-60.

¹¹⁶ Hobson, J. A. (1922), *The Economics of Unemployment*, Allen and Unwin, London. s. 49.

Liberalizmi benimseyen düşünürlerin bu anlayışlarını ahlaki bir temele oturtma girişimleri dolaylı olarak liberal değer teorileri üstünde durmalarını da sağlamıştır. Liberal değer teorileri genellikle üç ana başlık etrafında kümelenmektedir: Mükemmeliyetçilik (*perfectionism*), çoğulculuk (*pluralism*), öznelcilik (*subjectivism*). Bu üç değer teorisi de çalışmamızın ana varsayımı olan ‘eğitim ve bireysel özgürlük arasındaki sıkı ilişki’nin anlaşılması açısından çok önemlidir. Mükemmeliyetçilik, nihai insan değerinin ‘gelişmiş şahsiyet’ ve ‘otonom hayat’ olduğunu kabul eden görüştür. Çoğulculuk, özellikle Isaiah Berlin’in olgunlaştırdığı bir bakış açısı olarak, her bireyin kendi tercihlerinin olduğunu, hiçbirinin diğerinden üstün veya düşük olmadığını ve de her tercihte bulunmanın başka olası bir tercihten vazgeçmek olduğunu öne süren anlayıştır. Bu bakımdan, çoğulcular için otonomi, mükemmelleşme veya tekâmül, bedensel hazlardan yüksek bir konumda yer almaz. Öznelcilik ise her bireyin farklı tercihlerinin olmasının doğal olduğunu; bu tercih türleri arasında üstünlük veya düşüklük kıyaslamasının yapılamayacağını savunur. Her üç değer teorisi de akıl sahibi insanların farklı yaşama yollarının peşinden gittiklerini kabul etmesi bakımından birliktelik gösterse de bu farklılığı temellendirirken aynı yolu takip etmeyebilir. John Stuart Mill’in bu değer teorilerinin hepsine zaman zaman atıfta bulunduğunu söylemek mümkün olsa da onun büyük ölçüde ‘mükemmeliyetçi’ veya ‘tekâmül’ yanlısı olduğu açıktır. Onun bu tavrı, eğitimin bireyi geliştirerek özgürleştirmesini savunan görüşünün ana hareket noktalarından birini oluşturmaktadır. Günümüzde değer teorilerine dair tartışma, genel olarak toplum içinde yaşayan bireyin, toplumu da dikkate alarak bireyselliğini nasıl koruyacağını çözümlerinin aranması yönünde seyretmektedir.

2.1.1. Mill’in Liberalizm Anlayışı

Mill’in liberalizm anlayışını ayrıntılı şekilde ele almadan önce, onun liberalizminin, günümüz liberal anlayışlarından çok farklı olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan, yukarıda ana hatlarıyla verilen liberalizm türleri bazı yönleriyle Mill’inkiyle uyuşsa da bazı yönleriyle de farklı yerde dururlar.

Önemli Mill araştırmacılarından Urbinati’ye göre, ‘Mill’ ismi ‘liberalizm’ terimiyle ‘eş anlamlı’ denebilecek kadar Mill, liberalizmi geliştirmiş ve onla beraber düşüncelerini

ortaya koymuştur.¹¹⁷ Mill, özgürlük konusuna¹¹⁸ neredeyse her eserinde değinmekle beraber, *Özgürlük Üstüne*¹¹⁹ adlı çalışması liberal düşünce üzerine yazılmış en önemli eserler arasında kabul edilmektedir. Mill'in bu eseri giriş bölümü hariç dört bölümden oluşur. *Giriş* bölümüne Mill bu denemesinin amacının “irade özgürlüğü”nü tartışmak olmadığını söyleyerek başlar; onun tartıştığı konu “toplum tarafından birey üzerinde meşru bir biçimde kullanılabilen iktidarın ‘niteliğini ve sınırlarını’ konu edinen sivil veya toplumsal” özgürlüktür.¹²⁰ Metafizik bir problem olarak irade özgürlüğü Mill'in bu eser bakımından gündeminde değildir ki liberal gelenek açısından ana tartışma noktası zaten ‘sivil’ özgürlüktür. Bu bakımdan, bireyin özgürlüğü nerede başlar nerede sonra erer (eğer böyle bir son varsa) veya devletin bireyin özgürlüğüne müdahale hakkı var mıdır varsa niteliği ve sınırları nelerdir? şeklindeki sorular Mill'in tartışması kapsamındadır. Henry West'in ifadesi ile, bu eser toplumsal denetim ile bireysel tercihlere bırakılması gereken alan arasına bir sınır koyma girişimidir.¹²¹ Devletin hiçbir otoritesinin olmadığı anarşizm ile Thomas Hobbes'un toplumsal sözleşmesinde olduğu şekliyle mutlak otoritenin devletin tekelinde olduğu totaliterlik gibi iki uç toplum durumu da dikkate alındığında özgürlük ve otorite arasındaki dengenin nasıl sağlanacağını ele alır. Bu tartışma, yeni olmamakla beraber, Mill'e göre artık pek fazla gündemde değildir ama ‘gelecek’te çokça tartışılacaktır. Bu yüzden Mill daha çok özgürlüklerin sınırı var mıdır tartışmasını yürütür.

2.1.1.1. Özgürlük İlkesi

Mill, özgürlük ile ilgili sorunların sadece totaliter rejimlerde değil demokrasi gibi halkın kendi kendini yönettiği düşünülen sistemlerde de yaşandığını düşünür. Bu sorunu

¹¹⁷ Urbinati, N, (2002), *Mill on Democracy: From the Athenian Polis to Representative Government*, University of Chicago Press, Chicago.s. 203.

¹¹⁸ Mill'in liberalizm üzerine yazdığı ilk eser Nisan 1826'da *London and Westminster Review* dergisinde yayımladığı ‘*Civilization*’ (Uygarlık) adlı eserdir. Bu yazıda, özetle, o, uygarlığın oluşumunun ve yükselmesinin ekonomik, siyasi, sosyal ve ahlaki sonuçları olduğu düşüncesinden hareketle yine uygarlığın yükselmesiyle beraber iktidarın bireylerden kitlelere geçtiğini ve bu durumun da nihai olarak bireyi ‘önemsiz’leştirdiğini savunmuş ve özgürlük/liberalizm hassasiyetini ortaya koymuştur (Mill, CW, Vol. 18, 1977, s. 117-148).

¹¹⁹ Mill, Ocak 1855'te Roma'da, bir ayine katıldıktan sonra, bu şehrin kırlarında bir gezintiye çıkar ve steplere tırmanırken, 19. yüzyılın ‘büyük gerici’ olarak bilinen Papa IX. Pius ve yanındakileri görür (Capaldi, 2004, s. 240). Bu görüntünün kendisini ‘Özgürlük’ üstüne bir eser kaleme alıp yayımlamaya sevk ettiğini anlatır (Mill, CW, Vol. 14, 1972, s. 294).

¹²⁰ Mill, J, S, (2004), s. 47.

¹²¹ West, H, R, (2004). s. 18.

Alexis de Tocqueville'in 'çoğunluğun tiranlığı' şeklindeki adlandırmasına iştirak ederek devletin zorba olabilme ihtimali ile toplumun zorba olabilme ihtimalini birlikte değerlendirir. "[D]evlet yöneticilerinin zorbalığına karşı korunma yeterli değil; aynı zamanda toplumda baskın olan duygu ve düşüncenin diktasına karşı da korunmak gereklidir"¹²² diyerek politik veya toplumsal her türlü diktanın reddedilmesi gerektiğini savunur. Çoğunluğun tiranlığı sorunu toplumun bilge olmamasından kaynaklanabileceği gibi çoğunluğu oluşturan bireylerin fikirlerini sorgulamamasından veya bir fikir büyük bir kesim tarafından paylaşıyorsa gerekçelendirmeye ihtiyaç duyulmamasından da ileri gelebilir. Dahası, toplum bu yanlış yaklaşımlarını diğerleri üzerinde baskı oluşturacak şekilde uygulamaya koyabilir. Bu çatışmadan hareketle, Mill, birey, bir özne olarak yaygın kanaatlere itaate zorlanabileceği için 'bireysel bağımsızlık/özgürlük ile toplumsal kontrol mekanizması' arasında nasıl bir dengenin oluşturulacağı üzerinde durur. Böylesi bir toplumsal tiranlık Mill'e göre en az politik tiranlık kadar tehlikeli ve zararlıdır.¹²³ Bireyselliği, özgürlüğü/otonomiyi merkeze alan Mill için bu problem üzerinde durulması ihtiyaç arz eden hayati bir noktadır. Çünkü, böylesi bir toplumsal baskıyı bireyselliğe vurulan bir 'pranga' olarak görmüş ve yaygın geleneğe yalakanlık olarak değerlendirmiştir.¹²⁴

Mill'in bu problem için sunduğu çözüm 'Özgürlük İlkesi'dir. Bu ilke üzerine inşa edilen *Özgürlük Üstüne* adlı eseri, örneğin, Himmelfarb, bireyi bilgelik ile erdemin havuzu, bireyin özgürlüğünü de sosyal politikaların tek amacı haline getiren neredeyse sınırsız bir libertarianizm¹²⁵ savunusu şeklinde okumaktadır.¹²⁶ Mill'e göre bireysel özgürlük mümkün olduğu kadar geniş tutulmalıdır. Bireyin özgürlüğünün sınırları ile alakalı biricik müdahale hakkı ise bir başkasına zarar verme durumudur.¹²⁷ Bir başka deyişle, birey kendisi hakkında vereceği her türlü karar ve tercihte, bir başkasına zarar verme durumu söz konusu olmadığı müddetçe, sınırsız bir özgürlüğe sahiptir ve müdahale

¹²² Mill, J, S, (2004), s. 52.

¹²³ A. g. e. s. 52.

¹²⁴ Berger, F, R, (1984), s. 228.

¹²⁵ Liberteryanlar, liberalleri özgürlük ve devlet konusunda tavizkar davrandıkları iddiası ile eleştirerek kendilerini onlardan ayıran liberal düşünce sahiplerine denmektedir (Başdemir, 2009, s. 12).

¹²⁶ Himmelfarb, G, (1974), *On Liberty and Liberalism: The Case of John Stuart Mill*, Alfred A, Knopf, New York. s. 91.

¹²⁷ Mill, J, S, (2004), s. 58.

hakkı ancak diğer insanların zarar gördüğü şartlarda gerçekleşebilir veya mazur görülebilir.

Mill, bireysel özgürlük savunusunda ‘doğal haklar’ yerine ‘faydacı’ bir tutumu temel alır. Çünkü Mill için, yukarıda da ifade edildiği üzere, eylemlerin sonucu bireye ve daha geniş ölçekte bütün topluma yarar sağlıyorsa iyi, sağlamıyorsa kötüdür. Bireyin özgürlüğü ile ilgili durumlarda da aynı merkez konum mevcut olup, doğal haklar yerine yarar ilkesini ön planda tutmak gerekir. Nitekim Mill özgürlük prensibini faydacı ahlak anlayışı üzerine inşa ettiğini şöyle izah eder:

Şunu söylemek yerinde olur ki, ben ‘fayda’dan bağımsız bir şey olarak, ‘soyut hak’ fikrinden iddiam lehine çıkarılabilecek olan her türlü avantajdan vazgeçiyorum. Bütün ahlaki konularda ben faydayı başvurulacak en son ölçü olarak görüyorum. Fakat bunun en geniş anlamda, ileri bir varlık olarak bir insanın daimî çıkarlarına dayanan fayda olması lazımdır. Bu çıkarlar, iddia ediyorum ki, bireye ait olan tercihleri dış denetime tabi tutmaya, ancak bireyin başka kimselerin çıkarını ilgilendiren eylemleri söz konusu olduğunda cevaz verir.¹²⁸

Mill bütün felsefi sisteminin özünü faydacı ahlak anlayışından çıkardığı için özgürlük/liberalizm konusunda da odak noktasının faydacılık olması bu bütünlüğü ve tutarlılığı hem perçinler hem de örneklendirir. En büyük mutluluk ilkesi ve gayesi her bireyin kendi özgürlüğünü kendisinin ortaya koyması ile mümkün olur; toplamda ise bütün toplum aynı yolu izlediğinde, bu ilke bireysel düzeyden toplumsal düzeye taşınmış ve yükseltilmiş olur. Çok açıktır ki burada birey ‘gelişme gösteren bir varlık’ olarak ortaya konmaktadır.

Mill açısından özgürlük ilkesi bütün bireyler için geçerlidir fakat medeni olmayan toplumlarda yaşayanlar için geçerli değildir. Bazı araştırmacılar tarafından büyük bir çelişki olarak görülen bu durum Mill için çok önemli gözükmektedir. Ona göre, bireysel özgürlüğe ihtimam göstermeyen veya bu özgürlüğün gelişmesini ve ilerlemesini incelemeyen hiçbir yönetim biçimi iyi bir yönetim gerçekleştiremez. Mevzu medeni olmayan toplumlar olduğunda özgürlük ilkesinin tatbiki faydadan çok zarar getirebileceği için böylesi toplumlarda demokrasinin tesisinden ziyade, eğer bulunabilirse, iyi bir despotun bulunması daha yararlıdır.¹²⁹ Medeniyete ulaşmamış ilkel toplumlara, gözetilmeye ve idare edilmeye muhtaç bir ‘çocuk’ gözüyle bakılması, Viktorya Döneminde (1837-1901) popüler bir tutumdur. Fakat yine de Mill’in de bu tutumdan pay

¹²⁸ A. g. e. s. 60.

¹²⁹ A. g. e. s. 60.

olarak, henüz akli yetileri olgunlaşmamış bireyler olarak gördüğü uygarlaşmamış bireylerin özgürlük ilkesini doğru kullanamayacaklarını öne sürmesi ve onlar için istibdadı münasip görmesi şaşırtıcıdır. Öte taraftan Mill, bu tarz bir yönetim tarzının bu toplumlarda ilanihaye devam etmesine de şiddetle karşı çıkar ve bu sürecin o toplum üyelerinin akli erginliklerini sağlamaları yönünde fırsatlar sunması gerektiğini ve bu erginliğin tamamlanması durumunda da medeni toplumlarda uygulanması müsait olan özgürlük ilkesinin devreye sokulabileceğini söylemektedir.¹³⁰

Toparlayacak olursak, Mill, *Özgürlük Üstüne* adlı eserinin *Giriş* bölümünde özgürlük ilkesinin bir sunumunu yapar. Öncelikle, bu ilkeye neden ihtiyaç duyulduğunu izah eder ve bu ilke sayesinde bireyin ve toplumun kazançlarını faydacı ahlak temelinde ortaya koyar. Düşünce ve ifade özgürlüğünü olmazsa olmazlar arasında sayarak bu özgürlüklerin gerekçelendirilmesi yönündeki argümanlarını en başta *Özgürlük Üstüne*'de olmak üzere birçok eserinden tartışır.

2.1.1.2. Düşünce ve Tartışma Özgürlüğü

Mill yalnızca felsefe tarihinde değil, düşünce ve siyaset tarihinde de 'düşünce ve tartışma özgürlüğü' alanında yapmış olduğu büyük katkılar ile saygın bir yere sahiptir. *Özgürlük Üstüne* adlı eserinin birinci bölümünde bu konuyu enine boyuna tartışır. Onun temel yaklaşımı, ifade ve tartışma özgürlüğünün ister yasayla olsun ister kamuoyu kanaatiyle olsun, hiçbir suretle bastırılmasının veya reddedilmesinin doğru olmayacağı yönündedir. Çünkü insanın insan olması bakımından ana hususiyetlerinin eksilmesi tehlikesi bu bastırma vasıtasıyla doğabilir. Herhangi bir bakış açısı rağbet görmediği gerekçesiyle bastırılamaz. Bu bakış açılarını dahi hoş görmemiz için birçok sebep mevcuttur:

[B]en halkın ister doğrudan ister hükümetleri aracılığıyla zor kullanma hakkını reddediyorum. Buna en iyi hükümetin de en kötü hükümetten daha fazla bir hakkı yoktur. Zor, kamuoyu ile mutabakat halinde kullanıldığı zaman, kamuoyuna rağmen kullanıldığı zamanki kadar, hatta belki ondan daha zararlıdır. Şayet bir teki hariç bütün insanlar aynı düşüncede olsalar ve yalnız bir kişi farklı düşüncede olsa, nasıl bu şahsın tüm insanları susturma hakkı yoksa, aynı şekilde bütün insanların da bu kişiyi susturma hakları yoktur.¹³¹

¹³⁰ A. g. e. s. 60.

¹³¹ A. g. e. s. 70.

Bu alıntı, Mill'in, düşünceleri içeriğinden bağımsız olarak sırf insandan çıktığı için saygın ve dinlenilmeye layık görmesini gösterdiği gibi, onun kamuoyu baskısının hükümetler veya toplumlar düzeyinde gerçekleşebileceği yönündeki tereddüdünün de bir yansımasını ortaya koyar. Çoğunluğun tiranlığı Mill ve Tocqueville (1805-1859) için özgürlük, iyi bir hükümet etme şekli ve sosyal gelişmeye karşı önemli tehditler içermesi bakımından mücadele edilmesi gereken bir sorundu.¹³²

Mill herhangi bir düşüncenin bastırılmaması gerektiğini muhtemel üç sonuç veya kategori üzerinden değerlendirir. O, bu sınıflandırmayı formüle ederek, bastırılması düşünülen düşüncenin (1) aslında doğru olması durumunda, (2) yanlış olması durumunda, ve (3) doğrunun bir parçası olması durumunda ne tür zararlarla karşılaşılabileceğini irdeler.

1. Bastırılan düşüncenin aslında doğru olması durumu söz konusu ise bastırma eylemi doğrudan doğruya yanlış olacaktır. Her şeyden önce insanlar bilgiyi edinme veya hatadan kurtulma gibi doğru sonuçlardan mahrum kalacaktır. Bir kişinin mutlak doğruyu bilip yanlış olduğunu sandığı düşüncüyü bastırması bir kibir göstergesidir. Mill bu yönelime şiddetle karşı çıkar ve hiç kimsenin kendi doğrusundan yüzde yüz emin olamayacağını söyler: “Boğmaya kalkıştığımız düşüncenin yanlış bir düşünce olduğundan hiçbir zaman emin olamayız. Emin olsak bile onu boğmak yine de bir kötülük olur”.¹³³ En sağlam temellere oturtulduğu sanılan düşünceler ve mutlak doktrinler bile sorgulama safhasından geçmeli ve karşıtının argümanlarını hesaba katmalıdır. Mill'in bu konuyu tartışırken Newton örneğini kullanması, günümüzden baktığımızda onu gerçekten de haklı çıkarır vaziyettedir. Nitekim, Mill'e göre Newton'un iddialarının dinlenilmesine müsaade edilmeseydi onun *doğru* buluşlarından haberdar olamayacaktık. Mill'den sonra yaşayan Einstein, Newton fiziğinin üstüne çıkarak onun yanılmaz olmadığını göstererek Mill'in iddiasını yıllar sonra tekrar doğrulamıştır.

¹³² Jacobs, Struan, “John Stuart Mill on the Tyranny of the Majority”, *Australian Journal of Political Science*, 2007, 28(2), ss. 306-321. s. 306.

¹³³ Mill, J, S, (2004), s. 72.

Mill, herhangi bir düşüncenin fayda saikiyle bastırılmasını da kabul etmez. Bazıları öne sürdüklerinin çok kullanışlı olduğunu, dolayısıyla da Mill'in faydacı ahlakını kabul ettiğimizde, mutluluk getiren bir hedefin karşısındaki fikrin bastırılmasının doğru olacağını söyleyebilir. Fakat Mill, bir şeyin kullanışlı olduğu düşüncesinin bizatihi kendisinin bir 'düşünce' olduğunu dolayısıyla da yanılmaz olmadığını ifade ederek yanılmazlık taslamanın özgürlüğü engellediğini/sınırladığını ifade eder.

Bu noktayı tartışırken Mill başlıca üç önemli figürü ön plana çıkararak yanılmazlık taslamanın veya kendi doğrusuna inanarak insanların karşıt olanı bastırmasının tarihte nasıl sonuçlar doğurduğunu inceler. Bu kişiler, Sokrates, İsa ve Marcus Aurelius'tur (M.S. 121-180) (karşıt bir örnek olarak). Sokrates, Antik Atina'da gençleri yoldan çıkarıp, Atina'nın Tanrılarını tanımayarak yeni Tanrılar ürettiği gerekçesiyle mahkemeye verilir ve mahkeme sonucunda da idamına karar kılınır. Sokrates'i yargılayan jürinin büyük çoğunluğu bu cezayı uygun görmüştü ve onlar esasında hükümlerinde yanılmaz olduklarını düşünüyordu. Fakat Mill'e göre Sokrates insanlığa en yaraşır bir kişi iken¹³⁴ insanlara zarar veriyor iddiasıyla cezalandırılmıştır. Açıktır ki insanlar yanılmazlık taslamışlar fakat yanılmışlardır.

İkinci bir örnek olarak İsa'yı ele aldığımızda aynı hata ile karşılaşırız. İsa, kutsal şeylere söven biri diye kabul edilip kâfir olduğu iddiasıyla çarımha gerilmişti. Fakat Mill artık insanların İsa'yı değil onu cezalandıranları kâfir olarak gördüğünü hatırlatır. Mill'e göre, unutmamak gerekir ki bu cezalandırmada bulunan kişiler kötü insanlar olduğu için bu yolu tercih etmediler; aslında iyi insanlardı.¹³⁵ Dinlerine bağlı ve gayet vatansever kişilerdi. Ancak hataları, yanılmazlık taslayarak karşıt görüşü bastırma eğiliminde ve kararlılığında olmalarından ileri geliyordu.

Roma İmparatoru Marcus Aurelius Geç Dönem Stoa Felsefesinin önemli temsilcilerinden biriydi. Stoacı ahlakı benimseyen Aurelius, tarihte Hıristiyanlara yaptığı zulümle de bilinir. Kendi döneminde farklı bir inanç biçimi olarak ortaya çıkan Hıristiyanlığın yanlış bir görüş olduğunu düşünerek ve kendince haklı gerekçelerle, bu dinin engellenmesi için büyük uğraş vermiştir. Fakat, Mill'e göre,

¹³⁴ A. g. e. s. 82.

¹³⁵ A. g. e. s. 84.

yıllar sonra anlaşılıyor ki Aurelius büyük bir doğruyu bastırma gayretinde bulunmuş ama bunu zalim olduğu için yapmamıştır. Hıristiyanlığı, kendi doğrularının veya mevcut toplumsal ve kültürel doğruların karşısı bir görüş olarak algıladığı ve kendisinin yanılmaz olduğunu sandığı için yapmıştır.¹³⁶

Bu üç çarpıcı örnek, Mill'in, bastırılması uygun görülen düşüncenin aslında hiç de öyle olmayabileceğini gerekçelendirdiği tarihsel örneklerdir. Buradan bastırılan her düşüncenin esasında doğru olduğu anlamı da çıkarılmamalıdır. Bastırılan düşünce yanlış sonuçlar doğurabilecek bir yönelim de öngörebilir fakat hiç kimse bu yanlışlığı veya toplumun uğrayacağı zararı yüzde yüz kestiremez; dolayısıyla mutlak bir hoşgörü, benimsenmesi gereken bir karakter unsurudur.

2. Bastırılan bir düşünce şayet doğruysa nasıl sonuçlar ortaya çıktığını/çıkabileceğini ortaya koyduktan sonra, Mill için bir sonraki aşama bastırılan bir düşünce şayet yanlışsa nasıl sonuçların ortaya çıkacağını izah edilmesidir. Sokrates veya İsa'nın yaşadıklarının aksine, şayet kamuoyunun düşüncesi gerçekten doğru ve karşıt görüşü öne süren(ler)in görüşü yanlış ise kayıp veya zarar var mıdır? Nihayetinde yanlış bir görüş engellenmiş ve zarar ilk baştan engellenmiştir. Görünürde faydalı olduğu sanılan bu anlayış Mill için kabul edilemez düzeydedir. Çünkü, yanlış bile olsa, karşıtını dikkate almayan görüş olsa olsa ancak 'ölü bir dogma' olarak kalıp, canlı bir hakikat haline gelemez.¹³⁷ İnsanlar için arzu edilen hedef canlı bir hakikatin vukufuna erme ise, benimsediği görüş/anlayış/inancın sorgulanması, test edilmesi, varsa küçük kusurlardan arındırılması gerekir. Bunun yolu da yanlış bile olsa karşıt görüşün dikkate alınmasından geçer. Aksi takdirde, benimsenen anlayışa hakikat yerine dogma demek zaruri hale gelir. Platon'un özellikle Sokratik diyaloglarda, genel geçer görüşün doğru da olsa yanlış da olsa sorgulanması gerektiği örneği ile, Cicero'nun (M.Ö. 106-M.Ö. 43) adli davalarda karşı tarafın savlarını titizlikle incelemesi örneği, Mill tarafından bu konuya açıklık teşkil eden iki önemli yöntem olarak gösterilir.¹³⁸ Bütün bunlara ek olarak, karşı görüşün savunulmasına müsaade

¹³⁶ A. g. e. s. 85-6.

¹³⁷ A. g. e. s. 96.

¹³⁸ A. g. e. s. 110.

edilmemesi kabul edilen görüşün de yeterince savunulmamasına yol açarak, yanlış olanın hiç hak etmediği halde rağbet görmesine neden olabilir.

3. Mill'in bir diğer argümanı, yanlış olarak kabul edilen görüşün aslında doğrunun bir parçası olma ihtimalinin gözden kaçırılmasının yanlış olacağı yönündedir. Mill bu argümanını örneklendirmek ve temellendirmek için Rousseau ve onun Aydınlanma içindeki/karşısındaki rolünden bahseder. Bilindiği üzere Rousseau, Aydınlanmanın ilerleme/gelişme doktrinine sert eleştiriler yönelterek medeniyetlerin ilerlemesi ile ilgili düşünceleri sorgulamıştı. Her ne kadar Mill, Aydınlanmanın ilerleme düşüncesine daha çok inansa da Rousseau'nun da hakikatin birçok parçasını doğru yakaladığını düşünüyordu: "Rousseau'nun ortada bir bomba gibi patlayan aykırı düşünceleri, tek taraflı fikrin kemikleşmiş kütesini paramparça edip unsurlarını tekrar ve daha iyi bir şekil altında bir araya gelmeye zorlayan, kurtarıcı ve hayırlı bir darbe olmuştur".¹³⁹ Mesela bu doğrular, Rousseau'nun doğal/basit hayatı değerli görerek yapay toplum yapısına yönelik eleştirileriydi. Mill'e göre, Rousseau'nun fikirlerinin bastırılmış olması; onun tamamen susturulması bu mühim doğrularını bilmemizi engelleyecekti. Dolayısıyla, bir görüş tamamen veya kısmen yanlış da olsa muhakkak ifade edilebilmeli ve insanlığa sunulmalıdır.

Sonuç olarak, Mill, *Özgürlük Üstüne* adlı eserinde düşünce ve ifade özgürlüğünü dört zemin üzerinde incelemiştir.¹⁴⁰ (1) Biz herhangi bir düşünceyi susturmaya çalışırsak, bütün bildiklerimiz onun yanlış olduğunu gösterse bile, sonuçta o düşünce doğru çıkabilir. (2) Susturulan düşünce yanlış olsa bile, o düşünce hakikatin bir parçasını gösteriyor olabilir ki çoğunlukla da böyledir. (3) Kabul edilen düşünce tek doğru olsa bile, başka bir düşünce ile rekabet etmedikçe, karşıtı tarafından saldırıya uğrayıp temellendirilmedikçe sadece ön yargı düzeyinde kalıp yeterince kavranamaması tehlikesini barındırır. (4) Kabul edilen düşüncenin kendisi zamanla kendi değerini yitirip yozlaşma ve böylece de insanlar üzerinde arzu edilen etkisini gerçekleştirememesi sorunu ortaya çıkar. Mill'in gerekçelendirmelerinden varılabilecek en nihai sonuç, düşünce ve ifade özgürlüğünün kendisinin değil ihlalinin zarara yol açacağıdır.

¹³⁹ A. g. e. s. 114.

¹⁴⁰ A. g. e. s. 122-3.

2.1.1.3. Refahın/Mutluluğun Bir Ögesi Olarak Bireysellik/Özgürlük

Mill, düşünce ve ifade özgürlüğü konusunu tartıştıktan sonra, bireysel özgürlük konusunu refah ve/veya mutluluk açısından ele alır. Onun için önemli sorulardan biri bireyin özgürlüğünün nerede sonlanacağı idi. Cevabı ise, daha önce ifade edildiği gibi, bir başkasına zarar verebilecek sınıra gelmesi şeklinde idi. Bunun dışında kalan bütün düşünce ve eylemlerinde birey sınırsız özgürlüğe sahip olmalıydı. Bu bağlamda, *Özgürlük Üstüne* adlı eserinin üçüncü bölümünde özellikle bireysellik konusunu ele alır ve bu kavramı özgürlük kavramı ile birlikte irdeler. Onun savunduğu düşünce ‘bireycilik’ (*individualism*) değil, ‘bireysellik’ tir (*individuality*). Ayrıca, şunu da not düşmek gerekir ki, birey ve devlet ilişkisi bağlamında, Mill’in *Özgürlük Üstüne*’sinin Wilhelm Von Humboldt’un (1767-1835) *The Limits of State Action (Devlet Faaliyetlerinin Sınırı)* adlı kitabının bir yeniden yorumlanması olarak okunması da mümkündür.¹⁴¹ Humboldt’un devletin faaliyet sınırlarını saptama kapsamına, Mill, toplumun birey üzerindeki müdahale sınırlarının belirlenmesi gerektiği düşüncesini de katarak daha geniş bir çerçeve oluşturmuştur. Mesela, Humboldt da devletin sınırlarını ve müdahale yetkisini bireyin ‘kişisel özgürlüğü’ merkezli bir tartışma kapsamında inceleyerek, bireysel özgürlüğün sınırını bir başkasına zarar verme noktası olarak belirlemiştir.¹⁴² Dolayısıyla, Mill’in, bu konuda Humboldt’tan büyük ölçüde etkilendiğini öne sürmek doğru bir çıkarım olabilir.

Başkalarına zarar verme noktasında bir bireyin özgürlüğü sona eriyorsa, Mill’in ‘zarar’ ifadesinden neyi kastettiğini ortaya koymak gerekir. Öncelikle, o, düşünceye sağladığı geniş özgürlük alanını eylem’e tanımaz. Daha doğrusu, her eylem her şartta aynı sonuca ulaşmayabilir ihtimalini daima göz önünde bulundurmak istemiştir. Şartlar dikkate alındığında ifade özgürlüğü bile kısıtlanabilir. Kendisinin verdiği örneği hatırlayacak olursak, eğer bir kişi ‘zenginler fakirleri açlığa mahkûm ediyor’ fikrini basında savunuyorsa sorun yoktur; ama aynı düşünceyi bir tüccarın iş yerinin önünde toplanmış olan kalabalığa hitaben söylüyorsa burada sorun vardır; çünkü bu kalabalık o tüccara fiziksel zarar verebilir.¹⁴³ Kısaca ifade etmek gerekirse, Mill’in zarar kavramından anladığı başkalarının çıkarlarına (*interests*) müdahale etme ihtimalinin

¹⁴¹ Capaldi, N, (2004), s. 269.

¹⁴² Humboldt, W, V, (1969), *The Limits of State Action*, ed. J, B, Burrow, Cambridge University Press, New York. s. 16-7.

¹⁴³ Mill, J, S, (2004), s. 129-30.

doğma noktasıdır. Dolayısıyla, örnekte belirttiği gibi, düşüncenin ifade edildiği şartlar bir başkasının menfaatinin ihlaline yol açıyorsa, o düşünce veya ifadeye müdahale hakkı meşru hale gelmektedir.

Müdahale kavramı söz konusu olduğunda, liberalizm çerçevesinde, negatif ve pozitif özgürlük anlayışlarını tartışmaya dâhil etmek zaruri hale gelir. Çünkü müdahale konusunda bütün liberaller aynı fikirde değildir. Örneğin, İsaiah Berlin, özgürlüğün kalbini başkalarının zorlamasına tabi olmamak şeklinde görmektedir; dolayısıyla ‘müdahale’ nin olmamasını özgürlük için ilk gereklilik olarak belirlemektedir

Normalde, hiçbir insanın veya insan kitesinin benim faaliyetimi engellemediği ölçüde özgür olduğum söylenir. Bu anlamda siyasi özgürlük, bir insanın başkaları tarafından engellenmeden hareket edebileceği alan demektir. Başkaları tarafından başka türlü yapabileceğim şeyleri yapmam engellendiğinde, bu dereceye kadar özgür değilimdir ve eğer bu alan başkaları tarafından asgari bir düzeyin ötesinde daraltılırsa, zorlanmış veya köleleştirilmiş olarak tanımlanabilirim. Ne var ki zorlama, yetersizliğin her formunu barındıran bir terim değildir. Üç metreden daha yükseğe sıçrayamadığımı söylersem veya kör olduğum için okuyamadığımı söylersem ve bu ölçüde özgür değilim dersen bu eksantrik olurdu. Zorlama, başka türlü davranmamın başkaları tarafından kasıtlı olarak engellendiğini işaret eder. Şayet başkaları tarafından hedefinize varmanız engelleniyorsa politik serbestliğiniz veya özgürlüğünüz yok demektir.¹⁴⁴

Görüldüğü üzere Berlin’in (1909-1997) negatif özgürlük tasviri ve örneklendirmesi tamamen dış müdahale eksenlidir. Ki negatif özgürlüğün en temel tanımı da esasında bu yöndedir.¹⁴⁵ Bu bakımdan, gerekçe olmadan insanların birbirini herhangi bir şeye zorlama durumunun olmaması koşulu yerine getirildiğinde politik özgürlükten bahsedilebilir. Bu tür özgürlük, Quentin Skinner’ın da bireyin kendi hedeflerini gerçekleştirme yönünde dışsal müdahaleden bağımsız olması şeklinde ifade ettiği negatif özgürlük olarak adlandırılmaktadır.¹⁴⁶ Açıktır ki devlete düşen görev de –özgürlüğü korumak adına– herhangi bir bireye başkalarının gerekçesiz müdahalesini engellemektir. Karl Popper (1902-1994) ise negatif özgürlüğün, mutluluk eksenli tartışma kapsamında, ‘mutluluğun artırılması’ olarak kabul edilmesini reddetmiş ve bunun yerine ‘acının azaltılmasını’

¹⁴⁴ Berlin, İ, (1969), “Two Concepts of Liberty”, *Four Essays on Liberty*, İ, Berlin, ss. 118-72, Oxford University Press, Oxford. s. 122.

¹⁴⁵ Christman, John, “Autonomy and Personal History”, *Canadian Journal of Philosophy*, 1991, (21)1, ss. 1-24. s. 2.

¹⁴⁶ Skinner, Quentin, (1984), "The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives," *Philosophy in History*, ed. Richard Rorty, J, B, Schneewind ve Quentin Skinner, Cambridge University Press, Cambridge. s. 194.

önermiştir. Çünkü ona göre, toplam mutluluğun artırılması hedefi ‘diktatörlüğe’ yol açabilir, fakat acının azaltılmasında bu tehlike büyük ölçüde bertaraf edilmiş olur.¹⁴⁷

Pozitif özgürlük tarafına baktığımızda, bu görüşün özellikle, Thomas Hill Green (1836-1882) ve Bernard Bosanquet (1848-1923) gibi İngiliz yeni-Hegeler tarafından geliştirildiğini söylemek mümkündür. Green’e göre, ‘özgürlük’ ifadesi daima başka birinin zorlamasına maruz kalmamayı ima eder; aksi olduğunda, kişi başka birinin iradesine göre hareket ettiği için ‘köle’ veya ‘esir’ konumdadır; yani özgür değildir.¹⁴⁸ Başkalarının müdahalesinin ortadan kaldırılması, Green açısından, özgürlüğün tesisi için ön-koşul olsa da yeterli değildir. Gerçekten özgür birey özerk ve otonom bireydir. İdeal özgür insan *kendi* kararlarını verip *kendi* eylemlerinde bulunan insandır. Böylesi bir kişi sorgulamaksızın geleneğe teslim olmadığı gibi uzun dönem çıkarlarını kısa vadeli arzulara değişmez. Bir başka deyişle, pozitif özgürlük yaklaşımı kapsamında, özgürlük, bireyin kendi amaçlarının peşinden kendi kararlarıyla *gidebilmesidir*. Sözgelimi, bir kişinin bir golf kulübüne girmesinin yasak olmaması onun özgür olduğunu göstermez; o kişinin bu kulüpte varlığını ifade edebilmesi için yeterli maddi imkânı ve eğitimi yoksa, bu fırsatlar kendisine sunulmamışsa, o kişi özgür değildir.

Pozitif özgürlüğün yücelttiği otonom birey anlayışının köklerini Rousseau, Kant ve Mill’de yoğun bir şekilde bulmak mümkündür. Hatta, Capaldi’ye göre, Mill’in faydacılık anlayışı, bu kökler incelendiğinde, Kant’ın deontolojik idealizmini de içermektedir.¹⁴⁹ Kant’ın bütün ahlak felsefesinin özü olarak okunabilecek ‘otonom’ birey vurgusu Mill’in bireysellik anlayışı ile beraber değerlendirildiğinde Capaldi’nin bu argümanı büyük ölçüde doğru gözükmektedir. Benzer şekilde, Semmel’a göre de Mill’in *Özgürlük Üstüne* adlı eseri doğrudan doğruya, Alman filozofların öz-gelişim, öz-denetim ve bağımsızlık vurgularını belirginleştirdikleri pozitif özgürlük anlayışlarının bir savunusunu ana hedef olarak benimseyen bir eserdir.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Popper, K, (2013), *The Open Society and Its Enemies*, Princeton University Press, Princeton. s. 548.

¹⁴⁸ Green, T, H, (1986), *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Essays*, ed. P, Harris, J, Morrow, Cambridge University Press, Cambridge. s. 228-9.

¹⁴⁹ Capaldi, N, (2004), s. 253.

¹⁵⁰ Semmel, B, (1984), *John Stuart Mill and the Pursuit of Virtue*, Yale University Press, New Haven, CT. s. 14.

Pozitif özgürlüğü savunan bir filozof olarak, devletin, özel ahlaki ilgi ve yönelimleri yasaklama veya kısıtlama hakkının bir meşruiyetinin bulunmadığını dile getiren Mill, hakikate farklı yollarla ulaşılabilirliğini iddia eder. Gaye, toplam refahın/mutluluğun artırılması ve muhafaza edilmesi ise bu yolda her birey kendi dinamiklerini ortaya koyma noktasında özgürlüğe sahip olmalıdır. Aksi takdirde, “[k]işi, kendi düşünce yeteneğinin gerektirdiği gibi değil de başkalarının arzusu istikametinde davranmaya zorlanırsa hem bireysel hem de toplumsal ilerlemenin en temel dinamiği devre dışı bırakılmış olur”.¹⁵¹ Bireyselliği zaman zaman gelişme’ye eşitleyen Mill için orijinallik, bireysellik ve deha sahibi olabilme aynı zeminde birbirlerini yücelterek var olur.¹⁵²

Tercihle bulunabilme yalnızca insana özgüdür; fakat başkalarının istibdadı sonucunda insanın bu yönünün tahakküm altına alınması, o bireyin orijinallliğini, bireyselliğini ve deha potansiyelini yok edecektir. Nesneleşen veya makineleşen birey, eğer hala birey denebiliyorsa, kendi tercihlerinden mahrum kalarak kendi gelişimini yerine getiremediği için refahtan/mutluluktan hak ettiği payı alamayacağı için toplam mutluluğun artmadığı bir ortamda toplum da gelişmeyecek ve ilerlemeyecektir. İstibdadın kaynağı gerek din gerekse beşerî hükümler de dâhil ne olursa olsun makul görülemez ve böylesine bir zorlama bireyin bireyselliğini ortadan kaldırır. Bu bakımdan, birey-özgürlük-gelişme üçlüsü hep beraber mülhaza edilmeli ve asla yara almasına veya saldırıya uğramasına müsaade edilmemelidir. Bu husus o kadar hayattır ki, Mill’e göre, belli bir ilerleme kaydetmiş milletlerin bir süre sonra durma noktasına gelmesinin ana sebebi bireyselliğin bir kenara itilmesidir.¹⁵³ Tersten bakmak gerekirse de yine Mill açısından, Avrupalı milletlerin diğerlerine nazaran ilerleme kaydetmiş olmaları onların karakter ve kültür çeşitliliğine sahip olup bunu muhafaza etmelerinden ileri gelmektedir.

Devletin bireye müdahale yetkisinin alan ve sınırının gerekçelendirmeye muhtaç olduğunu düşünen Mill’e göre, toplumun birey üzerindeki yetkisi nerede başlar? İnsan hayatını bir toplum olarak düşündüğümüzde bunun ne kadarlık kısmı bireye ne kadarlık kısmı da topluma ayrılmalıdır? Çünkü liberal geleneğin temel ilkelerinden biri, bireye getirilen herhangi bir kısıtlamanın muhakkak suretle gerekçeye ihtiyaç duymasıdır. Bu

¹⁵¹ Mill, J, S, (2004), s. 131.

¹⁵² A. g. e. s. 141-3.

¹⁵³ A. g. e. s. 151.

bağlamda, insanın kendi öz hakları ‘toplumsal bir sözleşme’den kaynaklanmaz, bir başka deyişle, Mill için, toplumsal sözleşmenin muhtevassından bireylerin toplumsal zaruretler çıkarması gibi bir durum söz konusu değildir. Bir toplumda bireyin sorumlulukları, başkalarının ‘çıklar’larının engellenmesi noktasında bireysel düzlemden toplumsal düzleme kayar. Bu çıkarlar ise Özgürlük İlke’sinin öngördüğü şekliyle başkalarının hakları mevzubahis olduğunda meşru çıkar olurlar. Mill’e göre, bu haklar Tanrı veya doğa tarafından verilmemiş, insanın kendisi tarafından tecrübi olarak yaratılmıştır. Sonuç olarak, bu hakların ihlali müdahaleyi gerektirir.

Mill’in özgürlük teorisinin onun adalet anlayışının bir uygulaması şeklinde okunabileceğini öne süren Berger’in bu tespitini¹⁵⁴ dikkate aldığımızda Mill’e göre ‘hak’ nedir sorusunu sormak yerinde olur. Mill açısından ‘hak’ nedir? “Benim için bir hak sahibi olmak bir şeyin iyeliği içinde olmaktır, toplum benim iyeliğimi savunmalıdır. Peki, bunu hangi sebeple yapmalıdır? Verebileceğim tek sebep *genel faydadır*”.¹⁵⁵ Açıktır ki Mill hak sahibi olmayı felsefesinin temelini oluşturan faydacılık ilkesine bağlayarak, bireyin özgürlük sınırını başkalarının çıkarlarını oluşturan haklarına zarar verme noktasında durdurmakta ve bunun meşruiyetini ve gerekçesini de toplumun genel faydasının temini düzleminde bulmaktadır.

Mill’in liberalizm anlayışına ‘bilimsel’ bir temel yerine ‘ahlaki’ bir temel arayışında olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Hatta, liberalizmin kendisi de zaten genel anlamda, bilimsel bir teori olmaktan ziyade ahlaki bir teoridir.¹⁵⁶ Dahası, Mill’in, *Özgürlük Üstüne* adlı eseriyle gerçekleştirmeyi düşündüğü amaçlarından biri de ahlaki boyutu devreye sokarak, liberal kültürün kendi kendini yok etmesini engellemektir.¹⁵⁷ Liberal kültür, ahlaki temele ihtiyaç duyar çünkü her şeyden önce ahlaki yönün bulunmadığı bir görüş ortamında doğru ‘siyaset’ dolayısıyla sağlıklı bir devlet organizasyonu da olmaz. Bu durumda, Mill’in Özgürlük İlkesi, ahlaki temellendirmesi göz ardı edilmeksizin, şu şekilde belirginleşmektedir: insanlara, hiçbir müdahaleye müsaade edilmeyen özel bir alan verilmelidir; aynı zamanda topluma, bireye

¹⁵⁴ Berger, F, R, (1984), s. 229.

¹⁵⁵ Mill, J, S, (2017b), s. 152.

¹⁵⁶ Başdemir, H, Y, (2009), s. 16.

¹⁵⁷ Capaldi, N, (2004), s. 272.

müdahalenin mümkün olduğu ayrı bir alan verilmelidir ancak bu müdahale hakkı uzun dönem genel mutluluğa hizmet etmesi dışında kullanılmamalıdır.

Bu şekilde dizayn edilmiş bir özgürlük ve faydacılık ilişkisi büyük eleştirileri de beraberinde getirmektedir. Bireysel özgürlüğün kısıtlandığı ama refahın veya faydanın yükseldiği bir toplum da pekâlâ mümkün olabilir. İstibdadın veya tiranlığın olduğu bir yerde toplam mutluluğun, özgürlüğün ve demokrasinin olduğu bir yerdekenden daha fazla olma ihtimali her zaman imkân dâhilindedir. Dolayısıyla, Mill'in kurduğu bu korelasyon faydacılık veya sonuççuluk bağlamında ele alındığında daima aynı çıktıları sağlamayabilir. Bu itirazları da dikkate alan, Mill'in bu eleştirilere verdiği cevap üç kademedede ortaya konabilir: (1) insanları kendi hallerine bırakmak onları toplumun değerlerine zorlamaktan daha mutlu eder, (2) tercih özgürlüğünün deneyimlenmesi insan doğasının tamamen gelişmesi için hayati önemdedir, (3) insanın gelişiminin sağlanmasına en iyi hizmet, insanların özgürlük içinde 'yaşayarak deneyimde bulunması' sayesinde olur. Bu cevaplarda, Mill'in Aydınlanma düşüncesinin temelinde yatan 'bireyin nihai hedefinin gelişme' olduğu düşüncesinden hareket ettiğini görmek mümkündür. Aydınlanmaya göre, insan tarihinin istikameti gelişim yönündedir; dolayısıyla, Mill açısından bireyin gelişmesini önceleyen bütün unsur ve yönelimler, bu gelişime daha az katkı sunan veya engel teşkil eden unsur ve yönelimlerden daha gerekli ve doğrudur.

2.1.1.4. Otonomi / Özerklik

Otonomi (özerklik), Mill'in özgürlük anlayışının dolayısıyla da liberalizminin, sosyal ve siyaset felsefesinin merkezinde yer almasının yanı sıra onun eğitim yaklaşımlarının da arka planını oluşturan ve kendi dönemi itibariyle de onu farklı kılan anahtar kavramlardan biridir. Kendi eserlerinde bu kavramı doğrudan kullanmasa da otonomi 'ide'sinin onun bireysel/sivil özgürlük ve eğitim konularında ortaya koyduğu fikirlerinin hem hareket noktası hem de nihai hedefi olduğu açıktır. Bu kapsamda, otonomi kavramının tanımı, kapsamı, tarihsel gelişimi, ahlak, siyaset ve sosyal alanlarda kullanımı, liberalizm akımı içindeki yeri ve önemi tartışıldıktan sonra, Mill'in bu kavrama yüklediği hayati rol daha açık hale gelecektir.

Otonomi kelimesi etimolojik olarak Yunanca *αυτονομία* kelimesine dayanmaktadır: *αυτο* (öz/kendi), *νομία* (kurallar/yasalar). En yüzeysel ve sözlük anlamı haliyle bu durumda otonomi kelimesi bireyin kendi yasalarını kendisinin belirlemesi anlamına gelmektedir. Kelimenin kökeni kavramın içeriği ve tanımı hakkında temel bir açıklamayı ortaya koysa da otonominin eksiksiz veya herkesin üzerinde mutabık olduğu bir tanımını yapmak pek mümkün gözükmemektedir. Bu kapsamda, farklı otonomi tanımlarını incelemek ve nispeten üzerinde uzlaşılabilir bir ‘çerçeve’ çizmek doğru bir yöntem olacaktır.

Ahmet Cevizci’nin otonomi kelimesi için önerdiği tanım şu şekildedir: (1) Politik anlamda bağımsızlık; kendi kendini yönetme; siyasi iradenin kendi kendisinin yasa koyucusu olması durumu, (2) İnsanın kendisini belirlemesi, kendisini onu tam anlamıyla bağlayan bir ahlak yasasının koyucusu olarak görme yeteneğine sahip olması.¹⁵⁸ Cevizci’nin bu tanımı, otonominin siyasi ve ahlaki kullanımlarına işaret ederken ‘bireysel tercihler’ alanında kullanılan otonomi kavramına değinmemektedir.

Felsefe ve düşünce tarihinde önemli filozof ve araştırmacıların otonomi tanımlarını incelediğimizde birçok farklı açıklamayı görmek mümkündür. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

“Bir kişinin kendisini, benim anlayışıma göre, otonom olarak değerlendirmesi için, o kişinin neye inanacağı konusunda ve bir eylemde bulunmaya yönelik farklı sebepleri değerlendirme noktasında kendisini egemen olarak görmesi gerekir”.¹⁵⁹

“Kant’ın dediği gibi, ahlaki otonomi, özgürlük ve sorumluluğun bir kombinasyonudur; o, herhangi birinin kendi koyduğu yasalara tabi olması demektir. Otonom kişi, otonom olduğu ölçüde, bir başkasının iradesine tabi değildir”.¹⁶⁰

Çocuklar, nihayetinde kuralların, değiştirilebilir olduğunu idrak ettiklerinde ve müteakibiyet ve hakkaniyet temelinde eleştirilebilir, kabul edilebilir veya reddedilebilir olduğunu anladıklarında otonomi seviyesine geçiş yaparlar. Kant’ın otonomi kavrayışının

¹⁵⁸ Cevizci, A, (2013), s. 1229.

¹⁵⁹ Scanlon, Thomas, “A Theory of Freedom of Expression”, *Philosophy and Public Affairs*, 1972, 1(2), ss. 204-226. s. 215.

¹⁶⁰ Wolff, Robert, Paul, (1970), In Defense of Anarchism, HARper & Row, New York. s. 14.

merkezinde yer alan rasyonel tefekkürün oluşması ahlaki gelişimin nihai seviyesinin ana özelliğidir”.¹⁶¹

“Otonom olmam için kendi kendimi yönetmem gerekir, başkasının Ben’i yönetmesi değil”.¹⁶²

“İnsanların genellikle otonom varlıklar olduğu söylenir. Bize göre, onların otonomisi, düşünce ve eylemde belirli bir tercihte bulunma yeteneklerine, hayatın belirli şartlarının getirdiği zorunluluktan azade olabilmelerine ve ahlaki bireyselliklerine bağlıdır”.¹⁶³

“Bir kişi, düşündükleri ve yaptıkları, kendi akli faaliyetine referans olmaksızın açıklanamadığı derecede ‘otonom’dur”.¹⁶⁴

“Otonom olarak eylemde bulunmak demek, özgür ve eşit rasyonel varlıklar olarak rıza gösterdiğimiz ilkelere göre hareket etmek demektir”.¹⁶⁵

“Verdiğim kararlardan, son tahlilde, Ben ancak ve ancak Ben sorumluyumdur; ve bu anlamda otonom bir birey olurum”.¹⁶⁶

Yukarıda alıntılanan cümleler dikkate alındığında, otonomi kavramının ahlaktan politikaya, bireysel yetkinlikten sosyal alana kadar birçok farklı bağlam ve kapsamda kullanıldığı görülmektedir. Bazen serbestiyetin/özgürlüğün (*liberty*), bazen öz-hâkimiyet ve egemenliğin (*self-rule and sovereignty*), bazen de ‘irade özgürlüğü’nün eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır.¹⁶⁷ Bu farklı yaklaşımların nereden kaynaklandığı kavram (*concept*) ve kavramsallaştırma (*conception*) terimleri arasındaki farkın anlaşılmasıyla kısmen ortaya konabilir. Kavramsallaştırma, belirli bir kavramın hususi bir yorumu veya analizidir. Dolayısıyla, otonomi kavramının farklı düşünür ve araştırmacılar tarafından ele alınış şekli ve yorumlanması onun kavramsallaştırma sonucu kazandığı şeklidir.¹⁶⁸ Bu

¹⁶¹ Peters, R, S, (1972), “Freedom and the Development of Free Man,” *Education and the Development of Reason*, ed. Dearden, R. F; Hirst, P, H.; Peters, R, S, Routledge and Kegan Paul, London. s. 130.

¹⁶² Feinberg, J, (1986), *Harm to Self*, Oxford University Press, Oxford. s. 161.

¹⁶³ Downie, R, S, Telfer, Elizabeth, “Autonomy”, *Philosophy*, 1971, 46(178). s. 301.

¹⁶⁴ Dearden, R, F, (1972), “Autonomy and Education”, *Education and the Development of Reason*, ed. Dearden, R, F; Hirst, P, H.; Peters, R, S, Routledge and Kegan Paul, London. s. 453.

¹⁶⁵ Rawls, John, (1971), *A Theory of Justice*, MA: Harvard University Press, Cambridge. s. 516.

¹⁶⁶ Lucas, J, L, (1966), *Principles of Politics*, Oxford University Press, Oxford. s. 101.

¹⁶⁷ Dworkin, Gerald, (1997), *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge University Press, New York. s. 6.

¹⁶⁸ Lindley, Richard, (1986), *Autonomy*, Macmillan Education Ltd, London. s. 3.

noktada, farklı yorumlamaların olması gayet doğal olup, aslında temel kavramlar veya merkezi mananın değişmediği açıktır. Yukarıda bahsedildiği gibi, otonomi kavramı birçok farklı alanda kullanılmasına rağmen kendi anlamı konusunda herkesin mutabık olduğu bir tanım söz konusu değildir. Bu durumun sebeplerinden biri de Joel Feinberg'e göre, tam da buradan yani otonominin farklı bağlamlarda kullanılmasından ileri gelmektedir.¹⁶⁹ Fakat, ne yönde bir kullanım olursa olsun, otonomi kelimesi daima *özgür irade, özgür tercih ve özgür eylem* gibi özgürlük kavramlarıyla ilişkilendirilmektedir.¹⁷⁰ Ayrıca, yine kapsamı ve bağlamı fark etmeksizin, şurası açıktır ki, *otonomi* elde edilmesi arzulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Otonomi, ahlaki, politik ve sosyal bir ideal olarak işlev görebilir. Her üç durumda da şeylerin, bireyin sebep, değer ve arzularına göre nasıl algılandığı ve şekillendiği noktasına bir vurgu söz konusudur.^{171, 172}

Ahlaki bir nosyon olarak otonomi, -Kant, Kierkegaard (1813-1855) ve Nietzsche'den Josiah Royce (1855-1916), Richard Mervyn Hare (1919-2002) ve Karl Popper'a kadar birçok farklı filozof tarafından savunulan- temel olarak bireylerin kendi ahlak kodlarını tercih etmelerinin ve istemelerinin zorunluluğunu veya arzu edilirliliğini anlatan bir argümandır.¹⁷³ Kişinin ahlaki eylemlerinde rehber edineceği prensip ve tutumları kendisinin belirleyerek bu ilkelere kendisinin tabi olması gerektiği düşüncesinden hareketle oluşturulan ahlaki otonomi anlayışı ahlaki belirlemelerde öznenin kendisini muktedir ve yükümlü görmektedir. Özellikle Kant'ın çığır açıcı düşünceleri tartışmanın merkezini oluşturduğu için onun ahlak konusundaki otonomi vurgusu ahlaki otonominin daha açık anlaşılması; Mill'in fikirlerinin yoğunlaştığı politik ve sosyal otonomi tarafında yankı bulan şeklinin ortaya konması için ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir.

Politik bir ideal olarak otonomi, bir toplumun üyelerine bir dizi amaç, değer ve tutum dayatmaya çalışan politik kurumların şekline ve işlevine karşı argüman

¹⁶⁹ Feinberg, J, (1986),

¹⁷⁰ Mele, Alfred R, (1995), *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*, Oxford University Press, New York. s. 4.

¹⁷¹ A. g. e. s. 10.

¹⁷² Christman, John; Anderson Joel, (2005), "Introduction", *Autonomy and the Challenges to Liberalism New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 3.

¹⁷³ Mele, Alfred R. (1995). s. 10-1.

geliştirmenin temelinde yer almaktadır.¹⁷⁴ Bu dayatma farklı temellendirmeleri benimseyerek bu yönelimde bulunabilir. Bir başka deyişle, toplum, üyelerini politik anlamda teolojik, faydacı veya bir başka yaklaşıma göre davranmaya zorlayabilir. Politik otonomi taraftarları, bunun karşısında bir pozisyon belirleyerek, politik kurumların her türlü gerekçelendirmesinin her vatandaş tarafından kabul edilebilir bir kimlikte olması gerektiğini savunur ve paternalist siyaset anlayışının karşısında dururlar. Liberalizm, politik otonomi düşüncesinin en çok vurgulandığı siyasi yaklaşımdır.¹⁷⁵ Ronald Dworkin'e göre, liberal teorinin eşitlik anlayışı politik karar verme noktasında her bireyin herhangi bir 'iyi yaşam' kavramsallaştırmasına bağımlı olmaksızın geliştirdiği tercih hakkını işaret eder.¹⁷⁶ Kısacası, liberal teori açısından, 'fayda' her ne kadar önemli olsa da birey, özgürlüğünü ve otonomisini tecrübe etmesi bakımından herhangi bir dışsal 'iyi' dayatmasına angaje olmak zorunda değildir. John Stuart Mill'in otonomi ve faydacılığı aynı anda mümkün ve gerekli görmesinin bu tartışma kapsamında birçok problem taşıdığı öne sürülmektedir; ne var ki 'Paternalizm' başlığı altında detaylı bir şekilde incelendiği üzere, onun yüksek ve düşük hazlar arasında yaptığı ayırım ve otonomiye faydacılığın en tepesine yerleştiren yaklaşımı bu problemleri büyük ölçüde çözmektedir.

Üçüncü olarak, sosyal otonomi, politik olmayan kurumların veya yapıların toplumun üyelerinin değer, tutum ve inançlarını etkilediği gerçeğinden hareket ederek sosyal ortamdaki öznenin otonomluğunu savunmaktadır.¹⁷⁷ İnsan toplum içinde bir varlık olarak, toplumun değer, inanç ve gelenekleri gibi birçok unsurundan etkilenir ve bu süreç bireyin her zaman istediği yönde gelişmeyebilir. Bu kapsamda, Humboldt, Mill ve DeTocqueville'den Herbert Marcuse'a (1898-1979) kadar birçok önemli sosyal teorisyen bireylerin kendi iyi yaşam algılarını nasıl hayata geçirebileceklerini; daha da hayati olarak toplumun, üyelerini etkileme noktasında meşru veya gayrimeşru yollar arasında nasıl ayırım yapılabileceğini incelemişlerdir.¹⁷⁸ Çalışmamız özelinde ele alındığında, Mill'in, otonomi kavramının ahlak felsefesindeki yerinden ziyade politik ve sosyal alandaki karşılığına değindiği görülmektedir. Ancak, bu üç alandaki otonomi yaklaşımları

¹⁷⁴ A. g. e. s. 10.

¹⁷⁵ Anderson, Joel, Honneth, Axel, (2005) "Autonomy, Vulnerability, Recognition, and Justice", *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 127.

¹⁷⁶ Dworkin, Ronald, (1978), "Liberalism", *Public and Private Morality*, ed. Hampshire, S, Cambridge University Press, Cambridge.s. 127.

¹⁷⁷ Mele, Alfred, R, (1995), s. 11.

¹⁷⁸ A. g. e. s. 11.

birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış olmayıp tam tersine birbirleriyle yakından ilişkili olduğu için¹⁷⁹, Mill'in otonom kavramına yüklediği anlam ve önemin kendi düşüncesi ve felsefe tarihi açısından kıymetinin ortaya konmasına yönelik bu incelememizde otonomi teriminin tarihsel gelişiminin ve özellikle de Kant tarafından nasıl ele alınıp irdelendiğinin tartışılması gerekmektedir. Nitekim, bu üç alanda da ortak olarak *saygı duyulan*, (olumsuz anlamda) *değiştirilmemiş* ve nispeten *bağımsız* bir birey vurgusu söz konusudur.

2.1.1.5.1. Ahlaki Otonomi

'Ahlaki otonomi' kavramı hiç kuşkusuz Kant ile modern anlam ve önemini kazanmıştır. Fakat bireyin kendi kararlarını alarak, kendisinin uygulaması olarak anlaşılabilir olan bu kavram birdenbire ortaya çıkmış ve tamamen tarihsel bağlam ve olgunlaşmasından yoksun olarak Kant tarafından ortaya atılmış değildir. Rönesans ve Reform'un yarattığı kültürel değişimlerin insanların artık sarsılmayan veya asla sarsılmayacağını düşündüğü otoriteden bağımsız olarak kendi inançlarını tanımlamalarıyla beraber¹⁸⁰, özellikle 17 ve 18. yüzyıldaki sosyal ve politik alandaki gelişmeler, daha önceleri "itaat" kavramı temelinde şekillenen ahlak anlayışının "öz-yönetim" (*self-governance*) kavramının tartışma alanına sokulmasıyla değişiklik göstermesini tetiklemiştir.¹⁸¹ Hıristiyan inanç ve kültürünü benimseyen Avrupa özelinde, 'itaat' insanların Tanrı'ya olan borçlarının bir gereği olarak kabul edildiği bir bağlamda ahlak prensiplerinin kaynağı ve çerçevesi birey tarafından değil, bireyin dışında [bir] güç/güçler tarafından belirlenmekteydi. İlahi emirlerin ahlak alanında uygulanması için bu emirlerin yazılı olması yeterli olmayıp, kilise mensupları gibi bazı gruplar tarafından diğer insanlara açıklanması da gerekiyordu. Ayrıca, toplumun bir üyesi olarak bireyin hemen her eyleminde toplumun diğer üyelerinin etkisi altında kalması durumu da bu 'itaat' atmosferine dahil edildiğinde bireyin ahlaki motivasyon ve yöneliminin büyük ölçüde 'dış' kaynaklar tarafından yönetildiğini söylemek mümkündür.

¹⁷⁹ Meyers, Diana Tietjens, (2005), "Decentralizing Autonomy: Five Faces of Selfhood", *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 50.

¹⁸⁰ Benn, Stanley I, (1990), *A Theory of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 182.

¹⁸¹ Schneewind, J, B, (1998), *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*, Cambridge University Press, New York. s. 4.

Öz-yönetim kavramı, 18. yüzyıl sonlarına doğru, bütün insanların rasyonaliteleri temelinde eşit olduklarını dolayısıyla da bu yetilerini ahlak alanında da gösterebilecekleri yönünde önemli bir değişimin tecrübe edilmesinin hem sebebi hem de sonucudur.¹⁸² Bu bakımdan, bireyin dışsal olarak dayatılan teşvik ve yaptırımları önemsemeksizin kendi kendisinin doğru ilkeleri oluşturacağına ve onlara uygun yaşayacağına dair bir inanç geliştirdiği söylenebilir. Bu inanç o kadar kanonik hale gelmiştir ki artık birçok çağdaş ahlak felsefesi yaklaşımı ‘bireyin kendi yasalarını oluşturabileceği’ varsayımını kabul ederek hareket eder.¹⁸³

Ahlak özelinde kalmayan bu yaklaşım bireylerin her türlü müdahaleyi –devlet, kilise, komşular, hatta kendisini o bireyden daha akıllı gören her kimse onun- reddetmeyi de tetiklemiştir. Eski yaklaşım (itaat yaklaşımı) bu çağrışımlardan uzak olup karşı bir pozisyonda yer almaktaydı. Öz-yönetim kavramı, bireyi yerleştiği merkezi konum bakımından, aynı zamanda Batı liberalizminin yükselişini de sağlamıştır.

18. yüzyıl sonlarında, ahlaki değerlendirmelerde bireyi ‘itaat’ eden özne konumundan ‘kendi yasalarını belirleyen’ özne konumuna getiren en önemli düşünür hiç kuşkusuz Kant’tır. O, bireyin otonom olduğunu radikal bir biçimde ortaya koymuş ve ahlakın temellendirilmesinde ‘özgür ve rasyonel birey’ vurgusuyla kendisinden sonra gelen ahlak felsefesi tartışmalarına damga vurmuştur.

Öz-yönetim düşüncesinin hâkim olduğu ahlak anlayışı ‘itaat’ kültürünün benimsediği ‘herkes aynı ahlaki kapasiteye sahip değildir’ iddiasını reddeder. Din adına yapılan savaşlardan mezhep farklılıklarının getirdiği çatışmalara, 18. yüzyıl için mevcut dinle iç içe olan politik sistemlerin ahlaklı bireyler yetiştirme konusundaki başarısızlığından sosyal düzlemde huzurun tam olarak tesis edilememesine kadar birçok etmen ahlakın kaynağının başka yerlerde ve yollarla aranması gerektiğine dair bir zemin ve motivasyon oluşturmuştur.¹⁸⁴ Bir başka ifadeyle, Aydınlanmanın birçok alanda gösterdiği etki ‘otonomi’ düşüncesinin ahlak alanında kendini göstermesini sağlamış ve sekülerizmi önceleyen rasyonaliteyi merkeze yerleştirmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki, Aydınlanmanın, seküler bir ahlak anlayışı arayışı ateist bakış açısından gelmez; daha ziyade, Tanrı’nın, insanın dünyevi hayatına müdahalesini sınırlandırırken, O’nu hala

¹⁸² A. g. e. s. 4.

¹⁸³ A. g. e. s. 4.

¹⁸⁴ A. g. e. s. 7.

ahlakın temel unsurlarından bir olarak görür.¹⁸⁵ Bu bakış açısı da ahlak tartışmalarında iki önemli kavramın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan birincisi, ahlakın Tanrı tarafından insanlara verildiğini öne süren ‘gönüllülük’ (*voluntarism*), ikincisi de Tanrı’nın insanlara ahlakı veya ahlak prensiplerini doğrudan vermeyip ahlakı inşa edebilecek rasyonaliteyi verdiğini öne süren ‘entelektüalizm’dir (*intellectualism*).¹⁸⁶ Ahlak felsefesinde ‘otonomi’ kavramının yoğunlaştığı yaklaşım bireyin inşa edici tarafına vurgu yapan ‘entelektüalizm’ olup, Kant’ın bütün izahat ve argümanları ikinci grubun temellendirilmesi yönündedir.

Otonomi kavramı özellikle son dönem uygulamalı etik tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. Kant’ın ahlak felsefesinin temelini bu kavramı yerleştirmesiyle beraber insan haysiyetine (*human dignity*) de karşılık gelir şekilde kullanılmıştır. Tıp etiği¹⁸⁷ ve iş etiğinden¹⁸⁸ anayasal hak olarak özel hayat¹⁸⁹ ve ifade özgürlüğüne¹⁹⁰ ve de paternalizm¹⁹¹ tartışmalarına kadar birçok farklı alanda otonomi terimi önemli bir konum edinmiştir. Liberalizmin kalbinde yer alan otonomi düşüncesi feminizmin¹⁹² de beslendiği ana kaynakların başında gelmektedir.¹⁹³ Hatta otonomi kavramı insan özelinden çıkararak hayvan hakları konusunda da bazı tartışmalara dâhil edilmiştir.¹⁹⁴

Ahlaki otonomi kapsamında Kant’ın fikirlerini incelemeye ‘otonomi’ (*autonomia*) ve ‘autarkeia’ kavramları arasında ayrıma giderek devam edebiliriz. Otonomi (*self-rule*), en temelde, bireyin kendi kurallarını koyarak kendini yönetmesi şeklinde tanımlanabilirken, ‘autarkeia’ (*self-sufficiency*), kişinin kendi kendine yeter olup

¹⁸⁵ A. g. e. s. 7-8.

¹⁸⁶ A. g. e. s. 8.

¹⁸⁷ Faden, Ruth; Beauchamp, Tom, (1986), *A History and Theory of Informed Consent*, Oxford University Press, Oxford.

¹⁸⁸ Lawrance, Haworth, (1986), *Autonomy*, Yale University Press, New Haven.

¹⁸⁹ Richards, D, A, J, (1982), *Sex, Drugs, Death and the Law*, Rowman and Littlefield, Totowa.

¹⁹⁰ Scanlon, Thomas, (1972),

¹⁹¹ Sartorius, Rolf (ed), (1983), *Paternalism*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

¹⁹² Mesela Marilyn Friedman, *Autonomy and Male Dominance* adlı yazısında, tarihsel olarak erkek, kadına göre daha fazla kendi kararlarını verip kendi eylemlerinde bulunmuş olduğu için kadınların otonomluğunun geliştirilmesine daha fazla önem verilmesi gerektiğini savunur. (Friedman, Marilyn, (2005), “Autonomy and Male Dominance”. *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays* içinde. Cambridge University Press, Cambridge. s. 169.

¹⁹³ Nedelsky, Jennifer, “Reconceiving Autonomy: Sources, Thoughts and Possibilities”, *Yale Journal of Law & Feminism*, 1989, (1)1 Article 5, ss. 6-36. s. 8.

¹⁹⁴ Frey, R, G, (1987), “Autonomy and the Value of Animal Life,” *The Monist*, 1987, Volume 70, ss. 39-46.

başka kişi veya kurumlara ihtiyaç duymaması olarak tarif edilebilir.¹⁹⁵ Özellikle bireye yönelik dış müdahaleler konusunda farklı tutum benimseyen bu iki kavramdan autarkeia'da hiçbir dış faktör kabul edilmezken, otonomide, bireyin kendisinin gelişimini sağlayan dış etkenler otonomluğu ihlal etmediği sürece kabul edilir.

Aristoteles'e göre ideal bir şehir-devletin temel amacı ve en yüksek iyi'si 'autarkeia' (kendine yeter) olmasıdır.¹⁹⁶ Şehir-devleti açısından kendine yeter olmak hiçbir konuda dışardan yardım almak zorunda olmamak manasına gelir. Aristoteles'in ifadesiyle, "kendine-yeter olmaktan kastımız, izole olduğunda bile o toplumda yaşamının hala arzu edilir olarak kalması ve hiçbir şeyin eksik olmamasıdır".¹⁹⁷ Bu bağlamda, Aristoteles için autarkeia, dış etkilerden (ister ihtiyaç ister fayda olsun) azade olmak demektir.

Kant tarafına baktığımızda, onun 'autarkeia' kavramını siyasi düzlemde kullanmadığını fakat insanın gelişimi bakımından dış etkilerden bağımsız olmasını göstermesi açısından otonomi algısının önemli bir yüzünü oluşturduğunu görürüz. Kant, otonomi kavramını, ahlaki alan açısından ele alarak bireyin kendi ahlaki eylemleri üzerindeki kontrolünü vurgulamıştır. Bu bakımdan, Kant'ın otonomi anlayışı eylemlerin pratikteki belirlenmesi ile ilgilenmezken eylemin ahlaki değerinin formel belirlenmesine odaklanır.¹⁹⁸ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinin girişinde 'iyi niyet' kavramını kendi başına iyi olan tek şey olarak belirler.¹⁹⁹ Bu temel belirlemeye göre mesela, akıl, kendi başına iyi olmayıp 'iyi niyet' veya 'irade'ye göre şekillenebilen bir işlev görmektedir. Dolayısıyla, akıl dâhil bütün yeti ve eylemler 'iyi niyet'e bağımlı hale gelmekte ve kendisinden başka bir şey tarafından belirlenmektedir. Öte taraftan, 'iyi niyet' için böyle bir durum söz konusu olmayıp, o, kendi başına iyi olmaktadır. Bu bağlamda, ahlaki değer de 'iyi niyet'e bağlanmak zorundadır. Böylece, irade, ödev'i belirlerken dışsal faktörlerden etkilenmeyecektir. Aksi takdirde, yani ahlaki değer dış unsurlardan etkilendiğinde, ödevin belirlenmesi zorunlu olmaktan çıkıp olasılık düzeyine gelecektir. Bir başka deyişle, eğer bir öznenin eylemde bulunurken dayandığı prensip

¹⁹⁵ May, Thomas, "The Concept of Autonomy", *American Philosophical Quarterly*, 1994, Volume 31(2), ss. 133-144. s. 134.

¹⁹⁶ Politics, 1253a1-2.

¹⁹⁷ Nikhomakhos'a Etik, 1097b15.

¹⁹⁸ May, T, (1994), s. 136.

¹⁹⁹ Kant, Immanuel, (2002), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.s. 8.

ancak ‘özel şartlar’ kapsamında ahlaki değere sahip oluyorsa, bu ‘özel şartlar’ ortadan kalktığında ahlaki değer de ortadan kalkacağı için ‘zorunlu’ bir değer taşımayacaktır. Bu durum, ahlaki değer in a priori olma zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır:

[B]ütün ahlâk kavramlarının yeri ve kaynağı tamamen a priori olarak akılda bulunur; hem de en yüksek derecede kurgusal olan akılda olduğu kadar sıradan insan aklında da; bu kavramlar deneysel, bundan dolayı da sırf rastlantısal olan bilgilerden çıkarılamaz; bizim için en yüksek ilkeler olmalarını sağlayan değerlilikleri, kaynaklarının tam bu saflığında bulunur; her defasında onlara deneysel olandan ne kadar katıyorsak, halis etkilemelerinden ve eylemin sınırsız değerinden de bir o kadar eksiltiyoruz; bu kavramları ve yasaları saf akıldan türetmek, saf ve katıksız sergilemek, hatta bütün bu pratik ya da saf akıl bilgisini, yani saf pratik akıl yetisini bütünlüğünde belirlemek, yalnız teorik bakımdan —sırf kurgulama söz konusu olduğunda— gerekli değil, pratik bakımdan da çok büyük önem taşır. Bu belirlemeyi yaparken de, ilkeleri, kurgusal Felsefenin izin verdiği, hatta zaman zaman gerektirdiği gibi insan aklının yapısına bağımlı kılmamalı; tersine, genel olarak her akıl sahibi varlık için geçerli olmaları gerektiği için, ahlâk yasaları genel bir kavram olan akıl sahibi varlık kavramından türetilmeli, böylece de insanlara uygulanması için Antropolojiyi gerektiren her Ahlâk, ilkin saf Felsefe olarak, yani Metafizik olarak, Antropolojiden bağımsız bir biçimde, tamlığında sergilenmelidir (ki böyle bir şey, bu tür ayrılmış bilgiler konusunda kolayca yapılabilir). Ve bilinmeli ki, buna sahip olmadıkça, ödevde uygun olanda ödevin ahlaksal ögesini kurgusal yargılama için tam belirlemek boşuna olur; hem yalnız boşuna olur demek istemiyorum, ayrıca sırf sıradan pratik kullanılıştaki bile, özellikle de ahlâk eğitimi için Ahlâkı halis ilkeleri üzerinde kurmak, böylece de saf ahlaksal niyet yaratmak ve bunları, dünyada iyiliğin en yüksek derecede gerçekleşebilmesi için, insanların ruhsal yapılarına aşılacak olanaksız olur.²⁰⁰

Kant’a göre, ahlaki değer, şartlara bağlı olmaktan kurtulmak için saf akla dayanmak zorundadır. Zira, ancak böylece bir eylemin ahlaki değeri, içinde gerçekleştirildiği şartların belirlemesinden sıyrılarak kategorik düzeyde yer alır. Dahası, ahlaki eylemin değeri sadece sonucuyla değil eylemin kendi süreci ile de ilişkili hale gelir. Bu anlamda, şartlardan bağımsız var olan ahlaki değer kullanışlılık ve arzu edilirlilik gibi değerlendirmelerden de muaf bir biçimde *kendine yeter* (*autarkeia, self-sufficient*) şekilde var olur. Kant’ın bu düşüncelerinden onun otonomi prensibinin ahlakın akıl temelinde evrenselleştirilebilirliği ile beraber var olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü onun evrenselleştirebilme doktrini bir bakıma kendine-yeterliğin test edilmesidir.²⁰¹ Bir maksim evrenselleştirilebiliyorsa, bu durum, onun spesifik ve deneysel (ampirik) olasılık ve şartlardan bağımsız olduğunu gösterir; yani sonuç olarak *kendine-yeter*’dir. Evrenselleştirilemiyorsa, olasılık ve şartlara bağlı olup kendine-yeter değildir. Bu temelde yükselen bir ahlak felsefesi anlayışı, Kant’ın otonomi algısının öznel ahlaki prensip oluşturmalarında kendi kendilerine yeter (*autarkeia, self-sufficiency*) olduklarını gösterir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Kant, ahlak anlayışının temellendirmesinde, bireyin

²⁰⁰ A. g. e. s. 28.

²⁰¹ May, T, (1994), s. 136.

doğal ve sosyal boyutlarını onu ‘heteronom’ bir varlığa dönüştürme kaygısı ve gerekçesiyle dışarda bırakmıştır. Celal Türer’in ifadesiyle,

Çünkü insan doğal bir varlık olarak ele alındığında, o her şeyden önce, çok çeşitli ihtiyaç, güdü ve duygulanımlarıyla doğa ve nedensellik yasalarına bağlı olup, kendi dışındaki nedenler tarafından belirlenen heteronom bir varlık olacak ve bu haliyle, ahlaklılık için gerekli olan özgürlükten yoksun bulunacaktır. [Kant]a göre doğal duygulanım, güdü ya da eğilimlere göre hareket edildiğinde, bu durum ahlaklılığı değil, fakat yalnızca yasalılığı ifade eder.²⁰²

Evensel ahlak yasasının içinde anlam kazanan bu ahlaki otonomlukta, ahlaki değer ahlaki belirlemenin *içeriğinden* ziyade *formülasyonu* tarafından içerilir.²⁰³ Bir başka deyişle, Kant’ın otonomi anlayışı tikel ve/veya pratik eylemler için değil, o eylemlerin değerinin dayandığı *form*’u belirlediği için formel düzeyde kalarak içerik konusuna işaret etmez ve *soyut* pratik ile *somut* pratik arasındaki boşluğu kapatmaz.²⁰⁴

Kant düşüncesinde, otonominin çıkış noktası insanın bir ‘araç’ değil ‘amaç olarak değerlendirilmesidir. Bütün bireyler, amaçlar ülkesinin bir üyesi olup herkes kendi başına bir ‘amaç’tır. Bireyin ‘araç’ yerine ‘amaç’ olabilmesi rasyonalite sahibi olması sayesinde. İnsan hariç diğer hiçbir canlı rasyonalite sahibi değildir (*nonrational*). Fakat rasyonalite sahibi her birey her an rasyonalitesine uygun hareket etmez. Bu durumda o bireye *rasyonalite içermeyen (nonrational)* bir eylemde bulunuyor denilemez; *irrasyonel/rasyonel olmayan (irrational)* bir eylemde bulunuyor demek gerekir. Çünkü rasyonalite içermeyen (*nonrational*) ifadesi bir yeti olarak rasyonaliteye sahip olmamayı yani insan hariç diğer canlıları kastederken, ‘irrasyonel’ ifadesi bireyin sahip olduğu rasyonalite yetisini doğru kullanmadığını anlatır.²⁰⁵ Bu kavramlar arasında yaptığımız ayrımın önemi şurada yatmaktadır: Bir yeti olarak rasyonaliteye sahip olan (*rational*), otonom (*autonomous*) olabilir, bu yetiye sahip olmayan (*nonrational*) bir canlı asla otonom olamaz. Öte taraftan, rasyonalitesini doğru kullanan birey otonom olabilirken, doğru kullanmayan birey *heteronom (heteronomous)* olur.²⁰⁶ Bir başka deyişle, rasyonel olmak otonom olmayı zorunlu kılmaya da otonom olmanın ön-şartı olarak var olur. İrrasyonel eylemde bulunan birey ise *kategorik* davranmadığı için heteronom davranmış olur ve böylece otonomluktan uzaklaşır. Özetlemek gerekirse, Kant’a göre, her birey kendi başına bir ‘amaç olabilmesini rasyonalite sahibi olmak dolayısıyla iradesini

²⁰² Türer, Celal, (2015), s. 105.

²⁰³ A. g. e. s. 137.

²⁰⁴ Benn, Stanley, I, (1990), s. 173-4.

²⁰⁵ Lindley, Richard, (1986), s. 14-5.

²⁰⁶ A. g. e. s. 15.

kullanabilmekle elde ettiği için kategorik davrandığı sürece otonom, irrasyonel hareket ettikçe veya yasadan kaynaklanan eylemde bulunmadıkça heteronom olarak kabul edilmelidir. Önemli Kant yorumcularından Heinz Heimsoeth'un ifadesiyle, “[a]hlak yasası, insana, insan olmayı buyuran bir yasadır”.²⁰⁷ Bu kapsamda, özellikle liberal teori çerçevesinde gelişen bireysel otonomi düşüncesine Kant'ın en büyük katkısı, her bireyin eşit derecede irade sahibi varlık olması temelinde eşit saygıyı hak ettiği gerçeğini ortaya koyması olmuştur.

Otonomi ile *autarkeia* arasındaki temel farklardan biri de otonomide yasa (*nomos*) kavramının öncelenmesi durumu söz konusu iken, *autarkeia*'da yasa vurgusunun olmayıp, kendine yeter'liğin merkeze yerleştirilmesidir. Buna ek olarak, otonom birey kendi yasalarını kendisi koyarken, heteronom birey bu yasaları *dışardan* ve *hazır* bir şekilde alır. Ne var ki, her koşulda otonom olmak arzulanan bir yöntem olmayabilir.²⁰⁸ Mesela, bir askerin kendi kararları yerine kendisine emredilenleri yapması sonucun pozitif olarak şekillenmesi bakımından daha gerekli olabilir. Dolayısıyla, heteronom olmak her koşulda ve durumda otonomiye kıyasla negatif bir anlam içermez. Ayrıca, otonom olmak sınırsız özgürlüğe veya eylemde bulunma hakkına sahip olmak demek de değildir. Örneğin, hukuk, başkasına zarar vermeme, kontrat ve sorumluk gibi kavramlar bireyin otonomisine sınır koyan kavramlardır.²⁰⁹ Bir başka ifadeyle, rasyonalite yetisini doğru kullanarak her koşulda bireyin kendi kural ve eğilimlerine göre hareket etmesi şeklinde bir otonomi okuması yapmak doğru değildir.

2.1.1.5.2. Bireysel, Sosyal ve Politik Otonomi

Otonomi, ahlaki, politik, sosyal veya bireysel alanların hangisinde olursa olsun bir *derece* meselesidir. Ne hiç kimse tam bir otonomiye sahip olabilir ne de yine hiç kimse tamamen otonomiden yoksundur. Dolayısıyla bireyler, ideal manadaki otonomi düşüncesine ne kadar yaklaşırlarsa o kadar başarılı sayılabilirler.²¹⁰

Otonomi, genellikle özgürlük kavramı ile birlikte anılmaktadır. Her şeyden önce bireyin kendi yasalarını koyup kendi kendini yönetmesi için hiç kuşkusuz özgür olması

²⁰⁷ Heimsoeth, Heinz, (2014), Kant'ın Felsefesi, çev. Mengüşoğlu, Takiyettin, Doğu Batı Yayınları, Ankara. s. 131.

²⁰⁸ Benn, Stanley, I, (1990), s. 176-7.

²⁰⁹ Hill T, E, Jr, (1991), *Autonomy and Self-respect*, Cambridge University Press, New York. s. 48.

²¹⁰ A. g. e. s. 176.

gerekmektedir. Bu bağlamda, otonominin yakından ilişkili olduğu özgürlük türü ‘pozitif özgürlük’ olmak durumundadır. Isaiah Berlin’in pozitif özgürlük formülasyonu ve izahı dikkate alındığında bu iki kavram arasındaki yakın ilişki daha açık ortaya konabilir:

Hayatımın ve kararlarımın her ne olursa olursa olsun dış kaynaklara değil kendime bağlı olmasını arzu ederim. Başkalarının değil kendi irademini enstrümanı olmak isterim. Beni dışsal olarak etkileyen etmenler ile değil kendi bilinçli hedeflerim vasıtasıyla kendi gerekçelerimle hareket ettiği bir özne olmak isterim, nesne değil. Hiç kimse değil, birisi olmak isterim, yapan ve karar veren olmak isterim, kendisi adına karar verilen değil. Kendisi tarafından yönlendirilen olmak isterim, bir hayvan veya köle gibi dış etmenler ile yönlendirilen bir varlık olmak yerine kendi hedeflerini koyup gerçekleştiren olmak isterim.²¹¹

Berlin’in özgürlük anlayışı dışarıdan müdahalenin yoksunluğu şeklinde ifade edilebilecek negatif özgürlük yaklaşımını aşarak bireyin bireyliğini ön plana çıkarmaktadır. Pozitif özgürlük olarak adlandırılan bu anlayış aynı zamanda otonomiye en yakın özgürlük anlayışıdır. Çünkü birey, kendi yasalarını koyarak bireyselliğini ortaya koymakta ve dış unsurların etkinliğini asgari düzeye indirmektedir. Belirleyici konumda yer alan birey ‘belirlenen’ olmaktan sıyrılarak ‘karar verici’ olarak iradesini ya da pratik aklını kullanmak suretiyle ‘tercih’ yeti ve yetkisini etkin hale getirebilmektedir.

Sosyal ve politik otonomi ahlaki otonomiyle bireyi merkeze alması bakımından aynı kökten beslense de tamamen aynı kapsamı ve fonksiyonu ifade etmez. Özellikle Kant’ın ahlaki otonomi anlayışı *formel* boyutta olup, *pratik* eylem ve tercihlerle ilgilenmez. Bir başka ifadeyle, Kantçı bakış açısı bireyin evrensel ahlak yasasını kendi öznelliğinde kendisi tarafından yeter vaziyette bulabileceğini ve bunu özgürlüğü ile sağlayabileceğini öne sürerek *içerikten* ziyade *form’a* odaklanır. İkinci olarak, ahlaki otonomi bireyin bireysel, sosyal ve politik alandaki tercihlerinin yine kendisi tarafından yapılması konusunda herhangi bir şey söylemez. Fakat, daha önce de ifade edildiği üzere, Kant’ın özellikle ahlaki düzlemde *özne’yi* yücelten otonomi algısı bireysel, sosyal ve politik otonomi anlayışlarının da en önemli ve ilham verici kaynaklarından biri olmuştur.

Özellikle liberal teorinin doğuşu ve gelişimi, doğrudan doğruya bireyin birey olmasına vurgu yaptığı için otonomi kavramıyla yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Her şeyden önce, liberal gelenek politik ve sosyal tercih hakkının en temelde bireyin kendisinde olduğu iddiasını merkez konuma yerleştirerek karakterize olmuştur.²¹² Liberalizm çerçevesinde, herhangi bir bireyin, ahlaki yönelimleri, hayat planları ve diğer

²¹¹ Berlin, Isaiah, (1969), s. 131.

²¹² Waldron, Jeremy, (1993), *Liberal Rights: Collected Papers 1981-1991*, Cambridge University Press, New York. s. 155-6.

bütün hususi seçimleri ne olursa olsun o bireye temel özgürlük ve eşitlik hakları bağlamında saygı gösterilmesi gerekir.²¹³ Dolayısıyla, bu bakış açısı, bireyin her türlü sosyal ve politik baskıdan azade olması gerekliliğini yine bireyin otonomluğu temelinde gerekçelendirir. Birey için iyi olan kendi istediği olmayabilir fakat rasyonel olarak 'isteyebilmek' otonomi için başlı başına gerekli ve iyidir.²¹⁴ Kısacası, birey hangi ahlaki değer ve yargılara sahip olursa olsun bireysel, sosyal ve politik tercihlerinde özgür olmalı ve eşit derecede saygıyı hak ettiği daima ilk prensip olarak kabul edilmelidir.

2.1.1.5.3. Mill ve Otonomi

John Stuart Mill, eşi Harriet Taylor'ı andığı bir günlük yazısında, hayatının geri kalanını 'büyük ideal'ini gerçekleştirmeye adayacağını söyler.²¹⁵ Bu ideal, otonomidir. Serbestiyeti (*liberty*) dışsal kısıtlamalardan bağımsız olma, özgürlüğü (*freedom*) bireyin kendi içinde sahip olduğu yetileri kullanma şeklinde kabul ettiğimizde, otonomi (*autonomy*) bu diğer iki özgürlük kavramıyla (serbestiyet ve özgürlük) bireyin kendi kendini yönetme yetisini belirttiği kadar yine öznenin kendi eylemlerinden kendisinin sorumlu olduğunu da vurgular. Bir başka deyişle, Mill için serbestiyet, özgürlük ve otonomi birbirini tamamlayan ve perçinleyen kavramlar olarak var olmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Mill'in özgürlük kavrayışı otonomiye zorunlu bir vurguda bulunmasını gerektirmiştir.²¹⁶ Bu bakımdan, Mill'in serbestiyet ve özgürlük konusunda ileri sürdüğü bütün düşünceleri otonomi tartışmasının kapsamına alınabilir; fakat tekrara düşmemek adına, çalışmamızın bu bölümünde onun özgürlük anlayışına otonomi penceresinden bakmakla yetineceğiz. Nitekim, *Liberalizm ve Bireysel Özgürlük* adlı 2. bölümde ve özellikle *Paternalizm* başlığı altında Mill'in serbestiyet ve özgürlük kavramları detaylı bir şekilde tartışılmaktadır.

Mill'e göre, bireyin otonom olabilmesi için kendi özgürlüğünün farkına varması, nasıl bir insan olmayı istediğine yönelik temel seçimini yapması ve bütün eylemlerinden kendisinin sorumlu olduğunu kabul etmesi gerekmektedir.²¹⁷ İnsanların bir toplumda

²¹³ Kymlicka, Will, (1989), *Liberalism, Community and Culture*, Clarendon, Oxford. s. 10-9.

²¹⁴ Darwall, Stephen, "The Value of Autonomy and Autonomy of the Will", *Ethics*, 2006, (116), ss. 263-284. s. 266.

²¹⁵ Mill, J, S, (1988), *CW*, Vol. 27, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 644.

²¹⁶ Baum, Bruce, "J, S, Mill on Freedom and Power", *Polity*, (1998), (31) 2, The University of Chicago Press, ss. 187-216. s. 189.

²¹⁷ Capaldi, N, (2004), s. 250.

veya herhangi bir topluluk ortamında birlikte çalışmaları veya birbirlerinin telkin, öneri ve yönlendirmelerini rızaları ile kabul edip eylemde bulunmaları onların otonomluğunu zedelemeyiz. Zira insan tek başına yaşayamayacağı için daima diğerlerine ihtiyaç duymaktadır. Ancak buradaki hassas nokta, bir bireyin diğerlerinin de ‘otonom’ öznel olduğunu benimseyerek hareket etmesidir. Capaldi’nin ifadesiyle, otonom olmak demek özgür olmanın ikmalini (*fulfilment*) ve külfetini (*burden*) bireyin bilinçli bir şekilde kabul etmesi demektir.²¹⁸ İkmal safhası bireyin kendisini geliştirip gerçekleştirerek temin edilebilirken, külfet tarafı diğer bireylerin de otonom olduğunu –en azından olmayı hak ettiğini- dolayısıyla da herkesin yalnızca kendi otonomluğu için değil diğerlerinin de aynı ideali realize etmesi için çaba göstermesiyle mümkün olabilir. Paternalizm ile otonomi arasındaki perspektif farkı da temel olarak burada yatmaktadır.^{219, 220} Paternalizm diğer bireyler adına karar vermeyi uygun ve gerekli görürken otonomi sadece bireyin kendisinin değil diğer öznelere de otonom olduğunu kabul ederek hareket eder ve her bireyin kendi tercih ve kararlarının eşit derecede saygıyı hak ettiğini savunur.

Mill’in otonomi yaklaşımı özgür iradeyi varsayarak varlık gösterir. O, *Özgürlük Üstüne*’de özgür iradenin mümkün olup olmadığını hiç tartışmayarak, yani yetkin her bireyin özgür iradeye sahip olduğunu baştan kabul ederek özgürlük konusunu bireysel, toplumsal ve politik düzlemlerde ele alır. Yazdığı denemenin amacını da bu bakımdan açık bir şekilde şöyle ifade eder: “Bu denemenin konusu ‘irade özgürlüğü değil, sivil veya toplumsal özgürlüktür’”.²²¹ Ayrıca belirtmek gerekir ki, Mill ‘otonomi’ kavramını hiç kullanmamıştır; bunun yerine “bireysellik” (*individuality*) kavramını tercih etmiş ve onun için bireysellik, çoğu zaman özgürlük, serbestiyet ve otonomi terimlerinin yerini tutmuştur. Mill, kendi otonomisini nasıl oluşturduğunu veya kazandığını anlattığı *Otobiyografi*’sinde babasının, Felsefi Radikallerin ve özellikle Jeremy Bentham’ın etkisinden nasıl sıyrıldığını, Harriet Taylor’ın ilham verici yönlendirmeleri ve bilhassa da Samuel Taylor Coleridge (1772-1834), William Wordsworth (1770-1850) gibi İngiliz şairler ile Humboldt gibi Alman Romantiklerden faydalanarak ‘bireyselliği’ni nasıl

²¹⁸ A. g. e. s. 251.

²¹⁹ Oshana, Mariana A, Al, “Personal Autonomy and Society”, *Journal of Social Philosophy*, 1998, (29)1, ss. 81-102. s. 82.

²²⁰ Heath Joseph, (2005), “Liberal Autonomy and Consumer Sovereignty”, *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 206.

²²¹ Mill, J, S, (2014), s. 47.

gerçekleştirdiğini ayrıntılı bir biçimde işlemiştir. Bu eser dikkate alındığında, denilebilir ki, o, otonomi algısını biri dini biri de seküler olmak üzere iki temel kaynaktan besleyerek geliştirmiştir.²²² Dini olan tarafı Puritanlık iken seküler ve teorik taraf Romantik kaynaklar bir başka deyişle Alman *Bildung* anlayışıdır.²²³

Öte taraftan, Mill'in otonomi anlayışının ahlak felsefesi ile ilişkisi bir tartışmayı ortaya çıkarmaktadır. O, Jeremy Bentham ile beraber Faydacılığın önemli iki temsilcisinden biridir. Faydacılık, eylemlerin ahlaki olup olmadığını sonuççu (*consequentialist*) pencereden değerlendirir. Bir başka deyişle, herhangi bir eylemin *iyi/doğru veya kötü/yanlış* olmasının ölçütü o eylemin ortaya çıkardığı sonuca bağlıdır. Dolayısıyla, ahlaki anlamda otonomi ilk etapta Mill tarafından kabul edilmemesi gereken bir yaklaşım olarak durmaktadır. Çünkü otonom ahlak anlayışında temel ölçüt bireyin fayda kaygısı gütmeyen kendisinin oluşturduğu yasalara kendisinin tabi olmasını ve bu eylemlerden de sorumlu olmasını işaret ederken, faydacı ahlak anlayışının temelinde öznenin sonuç veya faydadan bağımsız ve özerk bir ahlak anlayışı ortaya koyması mümkün değildir. Özellikle Bentham için bu yargı tam olarak geçerli olup, burada otonomi onun için 'araçsal' bir değer kazanarak, insanı mutluluğa götürüyorsa iyi götürmüyorsa kötü şeklinde etiketlenirken, Mill tarafında daha farklı bir durum söz konusu olup otonomi düşüncesi 'araçsal' olarak algılanmamış tam tersine 'yetkin birey' hedefi kapsamında en yüksek iyi olarak konumlandırılmıştır.²²⁴ Bu kapsamda, görünüşte var olan bu tutarsızlığın –deontoloji ile faydacılık arasındaki gerilimin- yani hem otonomiyi savunup hem de sonuç eksenli bir yaklaşımı benimsemenin Mill tarafından nasıl aşılmaya çalışıldığını incelemek gerekmektedir.

Burada hassas noktalardan ilki, Mill'in özellikle ahlaki eylem konusunda sadece faydacılık sınırları içinde kalmadığının hatırd tutulmasıdır. Bu çalışmanın 1. Bölümünde tartışıldığı üzere, Mill'in ahlak konusundaki yaklaşımı onun *Romantik deontolog* olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle, yüksek ve düşük hazlar arasında

²²² Capaldi, N, (2004), s. 252.

²²³ Alman Romantizmiyle beraber gelişen ve bireyin kendisini olgunlaştırmasını bireysel, toplumsal ve politik düzlemlerin yanı sıra eğitim ve ahlak gibi uygulamalı alanlarda da ele alıp büyük bir etki yaratan *Bildung* anlayışının Hümanist anlamda vurguladığı nitelikleri 'kendine sahip olma, kendine hâkim olma, bir tür özerklik' şeklinde özetlemek mümkündür. (Standish, Paul, (2003), "Preface to *Educating Humanity: Bildung in Postmodernity*", ed. Lars Lovlie, Klaus Peter Mortensen, ve Sven Erik Nordenbo, Blackwell Publishing, Cornwall. s. vii.).

²²⁴ Darwall, Stephen, (2006), s. 265.

yapılan ayırım, yetkin (*competent*) birey vurgusunun yoğunluğu ve otonomi anlamındaki bireysellik (*individuality*) Mill'in ahlak anlayışının bu şekilde adlandırılabilmesinin gerekçelerini oluşturmaktadır. Yeniden ifade etmek gerekirse, faydacılık kapsamında en yüksek iyi *mutluluk* olduğuna göre, birey bu mutluluğa en yetkin bir biçimde yüksek hazları tercih ederek ulaşacak olduğuna göre ve de bu yüksek hazların deneyimlenmesi doğrudan doğruya bireyin kendi seçimleri sayesinde mümkün olduğuna göre, Mill'in 'Faydacı Romantik Deontolog' olarak adlandırılması yanlış olmayacaktır. Sonuç olarak, Mill faydacılık çerçevesinde, otonomluğu (*individuality*) yücelterek bir sentez yakalama çabasıyla ne katı bir Faydacı ne de tavizsiz bir deontolog olmak yerine Romantizmden beslenen ve bireyin otonomluğunu en yüce hedef olarak algılayan Faydacı bir yaklaşım geliştirmiştir.

Mill, birey üzerindeki politik ve toplumsal baskıyı bireyin otonomluğu ve bireyselliğinin haysiyeti gerekçesiyle reddeder: “[D]evlet yöneticilerinin zorbalığına karşı korunma yeterli değil; aynı zamanda toplumda baskın olan duygu ve düşüncenin diktasına karşı da korunma gereklidir”.²²⁵ Liberalizmin merkeze yerleştirdiği birey ve onun tercihlerinin kendisi dışında başka bir referansa ihtiyaç duymaması yönündeki kabul Mill için de geçerlidir. Çünkü, “[h]ükümetinin şekli ne olursa olsun, bu özgürlüklere bütünü itibariyle saygı gösterilmeyen hiçbir toplum özgür değildir”.²²⁶ Bu kapsamda, herhangi bir bireyin eylemlerine müdahale hakkının doğduğu veya zorunlu olduğu nokta bir başkasına zarar verme durumunun ortaya çıkmasıdır.²²⁷ Faydacılık açısından bakıldığında da özgürlüğe saygı gösterilmesinin insanlığa büyük bir katkı sunacağı açık olduğu için, bireyselliğin önemszenmesi Mill'in felsefesinin özü ve temeliyle de uyusmaktadır. Mill'in kendi ifadesiyle özetleyecek olursak: “Unutulmamalıdır ki, insanlık herkesin kendi istediği gibi yaşamasına tahammül gösterdiği zaman, kişileri başkalarına hoş gelecek şekilde yaşamaya zorladığından daha büyük kazanç elde eder”.²²⁸

Mill'in gelişmeyi önceleyen bireysellik ve otonomi anlayışı onun özgürlük ve iktidar arasındaki ilişkiye yönelik hem negatif hem de pozitif bulguları eşliğinde ele alındığında daha bütüncül bir izah ortaya konabilir. Özgürlük Mill için, biri bireyin dışsal

²²⁵ Mill, J, S, (2014), s. 52.

²²⁶ A. g. e. s. 63.

²²⁷ A. g. e. s. 58.

²²⁸ A. g. e. s. 63.

müdahaleye tabi olmaması şeklinde ifade edilebilecek ‘negatif özgürlük’ diğeri bireyin kendi kendini belirleme ve yönetme kapasitesini işaret eden ‘pozitif özgürlük’ olarak iki biçimde var olur. Bu çalışmanın ‘Paternalizm’ başlığı altında tartışıldığı üzere, iktidarın birey üzerindeki müdahale yetki ve sınırları bir taraftan bireyselliği engelliyor gibi gözükse de öbür taraftan toplum içinde yaşayan bireyin hak ve özgürlüklerini temin edebilmektedir. Dolayısıyla, otonomi bir *derece* meselesidir. Bir başka deyişle ne tamamen sahip olunabilecek ne de bütünüyle yoksun olunabilecek bir niteliktir. Ayrıca, toplumun toplam mutluluğu ile bireyin kendi mutluluğunun makul bir dengede tutulmasının yolu bahsedilen *derece* kavramı çerçevesinde aranmalı ve otonominin genişlemesi veya daralması özgürlük ve fayda ilkelerinden bağımsız olarak değerlendirilmemelidir. Ne var ki, otonomiye ancak medeni toplumlarda mümkün gören Mill’in bakış açısı bu anlamda ‘evrensel’ değil ‘yerel’ olarak kalmakta ve her bireyin kendi kendini belirleme ve yönetme hakkı ve özgürlüğünün olduğu iddiasıyla büyük bir çelişki göstermektedir.

2.2. Demokrasi ve Temsili Hükümet Sistemi

John Stuart Mill sosyal bir filozof olarak, siyaset üzerine teoriler ortaya koymakla kalmamış, bir dönem parlamento üyeliği de yapmıştır. Denilebilir ki, kuramsal olarak düşündüklerini pratik manada kısmen de olsa gerçekleştirmenin yollarını aramıştır. Mill’in bir demokrat olup olmadığı konusunda hâlâ birçok araştırmacı ihtilafta olsa ya da ihtiyatlı davransa da genel anlamda kabul edilen görüş onun ‘demokrasi yanlısı’ olduğu yönündedir. Kısaca belirtmek gerekirse, Mill, demokrasiyi, otonomiye geliştirdiği ölçüde desteklediği gibi, baltaladığı ölçüde de reddeder. Onun demokrasi kriteri insanların ‘iyiliği’, seçimle ortaya konan ‘iradesi’ değil.²²⁹ Bir başka deyişle, demokrasi, insanların ortak iyiliğine ve gelişimine hizmet ediyorsa ‘iyi’, dolayısıyla ‘doğru’, etmiyorsa kötü olduğu için, insanların toplu iradesini belirttiği seçim endeksli bir demokrasi anlayışı Mill nezdinde fazla bir değer görmemiştir.

²²⁹ Skorupski, J, (1998), s. 25.

2.2.1. Mill'in Demokrasi Anlayışı

Mill'in demokrasi hususunda ileri sürdüğü bazı görüşleri artık demode olmuş veya birçoğu artık tartışmasız bir şekilde benimsenmiştir. Onun birtakım görüşleri ise felsefi düzlemde yer aldığı için güncelliğini hala korumaktadır. Mesela eğitimli vatandaşlara 'fazla/çoklu' oy hakkı tanınmasına dair görüşü tamamen demode olmuşken, kadınlara, eşit seçme ve seçilme hakkı tanınması yönündeki ısrarı birçok devlette artık kabul görenek oturmuş vaziyettedir; fakat 'çoğunluğun tiranlığı', 'demokratik toplumda bireyin öznelliğini faydacı ahlak temelinde muhafaza etmesinin yollarının aranması, 'siyasi organizasyon ve erkin gerçekleştirilmesi' gibi konularda getirmiş olduğu argüman ve irdelemeler günümüz siyaset felsefesi ve siyaset literatüründe önemli tartışmaların merkezinde pozisyonunu korumaktadır.

Mill, siyasi meselelerde 'reformcu' kimliğiyle ön plana çıkmış bir filozof²³⁰ olduğu için gelenekten, tarihten ve sosyal realitelerden bağımsız bir anlayış yerine, bütün bunları dikkate alan ve iyileştirmeler ile birçok şeyin geliştirilebileceğine inanan bir yaklaşım benimsemişti. Bu yüzden onu devrimci bir filozof olarak takdim etmek yanlıştır. Özellikle, *Considerations on Representative Government* adlı eseri temsili hükümet sisteminin gerçekleştirilmesi, uygulanması ve savunulması noktalarında olduğu kadar Mill'in demokrasi yönetimi ile alakalı çekincelerini içermesi bakımından da önemlidir. 1832 Reform Yasası her beş İngiliz erkekten birine oy hakkı tanıyordu; kadınların seçme ve seçilme hakkı yoktu. Mill, böylesi bir ortamda, yenilikçi ve ileri görüşlü bir düşünür olarak fikirlerini beyan etmişti.

Temsili hükümet sisteminin en iyi yönetim biçimi olduğundan şüphe etmeyen Mill, sadece temsili hükümet açısından değil genel anlamda herhangi bir yönetim şeklinin tercihe bağlı olup olmadığını soruşturarak politik düşüncelerini temellendirmeye başlar. Farklı toplumların farklı yönetim biçimlerini benimsemeleri veya buna zorlanmaları hususunda Mill'in yaşadığı dönem itibariyle iki görüş ön plana çıkmaktaydı. Buna göre, yönetim tarzları bazılarınca tamamen icat edilebilen dolayısıyla da yapay olduğu düşünülmüşken, bazıları tarafından 'doğal' yani insan eliyle olmadığı görüşü

²³⁰ Nicholson, P, (1998), "The Reception and Early Reputation of Mill's Political Thought", *The Cambridge Companion To Mill*, ss. 464-496, ed. J. Skorupski, Cambridge University Press, Cambridge. s. 465.

savunulmuştur. Mill'in bu tartışmadaki pozisyonu bütün felsefesiyle tutarlı olarak, siyasi organizasyonların insan eseri olduğuna dairdir. Siyasi yapılar insanın iradi eylemlerinin bir sonucu olarak teşekkül eder. Bu bakımdan, insan eseri olan bu oluşumlar insanın diğer bütün iradi edimleri gibi iyi veya kötü olabilir.²³¹ Bir başka deyişle, tercihe bağlı olduğu düşünülen siyasi yapı her şeyden önce o siyasi yapıyı oluşturan bireylere bağ(ım)lıdır.

Halkın mevcut veya muhtemel siyasi organizasyona rıza göstermesi yeterli değildir; onların aktif katılımı, mekanizmanın işlerlik kazanması için elzemdir. Aktif katılımın bu mekanizmadaki ilk etkinliği, onun varlık kazanması için olmazsa olmazdır. Bu bağlamda, halk, bu yönetim biçiminin kurulmasına ve onun muhafaza edilmesine gösterdiği rızayı o yönetimin amaçlarını gerçekleştirebilmek için ihtiyaç duyduğu desteği de sağlayarak bütünlük oluşturmaktadır.²³² Mill'e göre, bu şartlar uygar toplumlarda sonuç almayı olanaklı kılmasına rağmen, uygar olmayanlar için despotik yönetim en uygundur. Çünkü her toplumda aynı yöntemler işe yaramayabilir: "Herhangi bir halkın herhangi bir yönetim şeklinin koşullarını sağlama yeteneğine genelleyici bir kural ile karar verilemez".²³³ Dolayısıyla, özel koşullar daima hesaba katılmalıdır.

Mill, doğrudan doğruya veya kayıtsız şartsız bir biçimde hiçbir yönetim şeklinin savunucusu değildir. İsmi ne olursa olsun, onun için iyi bir yönetimin, bireylerinin/vatandaşlarının 'ahlaki', 'entelektüel' ve 'aktif' kapasitelerini artırması temel gerekliliklerdir.²³⁴ İster birey düzeyinde olsun isterse toplum düzeyinde olsun, Mill için vazgeçilmez olan ahlaki ve entelektüel tekâmüle, burada da hayati önem atfedilmektedir. Zira yönetim biçimi insan ürünü bir şey ise, onu oluşturan ve ona tabi olan bireylerin hususiyetleri daima merkez konumda yer almalıdır. Mill, bu irtibatı "[m]ekanikte olduğu gibi siyasette motorun çalışmasını sağlayan güç makinenin dışında aranmalıdır"²³⁵ diyerek yönetimlerin güç ve kapasitelerini bizzatıhi kavramsal manalarından değil o yönetimin hüküm sürdüğü toplumların bireylerinin özelliklerinden aldığını, Türkçe ibare ile söylersek halkın meşruluk zemini sağladığını, belirterek kurar.

²³¹ Mill, J, S, (2017a), Demokratik Yönetim Üzerine Düşünceler, çev. Ö, Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul. s. 56.

²³² A. g. e. s. 56-7.

²³³ A. g. e. s. 62.

²³⁴ A. g. e. s. 63.

²³⁵ A. g. e. s. 63.

Her yönetim şekli ‘iyi’ olup olmadığına göre değerlendirildiğinde bu testin bir ölçüte ihtiyacı olduğu açıktır. İyi ve kötü yönetimin anlaşılması için ilk kilit kavram ‘toplumun toplu menfaatleri’dir. Mill, bu hedefin karmaşık bir hedef olduğunu baştan kabul eder.²³⁶ Düzen ve ilerleme kavramları iyi bir yönetim şeklinin öncelikli nitelikleri olmak durumundadır. Sadece gelişmeyi değil aynı zamanda geriye gidişi de engelleyen bir ‘ilerleme’ anlayışı büyük ölçekte ‘düzen’i de kapsar. Dolayısıyla en iyi yönetimin ‘ilerleme’ye yatkın olması gerekir.²³⁷ Mill’e göre, eskilerin iyi yönetim olarak mevcut düzenin bozulmamasını/geriye gitmemesini; yani bir bakıma statükonun devamlılığını incelemeleri hatta yegâne hedef olarak görmeleri iyi bir yönetim açısından yeterli değildir. Çünkü bu tarz bir yaklaşımda ‘ilerleme’ye hak ettiği önem verilmemiş olur. Tartışmayı yeniden birey düzlemine çeken Mill, iyi bir yönetimin ölçütü olarak yönetim şeklini değil yönetilenlerin durumunu ve niteliklerini ana kıstas haline getirir:

İyi yönetimin, en mütevazı olanından en yücesine kadar tüm anlamlarıyla, hangi nedenler ve şartlara dayandığını kendimize soracak olursak, bunların içinden tüm diğerlerini aşan ana şartın yönetilen toplumu oluşturan insanların nitelikleri olduğunu buluruz.²³⁸

Hangi yönetim biçimi veya kurallar bütünü olursa olsun onların pratikte yürütücüleri olarak halk, ahlaki, entelektüel ve aktif olarak gelişmemişse sonuç daima negatif veya kusurlu olacaktır. Mesela, adalet mekanizmasında, tanıklar yalan söylüyorsa, hâkimler rüşvet alıyorsa, usule dair kuralların ne gibi bir etkisi olabilir?²³⁹

Faydacılık başlığı altında, Mill’in bireyin menfaatleri doğrultusunda başkalarının alanına müdahale etmeksizin eylemde bulunmasını savunduğunu görmüştük. Herkes kendi menfaatini düşünerek başlangıçta doğru yapsa da bu tutum toplumun menfaati ile birleştirilmediğinde yanlış bir yol izlenmiş olur. Bireysel yarar ile ortak yararın örtüşmesi gerektiği için, iyi bir yönetime düşen, bu birlikteliğin sağlanmasının olanaklı ve sürekli hale gelmesine yönelik doğru kararlar verip fırsatlar sunmasıdır. Mill, ortak yararı o kadar önemsemektedir ki, mesela, kendi döneminde önemli dini akımlar olan Anglikanizm, Protestanlık ve Katolikliği, iyi davranışın ödülü olarak ölümsüzlüğü göstermesini bireyi

²³⁶ A. g. e. s. 70.

²³⁷ A. g. e. s. 76.

²³⁸ A. g. e. s. 79.

²³⁹ A. g. e. s. 79.

bencilliğe götürdüğünden, haliyle de ortak yarar anlayışına zarar verdiğiinden dolayı eleştirmiştir.²⁴⁰

Mill, bireyi temel alarak geliştirdiği, mezkûr iyi yönetim şekli ölçütünde ilk unsur olarak toplumu oluşturan bireylerin erdem ve zekâlarının geliştirilmesini belirler.²⁴¹ Varılan nokta itibariyle, o zaman, her siyasal kuruma sorulması gereken ilk soru ahlaki, entelektüel ve aktif nitelikleri ne kadar desteklediğidir.²⁴² Dolayısıyla, yönetim biçiminin ismine bakmaksızın önce o toplumu oluşturan bireylerin niteliğine ve bu nitelikler kümesinin o yönetim şekli tarafından ne ölçüde desteklendiğine daha sonra ‘yönetim biçimi’ne bakmak gerekir. Bir başka deyişle, Mill için yönetim olgusunda ‘içerik’ veya ‘esas’ (halk), üsluptan (yönetim şekli) önce gelir; üslup esastan önce değil: “Ancak binicisiz bir atın dizginleri atı ne kadar yönlendirebilirse siyasal kontroller de kendi başlarına o kadar hareket edebilir”.²⁴³ Yani doğru/nitelikli birey, doğru/nitelikli toplum ve nihai olarak doğru/nitelikli yönetim biçimi şeklinde bir zincir oluşturulabilir. Bu zincir tersten de işlevsel bir etkiyi barındırmasına rağmen nispeten daha kısıtlıdır. Gelişmiş birey vazgeçilmez olarak ortaya konduğuna göre iyi bir yönetim, gelişimi her yönüyle destekleyen yönetimdir denilebilir.

Mill açısından, bireyin gelişimini her yönüyle destekleyen biricik yönetim şekli temsili hükümet sistemidir. Tiranlık, monarşi veya despotluğun hâkim olduğu bir toplumda bu tür kapsamlı bir desteği bulmak mümkün değildir. Mill’e göre, artık, ideal yönetim biçiminin ‘halkın katıldığı’ bir yönetim biçimi olduğu apaçaktır. Böylesi bir katılım ile halkın bütün bireyleri, entelektüel ve ahlaki gelişimlerini ilerletmelerinin yanı sıra ‘aktif’ kapasitelerini de daima işler ve işlevsel vaziyette muhafaza ederler:

İdeal olarak en iyi yönetim şeklinin, egemenliğin veya son kertede en üst denetleme erkinin, toplumun tümünde bulunduğu ve her yurttaşın o nihai egemenliğin kullanılmasında yalnız söz sahibi değil, ama en azından ara sıra, yerel veya genel bir kamu görevini kişisel olarak yerine getirmek üzere, yönetimde bizzat görev almaya çağrıldığı yönetim olduğunu göstermekte bir zorluk yoktur.²⁴⁴

²⁴⁰ Capaldi, N, (2004), s. 343.

²⁴¹ Mill, J, S, (2017a), s. 80.

²⁴² A. g. e. s. 81.

²⁴³ A. g. e. s. 82.

²⁴⁴ A. g. e. s. 103.

Mill'in bu idare tarzını en iyi olarak görmesinin gerekçelerinden biri temsili hükümet sisteminde bireylerin birey olarak oynadığı roldür. Ayrıca, kamusal işlerin eğitici tarafı, Mill için, aktif kapasitelerin gelişimini sağlayan önemli bir noktadır. Mevcut halde (Mill'in yaşadığı dönemde) nüfus ve coğrafya dikkate alındığında doğrudan demokrasi mümkün olmadığına göre ideal olan temsili demokrasidir.

Öte taraftan, günümüzde pek kabul görmese de Mill, demokrasinin her toplumda uygulanabilir olduğunu düşünmez. Ön koşullar olarak halkın bu yönetim sistemini benimsemeye, devam ettirmeye ve amaçlarını gerçekleştirmeye 'istekli' olması gerekir. Mill'e göre her toplum, özellikle de uygar olmayan toplumlar, bu yönetim biçimini benimsemeye ve uygulamaya müsait değildir. Ayrıca, uygar toplumların uygar olmayanları yönetme hakkı vardı; fakat bu iş o halkın kendi kendini yönetebilme becerisine sahip olmasını sağlayacak şekilde dizayn edilmeli ve asla bir sömürü veya küçük görme şeklinde olmamalıydı.²⁴⁵ Uygarlığın unsurlarından yoksun olan milletler şayet henüz uygarlığın ilk dersi olan 'itaat' i dahi öğrenmemişse bu toplumlarda despotluk daha doğru ve işler bir yönetim biçimi olacaktır. Mill'in bazı toplumlar için istibdadı uygun görmesi her ne kadar kendisi açısından temellendirilmiş gibi gözükse de daha önce de belirtildiği gibi, bu bakış açısı Viktorya Dönemi İngiltere'sinin yaygın bir refleksi olup ve artık tamamen demode olmuş bir yaklaşımdır.

2.2.2. Çoğunluğun Tiranlığı

En iyi yönetim biçimi olarak temsili demokrasiyi belirleyen Mill birçok yazısında bu yönetim şeklindeki kusurlar ve muhtemel tehlikelere odaklanır. Ahlaki, entelektüel ve aktif kapasitelerin yeterince desteklenmemesi durumu negatif kusurlar arasında sayılabilirken, zihinsel yetersizlik ve menfaat gibi muhtemel sorunlar pozitif kusurlar kapsamında ele alınmaktadır.²⁴⁶ Demokrasilerde iktidar sahiplerinin uğursuz menfaatleri bir diğer tehlike olarak sayılabilir. Fakat, son tahlilde Mill açısından demokrasilerdeki en büyük sorun demokrasinin 'çoğunluğun tiranlığı'na (*tyranny of the majority*) dönüşme ihtimalidir.

²⁴⁵ Capaldi, N, (2004), s. 244.

²⁴⁶ Mill, J, S, (2017a), s. 158-9.

‘Tiranlık’ en temelde tek kişi yönetimini işaret eden bir kavramdır. Çoğunluk kavramı ile birleştiğinde tek kişi yönetiminin dışına çıkıldığı imasından ziyade, ‘çoğunluğun tiranlığı’ ifadesi ile en genel anlamıyla çoğunluğun kendi görüşlerini yekpare ve yegâne doğru olarak düşünmesi ve bunun sonucunda da kendisiyle beraber var olmayan bütün kişi ve gruplara baskı uygulayarak bireyselliğe ve azınlıklara alan bırakmamasıdır. Bu kavramı ilk defa, John Adams (1735-1826) *A Defence of the Constitutions of Government of the United States of America* adlı eserinde kullanmıştır.²⁴⁷ Fakat felsefi ve politik anlamda Mill’in bu kavramı Alexis de Tocqueville’den aldığı açıktır. Bilindiği üzere, Mill, Tocqueville’in *Amerika’da Demokrasi* adlı eseri üzerine iki ayrı değerlendirme yazısı kaleme almış ve onun mülahazalarını tartışarak genel anlamda demokrasi, özel anlamda da ‘çoğunluğun tiranlığı’ konularında kendi anlayışını ortaya koymuştur.²⁴⁸ Bir başka deyişle, Mill, bu konudaki düşüncelerini Tocqueville vasıtasıyla veya yardımıyla geliştirmiş olsa da Tocqueville’in doğrudan doğruya Mill’in üstünde büyük bir değişime yol açtığını söylemek doğru değildir. Nicholas Capaldi’ye göre, Mill’in Tocqueville’den faydalandığı üç temel nokta vardır: (1) siyasi felsefenin toplumsal felsefe tarafından belirlendiğine, (2) klasik tiranlık ve çoğunluğun tiranlığı şeklinde gruplandırılabilir en az iki tür tiranlık olduğuna, ve (3) sivil özgürlüğün ancak ve ancak yönetime daha fazla katılımı sağlanabileceğine dair fikirlerini Tocqueville’in görüşlerinden yararlanarak olgunlaştırmıştır.²⁴⁹ Mill, bu tartışma konularına, Tocqueville’i okumadan önce kısmen de olsa hâkimdi. Daima toplum ekseni yaklaşımına ilgi duymuş, özellikle yaşadığı ‘mental kriz’den sonra bireyin toplum içindeki özgürlüğünün derece ve sınırlarını incelemiş, öteden beri paternalist (pederşahi) tutumlara karşı gelmişti. Dolayısıyla, Mill’in Tocqueville’den etkilenmesini, bir dönüm noktası olarak değil, düşüncelerini geliştirme ve olgunlaştırma safhasında önemli bir destek ve referans olarak görmek daha doğru olabilir.

Mill’in demokrasi, liberalizm ve çoğunluğun tiranlığı üçgenindeki değerlendirmelerini büyük ölçüde ‘aristokratik’ bir bakış ve tercih üzerinden şekillendirdiğini söylemek mümkündür. ‘Aristokratik’ bir pencerenin benimsenmiş

²⁴⁷ Adams, J., (1788), *A Defence of the Constitutions of Government of the United States of America* Vol. III., London. s. 291.

²⁴⁸ Kahan, A, S, (1992), *Aristocratic Liberalism: The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville*, Oxford University Press, New York. s. 6.

²⁴⁹ Capaldi, N, (2004), s. 127.

olması Mill'in aidiyeti ile ilgili olmayıp kelimenin kendi anlamı ile alakalıdır. Mill ne aristokrat bir aileye mensuptu ne de 'eski' diyebileceğimiz aristokratik gelenekleri yaşatma taraftarıydı. Hatta, bu geleneğe şiddetle karşı çıkmakta ve karşı argümanlar geliştirmektedir. Onun aristokrat teriminden anladığı, kelimenin Yunancada karşılık bulduğu manasıyla 'en iyi, seçkin' (*aristos*) olanın ortaya çıkarılmasıdır. Kitlelerden ve orta sınıftan duyduğu rahatsızlık, bayağılık korkusu, bireysellik ve çeşitliliği incelemesi onun aristokratik bir pencereden yaklaştığını gösteren temel noktalarlardır.²⁵⁰

Karl Mannheim'a göre, 19. yüzyılın birinci yarısı ile ilgili her türlü inceleme, farklı politik eylemlerin ve farklı düşünce tarzlarının katalizörü olarak Fransız Devrimini daima dikkate almalıdır.²⁵¹ Mill özelinde bakıldığında, Fransız Devriminin yanı sıra onun Aydınlanma'ya dair perspektifi de sosyal konuları değerlendirmesinde önemli bir yer tutar. Mill, bir İngiliz olmasına rağmen, İngiltere tarihini ilgi çekici görmezken, Fransa tarihini 'en öğretici' (*instructive*) tarih olarak belirler.²⁵² Devrim öncesi ve Devrim'den 1830'lara kadar olan Fransız tarihini pozitif olarak gören Mill'in bu bakış açısının daha sonraki dönemler söz konusu olduğunda gittikçe negatif bir hüviyet kazandığını görebiliriz. Özellikle Devrim sonrası yaşanan büyük kısımlar Mill'in bu tutum değişikliğinde önemli rol oynamıştır. Örneğin, Fransa Ulusal Meclis üyelerinin sürekli insan haklarından bahsettiklerini ama bireyin görevleri üzerinde yeterince durmadıklarını söyleyerek gerekli ilerlemenin gerçekleştirilmemesini eleştirmiştir. Bilhassa 1837'den itibaren Mill için Devrim artık bir 'gelecek vaadi'nden ziyade 'uyarı' konumuna gelmişti.²⁵³ Devrim, geleneksel merkezîyetçiliği ortadan kaldırmış fakat başka türlü bir merkezîyetçilik getirerek 'baskıcı' geleneği belki de daha şiddetli bir biçimde devam ettirmişti.

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısındaki büyük politik ve toplumsal dönüşümler, aristokratik veya çok katmanlı bir toplum yapısından demokratik, yani nispeten daha eşitlikçi ve fakat 'katmansız' ve 'çeşitlikten yoksun' bir toplum yapısına doğru evrilmenin temel dinamikleriydi. Bu yönde bir değişim artık geri çevrilemez bir

²⁵⁰ Kahan, A, S, (1992), s. 5.

²⁵¹ Mannheim, K, (1971), "On Conservative Thought", *From Karl Mannheim*, ed. K, Mannheim, & K, H, Wolff, Oxford University Press, New York. s. 135.

²⁵² Mill, J, S, (1972a), CW, Vol. 14, ed. F, E, Mineka, & D, N, Lindley, University of Toronto Press, Toronto. s. 6.

²⁵³ Kahan, A, S, (1992), s. 14.

vaziyetteydi. Dolayısıyla, mevcut haldeki politik düzen içerisinde bireyin bireyliğini koruyabilmesi için yapılması gerekenler sadece Mill için değil Burckhardt (1818-1897) ve Tocqueville gibi dönemin önemli birçok düşünürü için de ana gündem maddelerinden birisiydi. Bir başka deyişle, demokratik düzenin sağladığı olanaklar yadsınmaksızın getirdiği tehlikeler, demokrasiden geriye dönüş mümkün gözükmediğine göre, demokrasi içinde bertaraf edilmeliydi.

1789 Fransız Devrimi ile beraber ortaya çıkan yeni tür ‘merkeziyetçilik’ kavramının Mill için tam olarak ne anlam ifade ettiğine dönecek olursak, Devrim esnasındaki ve sonrasındaki yaşanan ‘terör’ü ele almamız gerekir. Şayet Devrim doğru ve iyi hedefler uğruna gerçekleştirildiyse ve bu hedeflerin hepsinin temelinde ‘insanın doğal hakları’ varsa, neden yoğun bir kıyım yaşanmış ve en temel hak olan yaşama hakkı ihlal edilmiştir? Bir başka şekilde sormamız gerekirse, yaşanan bu ‘terör’ engellenemez miydi veya eski rejim Devrim olmadan ortadan kaldırılamaz mıydı? Bu sorulara, siyaset tarihinde çok farklı cevaplar sunulmuş olmasına rağmen, çalışmamız itibarıyla Mill’in yaklaşımlarını irdelediğimizde onun genel anlamda Devrim’e, Devrim sonrası yaşananları dikkate alarak büyük ölçüde ‘memnun’ kısmen de ‘hoşnutsuz’ baktığını söyleyebiliriz. Aşırı merkeziyetçi bir devlet yönetiminin ortadan kaldırılması için gereken motivasyon, Tocqueville’in aksine,²⁵⁴ Mill’e göre, ancak ve ancak bir Devrim sayesinde sağlanabilirdi; dolayısıyla Devrim kaçınılmazdı.²⁵⁵ Fakat, Devrim, merkeziyetçiliği ortadan kaldırmadığı gibi yeni bir merkeziyetçilik ortaya çıkarmıştı. Bu, Mill bakımından özgürlüğe yönelik önemli bir tehditti.

Gücünü ve derinliğini gittikçe artıran merkeziyetçi devlet anlayışı ve modern anlamdaki yeni sınıf mücadeleleri, Mill’e göre, özgürlüğe karşı başlıca tehditlerdi. Mill, daha önce de ifade edildiği üzere, Devrim’i doğrudan doğruya faydasız bir olgu olarak görmemişti fakat onun için artı yönlerden ziyade getirdiği tehlikeler incelenmeye ve tartışılmaya muhtaçtı. Devrim konusundaki endişelerine ek olarak, Auguste Comte’un (1798-1857) geleneksel dinler yerine ikame etmeyi önerdiği ‘insanlık dini’ düşüncesinin olumlu taraflar ihtiva etmekle beraber büyük bir tehlike de barındırdığını düşünen Mill,

²⁵⁴ Çünkü Tocqueville, Fransa’da Devrim olmasa bile eski rejim ve toplumsal yapının, er ya da geç ortadan kalkacağını düşünüyordu (Kahan, 1992, s. 22).

²⁵⁵ Kahan, A, S, (1992), s. 22.

Comte'un yaklaşımının 'despotik' ve 'totaliter' tarafları itibariyle toplumsal tiranlığı ortaya çıkarıp daha kötü sonuçlar doğurabileceğine işaret etmiştir.²⁵⁶ Bu bakımdan, toplumda bir 'birlik' yerine bir 'despotizm'in hüküm sürmeye başladığını düşünen Mill'in, 'çoğunluğun tiranlığı' üzerinde ısrarla durmasının köklerini bu tutumunda, yani bireyselliğin muhafazası konusundaki hassasiyetinde aramak doğru olacaktır. Genel anlamda bakmak gerekirse, merkezîyetçi devlet yapısı ve sınıf mücadeleleri Mill'in değerli gördüğü politika, birey ve kültürel kurum türlerini tehdit eder vaziyetteydi.²⁵⁷

Bir aristokratik liberal olarak Mill, 19. yüzyılda hâkim olan orta sınıf hegemonyası, ticaret ruhunun baskınlığı ve merkezileşmiş devlet anlayışı olgularının, Fransız Devrimi ve Aydınlanma ile beraber yeni bir boyut kazanan sosyal mücadeleler, fikir savaşları, siyasi yaşam ve toplumdaki kısa ve uzun vadeli dönüşümlerin hem sebebi hem de sonucu olduğunu düşünür. Zira, sosyal konular söz konusu olduğunda hiçbir nokta birbirinden bağımsız olmadığı gibi tam aksine hep birbiri ile ilişkili ve aynı zamanda hem neden hem de sonuç olabilmektedir. Mesela Mill, bütün toplumların ekonomik doğasının esasında o toplumun ahlaki, entelektüel ve sosyal durumlarına bağlı olduğunu söyleyerek bu karşılıklı ilişkiyi benimsediğini ifade eder.²⁵⁸ Bu alıntıdan Mill'in politik ve ekonomik düşünceleri sosyal olaylara bağımlı halde gördüğünü çıkarabiliriz. Nitekim, *Otobiyografi*'sinde, Mill, hükümetin, daima toplumdaki en kuvvetli gücün elinde olduğunu veya ona doğru yöneldiğini ve bu gücün de kurumlara bağlı olmayıp kurumların ona bağlı olduğunu ifade eder.²⁵⁹ Ona göre, toplumdaki sınıf mücadeleleri veya yükselmekte olan orta ve alt sınıf politik değişimleri de beraberinde getirmişti. Bu nokta, Mill nazarında, özellikle 19. yüzyıl Avrupası'nın kültür ortamında ağırlığını hissettirmekte olup ve ilerde daha büyük bir tartışma alanı işgal edecekti.

Mill için özgürlük vazgeçilmez konumda olduğuna göre, orta sınıf ile alt sınıf arasındaki birlik bu özgürlüğün gerçekleştirilebilmesi için hayati önem taşımaktadır. Bir yönetim biçimi olarak demokrasi bu konuda önemli bir destekçidir. Öte taraftan, demokrasinin despotizmi veya bir sınıfın diğer bir sınıf üzerinde hegemonya kurmasını tamamen ortadan kaldırması yahut büyük ölçüde engellemesi çok zordur. Mill'e göre, bu

²⁵⁶ West, H, R, (2004), s. 19-20.

²⁵⁷ Kahan, A, S, (1992), s. 33.

²⁵⁸ Mill, J, S, (1965b), CW, Vol. 3, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto. s. 758.

²⁵⁹ Mill, J, S, (2009), *Autobiography*, The Floating Press, Auckland. s. 162.

hegemonyaların en kötüsü de ‘alt’ sınıfın baskın olduğu bir toplum teşekkülüdür. Nitekim, o, alt sınıfı “kaba cehalet kitlesi” olarak nitelediği için, onlara tanınan oy hakkını da barbarlara müsaade edilmesi şeklinde değerlendirir.²⁶⁰ Alt sınıfın hâkimiyetini apaçık bir felaket olarak gören Mill, başka herhangi bir sınıfın baskın olmasını da kabul etmez. Çünkü, o, farklı sosyal sınıfların mevcudiyetini bir problem olarak görmediği gibi ‘tek biçimlilik’ ve ‘homojenlik’i asla tasvip etmemiştir.²⁶¹ ‘Homojenlik’ kavramı Mill tarafından negatif bir nitelik yüklenerek kullanılmıştır. Ona göre, homojenlik aracılığıyla tartışma kültürünün ortadan kalkması, bireysel bağımsızlığın yok olması ve tek sesliliğin kabul görmesi tehlikeleri ortaya çıkmaktadır.²⁶² Zaten, Mill, ana sütunlar olarak bütün politik ve toplumsal yaklaşımlarının temelini bireysellik, özerklik ve çeşitliliği yerleştirmiş olduğu için bu tehlikelere çok defa çeşitli yazılarında dikkat çekmiştir. Capaldi, *John Stuart Mill: A Biography* adlı eserinde Mill’in demokrasi ve birey arasındaki ilişki üzerine düşüncelerini şu şekilde özetlemektedir:

Liberal kültürün tamamı kişisel özerkliğe bağlıdır. Demokrasi tek olmasa da liberal kültür için büyük bir tehdittir. Fakat, demokrasi, ilginç bir biçimde, pazar ekonomisinden dolayı kaçınılmaz konumdadır. Bu tehditle baş etmenin tek yolu insanlara özerkliğin önemini keşfetme fırsatı vermektir. Keyfi dış kısıtlamaların olmayışı şeklindeki özgürlük özerkliğin keşfi ve tekâmülü için zaruri bir araçtır. Bir kısıtlamayı keyfi kılan şey onun özerklik ile alakalı olmaması veya ona düşman olmasıdır. Bu yüzden, Mill’in özgürlük savunması, akılsız bir kendini tatmin etme savunusu değildir. Özerk kişi kendi kendini yöneten kişidir. Kendi kendini yönetme bakımından kamuoyunun devlet yönetimine katılımı yanlış demokrasi uygulamalarının çaresidir. Öte taraftan, böylesi bir katılım sadece politik alanda olmamalıdır; özerk bir kişi ekonomi, aile ve eğitim alanlarında da aynı fırsatlara sahip olmalıdır.²⁶³

Mill’in yaşadığı dönem itibariyle, orta sınıfın toplumsal olarak hâkimiyeti söz konusuydu. 19. yüzyıl Avrupa kültürünü sosyal anlamda, orta sınıf ve ticaret ruhu yönlendiriyordu. Hegemonya denilebilecek bu hâkimiyet, durağanlık ve bayağılığın habercisiydi.²⁶⁴ Ticaret ruhundan kastedilen, dönem itibariyle, insanların en iyi olarak maddi şeyleri belirleyerek sürekli ve doyumsuz bir şekilde maddi menfaat ve kazanma arzusu içinde olmalarıdır. Bir aristokratik liberal olarak Mill, orta sınıfı şöyle tanımlayabilirdi: asgari düzeyde bir eğitime sahip olup entelektüel seçkinlerin veya aristokratların arasına girecek kadar gelişim göstermemiş kesime orta sınıf denilebilir.²⁶⁵

²⁶⁰ Mill, J, S, (1982), CW, Vol. 6, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 488.

²⁶¹ Kahan, A, S, (1992), s. 38.

²⁶² Capaldi, N, (2004), s. 154.

²⁶³ A. g. e. s. 292.

²⁶⁴ Kahan, A, S, (1992), s. 41.

²⁶⁵ A. g. e. s. 42.

Bu tanımdan yola çıkıldığında, orta sınıfın herhangi bir hegemonyası ‘entelektüel’ kaygılar dikkate alındığında asla kabul edilemez. Bilhassa Endüstri Devrimi ile yoğunlaşan ‘maddî’ kazanç hırsının, orta sınıfın kısıtlı entelektüel durumuyla birleşmesi, Mill için, bu sınıfın hâkimiyetinin ne denli zararlı olacağını gösterir.

Özellikle 1840’lardan sonra İngiltere’de ağırlığını gittikçe hissettiren orta sınıfın beraberinde getirdiği ‘demokrasi’ ve her anlamdaki burjuvazi düşüncesi Mill’in kaygı duyduğu ve tasavvurundaki toplum düzenine tehdit olarak gördüğü önemli bir tehlikedir.²⁶⁶ Nihayetinde, dönemin ticaret ruhunun yalnızca maddî olanı öncelenmesi de aristokratik liberal düşünce ve toplum anlayışına aykırı olduğu için Mill tarafından sık sık eleştirilmiştir. Benzer şekilde, Burckhardt da aynı dönemde, bir liberal olarak, para hırsının bireyin bireyselliğini zedeleyerek özgürlüğe zarar verdiğini düşünmüştür.²⁶⁷ Öbür taraftan, dönemin ticaret ruhu, özgürlüğü engellemesinin yanı sıra, liberallerin büyük önem attıkları ‘çeşitliliği’ de tehdit eder vaziyetteydi. Bu durum yeni yeni oluşmakta olan demokratik toplumda mevcuttu. Demokrasi vasıtasıyla çeşitliliğin ortadan kalkması Mill’e göre Avrupa’yı Avrupa yapan ve diğer bölge halklarından ayıran temel hususiyetlerinden birinin yitmesi anlamına geliyordu. Hatta Mill için ‘çeşitlilik’ Avrupa için ‘raison d’être’ (varlık sebebi) konumundaydı.²⁶⁸

Toplum içindeki bireyin kendi özellik ve farklılığını muhafaza edememesinin yalnızca bireyin kendisine vereceği zararlar yoktur, aynı zamanda topyekûn olarak o topluma ve devlete de zarar verecektir. Bu bakımdan, Mill’in dikkat çektiği noktalardan biri muhtemel ‘durgunluk’ konusudur.²⁶⁹ Bir başka deyişle, herhangi bir sınıfın diğer sınıfları hâkimiyeti altına alması, çeşitliliği bireysel düzlemin de ötesinde toplumsal düzlemde de yok edeceği için, bir enerji kaynağı olarak çeşitliliğin ortadan kalkması hem toplumsal hem de siyasi manada bir ‘durağanlık’ getirecektir. Mill için bütün bu problemler kötümser olmamızı gerektirmez. Onun umudu ortaya çıkan bu büyük sorunların ‘Bildung’ anlayışı vasıtasıyla dengelenip düzeltilebileceği yönündedir. Bu

²⁶⁶ Mill, J, S, (1977a), CW, Vol. 18, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto. s. 195.

²⁶⁷ akt. Kahan, A, S, (1992), s. 45.

²⁶⁸ A. g. e. s. 47.

²⁶⁹ A. g. e. s. 47.

çalışmanın üçüncü bölümünde bu çözümün nasıl şekillendirildiği ‘etoloji’ ve ‘karakter formasyonu’ kavramları kapsamında ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Durağanlık sorununa ek olarak orta sınıfın ve ticaret ruhunun baskın olduğu demokratik bir toplumda bir başka sorun da ‘bayağılık’tı. Bu sorun bireyin hayatının her alanına sirayet edebilme özelliğine sahipti. Örneğin, matbaanın icadından Mill’in yaşadığı döneme kadar kitapların yazılması ve toplumda her geçen gün daha fazla kişiye ulaşması sürekli olarak artış göstermişti ki günümüzde de bu durum devam etmektedir. Fakat, önceleri, yazar, kitap ve okuyucu sayısı daha az olmasına rağmen Mill’e göre kendi dönemindeki bu görünüşteki ‘olumlu’ gelişme esasında problemliydi. Çünkü, yazarlar artık yazma eylemini bir meslek olarak görmekten ziyade artık bu işi bir ‘endüstri’ olarak algılamaya başlamıştı. Kaybolan eski okuyucu kitlesi küçük olmasına rağmen nitelikliydi. Yeni oluşan kitle ise akla ve bilgiye yeterince değer vermiyordu.²⁷⁰ Hatta bu sorun, Mill’e göre, artık sanat ve bilimin hayatta kalmasını dahi tehdit eder konuma gelmişti. Özetlemek gerekirse, çeşitliliğin ortadan kalkması durağanlık ve bayağılığı beraberinde getireceği için liberal düşüncüyü sekteye uğrattığı gibi toplumun her alanında birçok farklı sorunu doğuracaktır. Dolayısıyla, böylesi bir toplumun üyeleri de demokrasinin var olduğu bir ülkede, Mill’e göre, seçkin kişileri değil ‘bayağı’ ve ‘niteliksiz’ kişileri yönetime getirecek ve nihayetinde siyasi bağlamda da durağanlık ve bayağılık hüküm sürecektir. Dahası, Mill açısından, sosyal ve entelektüel duruma ek olarak siyasi durum da ‘despotizmler’ arasından bir despotizm seçmeye mecbur bırakıyordu.

Orta veya alt sınıfın baskısının, ticaret ruhunun hâkimiyetini hissettirdiği bir toplum yapısı ile birleştiğinde liberal düşüncenin baş tacı ettiği bireysellik, çeşitlilik ve özgürlük tehdide maruz kalmıştı. Avrupa’da, 19. yüzyılda, büyük ölçüde monarşiler yıkılarak onların yerini demokratik yönetimler alıyordu. Fakat Mill’e göre, despotizm ortadan kalkmamış hatta daha baskıcı bir despotizm demokrasi vasıtasıyla tesis edilmişti. Fransız Devrimi eski dünya anlayışını ortadan kaldırmış fakat yenisini ortaya koymakta başarısız olmuştu. Devam eden kültürel ve siyasi dönüşüm sonucunda, artık toplumlar devlet tarafından dayatılan yasa ve kurallara daha fazla tabi olmak zorundaydı ki bu durum Mill

²⁷⁰ Mill, J, S, (1963a), CW, Vol. 12, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 112.

için kabul edilemezdi. Çünkü bireyin özgürlüğünü kendi tercihlerini ortaya koyarak ifade edeceği alan siyasi erkin kapsamlı kontrolü altına girmiş oluyordu.²⁷¹

Bireyin öz seçimlerine bırakılması gereken alanının gittikçe merkezileşen bir devlet yapısı tarafından ele geçirilmesi Fransız Devrimi'nin sonuçlarından biriydi. Mill, 19. yüzyıl Fransa'sını, bu bakımdan, şöyle tarif etmektedir: "Fransa şu anda, siyasi partilerin, her şeye burnunu sokan/müdahil olan iktidarın hangi sınıfın elinde olması gerektiğini tartıştığı bir yer konumundadır".²⁷² Hatta, Fransa özelinden daha genel bir eleştiriye geçtiğinde Mill, özgürlüğün yerine eşitliğin tercih edildiği her yerde devletin iktidarı daha fazla güçlendirdiğini düşünmektedir.²⁷³ Dolayısıyla, merkeziyetçi devlet anlayışının gücünü gittikçe artırması yeni bir despotizm türünü yarattığı düşüncesinden hareketle Mill'in 'çoğunluğun tiranlığı' görüşünü temellendirdiği öne sürülebilir. Nitekim, o, yirmi milyonun despotizminin bir veya birkaç kişinin despotizminden daha iyi olacağı konusunda kuşkulu olduğunu ifade eder.²⁷⁴ Böylesine güçlü bir iktidar Mill'in liberal teorisi açısından asla 'gerekçelendirilebilir' değildi. Daha önce tartışıldığı üzere, bireye yönelik her türlü müdahalenin mutlaka gerekçeye dayanması gerektiği ilkesinden hareketle, Mill'in yeni oluşmakta olan ve hemen hemen her alana müdahil olan 'devlet', 'iktidar' anlayışını desteklemesi mümkün değildi. Yeniden ifade etmek gerekirse, devletin, bireye ait olması gereken ve öz tercihlere bağlı karar alanını gerekçelendirmeden daraltması onun despotik bir tarza kavuştuğunu/dönüştüğünü gösterir. Bu da çoğunluğun tiranlığı şeklinde yapılabilecek bir tanımlamanın alt yapısını oluşturmaktadır.

Devletin sürekli artan gücü, eşitlikçi tutuma tanıdığı ayrıcalık ve ehemmiyet açılarından okunduğunda, merkezileşen devlet yapısı merkeziyetçi yaklaşımını yeni alanlara kaydırmaya başlamasına sebep olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle, eşitlikçi anlayış devletin daha fazla merkezileşmesine sebep olurken, daha fazla merkezileşen devlet daha fazla eşitliği öncelemeyi cesaretlendirmiştir. Bu durum karşısında, birey 'aktif' rolünü zamanla kaybederek gittikçe 'pasif' bir konuma gelmiştir. Ne alt sınıf ne de orta sınıf bu durumdan şikayetçiydi; çünkü her iki kesim de iktidarı ele geçirdiklerinde merkeziyetçi anlayışı kendi hedefleri doğrultusunda kullanmayı düşünüyorlardı. Mill ise

²⁷¹ Mill, J, S, (1963b), CW, Vol. 13, ed. F, E, Mineka, University of Toronto Press, Toronto. s. 589.

²⁷² Mill, J, S, (2017), s. 132.

²⁷³ A. g. e. s. 132.

²⁷⁴ Mill, J, S, (1977b), CW, Vol. 19, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 568.

karşı bir pozisyon belirleyerek, ne herhangi bir sınıfın baskın olmasını ne de hemen hemen her şeye müdahil olan merkezîyetçi devlet yapısını benimsiyordu.

Diğer taraftan, çoğunluğun tiranlığı, kendisini merkezîyetçi devlet yapısının doğrudan bir çıktısı olmasına ek olarak, kamuoyu (efkâr-ı umumiye) vasıtasıyla da birey üzerinde hissettirebilir. Bu görüş bütün liberaller tarafından paylaşılmasa da Mill için bireyin özgürlüğünün korunması için hayati derecede önemlidir. Çoğunluk, aynı kanaatte ise dilediğini yapma hakkına sahip midir? Bu soruya Mill'in cevabı olumsuzdur.²⁷⁵ Ona göre, kamuoyunun egemen olduğu bir yerde birey kendi gelişimini sağlayacak uygun şartları bulamaz.²⁷⁶ Çoğunluğun politik gücündeki artış birdenbire ortaya çıkmamıştı; bu gücünü pekiştirmesi yüzyıllardan beri devam etmekteydi. Mesela, Mill, her ne kadar özgür bir basın varlığını teoride gerekli görmüşse de bilinçsiz veya manipüle edilmiş bir kamuoyunun oluşmasında basının önemli bir rol oynadığını düşünmüş ve olası negatif yönlendirmelerden onu sorumlu tutmuştu.²⁷⁷ İlaveten, Mill'in gözünde basın bir bakıma 'bayağılığın' destekleyicisiydi. Basın, insanların, fikirleri, üzerine düşünmeden kabul etmesini veya reddetmesini cesaretlendiriyordu.²⁷⁸ Gerek basın gerekse diğer organlarıyla, kamuoyu bireyselliği tehdit eder konumdaydı. Mill, bu durumu bireysellik ve çeşitlilik bağlamında ele almış ve 'bireyselliği' zedeleyen her neyse onun 'despotizm' olarak adlandırılması gerektiğini düşünmüştür.²⁷⁹ Buradan, Mill'in kamuoyunu toptan yanlış gördüğü gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Aksine, o, devletin daima kamuoyunun tercihlerini dikkate alması gerektiğini vurgulamıştır. Fakat, bireyin bireyselliğini ve çeşitliliğini ortadan kaldıracak veya onun özgürlüğünü kısıtlayacak bir yönelim kamuoyu tarafından sergileniyorsa, o noktada, sorun başlıyor demektir. Dolayısıyla, Mill merkezîyetçi devlet yapısının birey üzerindeki hegemonyasına karşı geldiği ölçüde, belki de daha fazla, kamuoyunun baskısına dikkat çekmiş ve kamuoyunun, çoğunluğun tiranlığına dönüşmemesi için uyarılarda bulunmuştur. Gerek kamuoyunun dolaylı olarak devleti yönlendirmesi gerekse de siyasi temsil vasıtasıyla doğrudan düşüncelerini uygulamaya koyabilmesi yollarıyla olsun, kamuoyunun çoğunluğun tiranlığına dönüşme

²⁷⁵ Mill, mesela, bireylerin/azınlığın hakları ihlal ediliyor düşüncesiyle trenlerde sigara içilmesine karşı çıkmıştı (Capaldi, 2004, s. 325).

²⁷⁶ Mill, J, S, (1965b), s. 940.

²⁷⁷ Mill, J, S, (1977a), s. 165.

²⁷⁸ Kahan, A, S, (1992), s. 67.

²⁷⁹ Mill, J, S, (2004), s. 155-6.

tehlikesi daima vardır ve Mill bakımından bu durumun engellenmesi bireyin hususiyetlerinin muhafazası için zaruridir.

Neredeyse bütün liberaller evrensel oy hakkını savunmuştur. Fakat Mill, bu savunusu ile beraber çekincelerini de ortaya koymuştur. Örneğin, evrensel oy hakkı ile herkese seçme hakkı verildiğinde, orta sınıf kitleleri etkisini daha fazla hissettirebilirken, eğitimsiz işçi sınıfı da benzer bir etki alanına sahip olabilirdi. Bireyin entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerini destekleyen bir yönetim Mill için en iyi yönetim biçimiyse, bu iki sınıfın baskın olduğu bir yönetim tarzında bahsi geçen kapasitelerin geliştirilmesi onun gözünde mümkün değildi. Bu bağlamda, ‘salt sayıların demokrasi’si tehlikesini vurgulayan Mill, böylesi bir oluşumun ‘bayağı’lığı yücelteceğini düşünüyordu.²⁸⁰ Günümüzde artık neredeyse hiç rağbet görmese de Mill, eğitilmiş kesime fazla/çoklu oy hakkı tanınmadan evrensel oy hakkının olmaması gerektiğini öne sürmüştür.²⁸¹

Mill’in eğitilmişlere yönelik tanınması gerektiğini düşündüğü bu ayrıcalık onun eğitime olan güveninin yanı sıra eğitilmiş kesime olan güvenini de gösterir. Çünkü Mill’e göre ‘evrensel eğitim hakkı’, ‘evrensel oy hakkı’ndan daha öncelikli ve önemlidir.²⁸² Fakat bu durum bir taraftan da eğitilmişlerin ‘yanılmaz’ olduğunun bir kabulü şeklinde olduğu için Mill’e yönelik haklı bir eleştiri noktası da olabilir.²⁸³ Ancak, bu yaklaşım artık siyasi anlamda demode olduğu için savunulmamaktadır fakat Mill’in eğitime ve eğitilmiş kişilere verdiği önemi anlamak bakımından da bu hususun önemli bir nokta olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç olarak, Mill, çoğunluğun tiranlığı kavramı ile temsili hükümet sistemi aracılığıyla oluşan merkezîyetçi devletin gücünü artırması sonucunda ortaya çıkan ‘baskıcı’ atmosferi kastettiği kadar kamuoyunun doğrudan veya dolaylı olarak birey üzerinde kurduğu yahut kurmayı beklediği ‘totaliter’ baskıyı da kastetmektedir. Bireyin özgürlüğü, bireyselliği ve çeşitliliği vazgeçilmez nitelikler olduğuna göre, liberal gelenek kapsamında, Mill’in herhangi bir zorlayıcı kısıtlama ya da hegemonya türünü onaylaması

²⁸⁰ Mill, J, S, (1972b), CW, Vol. 15, ed. F, E, Mineka, University of Toronto Press, Toronto. s. 588.

²⁸¹ Mill, J, S, (2017), s. 226-7.

²⁸² A. g. e. s. 217.

²⁸³ Ten, C, L, (1998), “Democracy, Socialism, the Working Class”, *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J, Skorupski, ss. 372-395, Cambridge University Press, Cambridge. s. 384.

mümkün değildi. Temsili hükümet sistemini ve demokrasiyi savunan Mill bu sistemleri, bireylerin entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerini destekledikleri için üstün görmüştü.

Öte taraftan, bu sistemlerin bireyin yukarıda belirtilen ayrıcalıklarını zedelemesi hatta ortadan kaldırması tehlikeleri daima mevcut olduğuna göre Mill, üstün olarak müşahede ettiği demokrasiyi de eleştirebilmektedir. Çünkü, ona göre, demokrasilerde ‘yozlaşma’ tehlikesi taşımayan tek bir kurum dahi yoktur.²⁸⁴ Eğitilmişlere fazla oy hakkı tanınması gibi artık kabul görmeyen ve demokrasinin esasıyla uyuşmayan önerileri olsa da bu durum Mill’i bir anti-demokrat yapmaz. Aksine, demokrasinin doğru işlemesi için kendi dönemi itibarıyla çözümler aradığını gösterir. Hülasa, demokrasi veya kamuoyu vasıtasıyla oluşabilen çoğunluğun tiranlığı, bir veya birkaç kişinin tiranlığından bile zararlı olabilir; onun için, Mill’e göre, bireyin özgürlük alanına müdahale olacaksa bunun gerekçelendirilmesi gerekir ve ayrıca bu alanının muhafaza edilmesi her şeyden önemli ve vazgeçilmezdir.

2.3. Bireysel Özgürlüğü Engelleyen Etmenler

Mill hem felsefe tarihinde hem de düşünce ve politika tarihinde en önemli özgürlük savunucularından biri olarak kabul edilir. Özgürlüğün, liberalizm kapsamında faydacılık ile uyumlu olduğunu ve onu yalnızca bireysel düzlemdeki mutluluğun değil aynı zamanda toplumsal alandaki mutluluğun artırılmasının temel şartı olarak görür. Onun bu özgürlük savunusu konusundaki düşüncelerini tartışırken, özellikle bireysel özgürlüğü engelleyen etmenlere dair yaklaşımlarını birçok eserinde bulabiliriz. Ekonomik zorluk yaşayan, sosyal sansürün uygulandığı ve demokrasi dışı yönetimlerin yerleşik hale geldiği toplumlardaki bireylerin özgürlüklerini deneyimleyemediklerini düşünen Mill için üç unsur ayrıca önemlidir. Bunlar paternalizm, cinsiyetçi tutum ve eğitimsizlik ya da resmi eğitimidir. Çalışmanın bu bölümünde ‘paternalizm’ ve ‘cinsiyetçi tutum’ detaylı bir şekilde ele alınacak olup eğitimsizlik veya resmi eğitimin bireysel özgürlük ile olan ilişkisi bir sonraki bölümde ‘Eğitim’ ana başlığının altında tartışılacaktır.

²⁸⁴ Capaldi, N, (2004), s. 302.

2.3.1. Paternalizm (Babacılık, Pederşahilik)

John Stuart Mill özgürlüğe bilhassa da bireysel özgürlüğe büyük önem atfetmektedir. Bireyin sivil anlamdaki özgürlüğünün harekete geçirilmesini engelleyen bütün unsurlar bu kapsamda Mill'in hedef tahtasına yerleşmektedir. Bu bağlamda, onun paternalizm konusundaki fikirleri yine onun bireysel özgürlüğe tanıdığı merkezi rolün daha açık anlaşılması için irdelenmeyi gerektirmektedir.

Paternalizmin en çok kabul gören tanımını Gerald Dworkin'in yaptığını söyleyebiliriz. Ona göre, paternalizm, bir bireye iradesinin aksine başka biri tarafından müdahale edilmesidir ve çoğunlukla bu müdahale o bireyin iyiliği ve zarardan korunacağı yönündeki bir iddiadan beslenmektedir.²⁸⁵ Seana V. Shiffrin'in tanımı da aynı anlamı vurgulamanın yanı sıra paternalizmde daima bir tarafın diğerine 'üstünlüğünün' (*superiority*) ima edildiğini belirtmektedir.²⁸⁶ 'Pater' kelimesi Latince kökenli olup 'baba' anlamına gelen bir isimdir; 'paternalis' ise bu kelimenin sıfat halini oluşturmakta ve İngilizcede (*Paternalism*) de bu anlamıyla kullanılmaktadır. Türkçeye Fransızcadan (*paternalisme*) 'paternalizm' şeklinde geçen bu terim 'babacılık' veya 'pederşahi' terimleriyle karşılanabilir. Dolayısıyla, paternalizmin tanımını etimolojisi ile beraber incelediğimizde şu önemli noktaların altını çizmek gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

- i) Bireyin rızası dışı müdahale vardır.
- ii) Bu müdahale hem kısıtlama hem de cömertlik içerir.
- iii) Hiyerarşik bir ilişkiyi ima eder (baba-çocuk, kral-tebaa, patron-işçi, efendi-köle vb.).

Dworkin'e göre 'paternalist' diye adlandırılabilir eylemler şu formülasyon kapsamında ele alınabilir: X, Y'ye karşı Z'yi yaparak (veya onu ortadan kaldırarak) paternalist davranmış olur:

- 1) Z (veya onun ortadan kaldırılması) Y'nin özgürlüğü veya onun otonomisiyle çakışmaktadır.

²⁸⁵ Dworkin, G, (2017), Paternalism. (ed. E. N. Zalta) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2017 Edition)*. <<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/paternalism/>> adresinden alındı.

²⁸⁶ Shiffrin, Seanna, V, "Paternalism, Unconsionability Doctrine, and Accommodation", *Philosophy and Public Affairs*, 2000, 29(3), ss. 205-50. s. 220.

- 2) X bunu Y'nin rızası olmadan yapar.
- 3) X bunu yalnızca Z'nin, Y'nin refahını geliştireceğine inandığı için yapar.²⁸⁷

Sonuç olarak, paternalist eylem sadece politik düzlemde gerçekleşmez, hayatın her alanında herhangi iki birey veya kurum arasında olabilir. Buna ek olarak, bütün paternalist eylemlerde bireyin kendi tercihlerine 'müdahale' (*intervention*) söz konusudur.

Paternalizmin tek bir türü yoktur. Araştırmacılar, müdahalenin şiddetine, kapsamına, düzeyine ve gerekçesine göre farklı adlandırma ve sınıflandırmalarla konuyu incelemişlerdir. Bu sınıflandırmaların en çok kabul göreni 'Kati' (*Hard*) ve 'Hassas' (*Soft*) Paternalizm'dir. Hassas Paternalizme göre, devletin uyguladığı paternalizmin gerekçelendirilebildiği yegâne şart müdahale edilen bireyin 'gönüllü' ve 'bilgili' olarak bu müdahaleyi karşıladığının belirlenmesidir.²⁸⁸ Hassas Paternalizme Mill'in meşhur 'köprü' örneğini vermek mümkündür. Hasar görmüş bir köprüden geçmeye çalışan bir kişi ile mesela sadece Japonca bildiği için iletişime geçmek olanak dahilinde olmadığına göre 'hassas paternalizme' inanan biri onu yolundan çevirme konusunda kendisine şu gerekçeyi bulacaktır: Köprüden geçmeye çalışan kişi tehlikenin olduğuna dair bilgiye sahip midir? Eğer bu bilgiye sahip ve intihar etmek istiyorsa hassas paternalizm artık o kişiye müdahale edilmemesi gerektiğini söyler. Çünkü o kişi artık 'bilgi' sahibidir dolayısıyla tercihinde özgürdür. Sert Paternalizm ise müdahalede bulunabilmek için bireyin 'bilgi' sahibi olup olmamasına bakmaksızın 'tehlike'nin varlığına bakar ve hasarlı köprüden geçmeye çalışan kişiye müdahale ederek onu engellemenin gerekliliğini vurgular.

Bir diğer önemli ayrım 'Dar' (*narrow*) ve 'Geniş' (*broad*) paternalizm ayrımıdır.²⁸⁹ Dar Paternalizm bireye müdahale bakımından yalnızca devletin zor kullanması ile ilgilidir. Diğer bir deyişle, Dar Paternalizm, bireyin bireye veya toplumun bireye uyguladığı müdahale ile ilgilenmez; dolayısıyla onun yegâne konusu 'yasal zorlama'dır

²⁸⁷ Dworkin, G, (2017),

²⁸⁸ A. g. e.

²⁸⁹ A. g. e.

(*legal coercion*). Geniş Paternalizm ise devletin müdahalesinin yanı sıra bütün zorlamaları (devlet, kurumlar, bireyler vs.) tartışma kapsamına alır.

‘Saf’ (*pure*) ve Karışık (*impure*) paternalizm türleri de konumuz itibariyle önemlidir. Saf paternalizmde korunması hedeflenen kişi veya kişiler ile müdahale edilen kişi veya kişiler aynı gruptur. Bir örnek vermek gerekirse, cankurtaran hizmetinin verilmediği bir havuzda yüzmeye çalışan kişilere müdahale edilmesi ‘saf paternalizm’ kapsamındadır çünkü korunmaya çalışılan grup ile müdahalede bulunulan grup aynıdır. Fakat ‘karışık paternalizm’de durum böyle değildir. Burada korunması hedeflenen kitle ile müdahale edilen kitle farklı olabilir. Örneğin, sigara içmek insanlara zarar verdiği için sigara üretim fabrikalarının kapatılması gerektiğine yönelik paternalist bir eyleme girişildiğinde burada müdahale edilen kesim ‘üreticiler’ iken korunmaya çalışılan kesim ‘tüketiciler’dir.²⁹⁰

Toparlayacak olursak, paternalizmin tek bir tanımı olmadığı gibi günlük hayat içerisinde birçok farklı şekil ve hüviyette ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu kavram konusunda yapılan ayrımlar ve sınıflandırmalar Mill’in paternalizm konusundaki fikirlerinin doğru ve sarıh bir şekilde anlaşılması için büyük önem taşımaktadır. Çünkü Mill, devletin bireye yönelik kullandığı zor veya zorlamaya ek olarak bireyin bireye ya da toplumun bireye uyguladığı farklı paternalist yaklaşımlarını da ele almıştır.

Tarihsel arka plan dikkate alındığında paternalizmin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek mümkünken paternalizm lehine ve aleyhine önemli tartışmaların 17. yüzyılda ortaya çıktığı öne sürülebilir.²⁹¹ Robert Filmer (1588-1653) bu dönemde kralın ilahi haklarının olduğunu ve bu haklarının da ‘babalık hakkı’ kapsamında Adem’den krallara aktarıldığını savunmuştu.²⁹² Bu düşünce ünlü İngiliz filozof John Locke tarafından eleştirilmiş ve insanların devletten bağımsız olarak yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarının ‘doğal’ olduğu vurgulanmıştır. Locke’tan itibaren diğer liberal düşünürler de devletin hep sınırlama müdahalesini eleştirerek paternalizm tartışmalarında anti-paternalist düşüncelerin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

²⁹⁰ A. g. e.

²⁹¹ akt. Grill, K, “Paternalism”, ed. R, Chadwick, *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2011, ss. 359-369, Academic Press. s. 359.

²⁹² A. g. e. s. 359.

Mill'in paternalizm konusundaki fikirlerini ayrıntılı bir şekilde incelemeye geçmeden önce liberalizmin, genel anlamda, bireye müdahale edilme noktasında nasıl bir yaklaşım sergilediğini hatırlamak yerinde olacaktır. Liberalizm, harici bir güç veya zorlamadan bağımsız olmak üzere kendi kendini yöneten ve kontrol eden 'otonom' bireylerin eşit muameleye tabi olmasını öngörür.²⁹³ Otonomiye mümkün kılan bu bireyselliğin gelişmesi başlıca iki şarta bağlıdır. Birinci olarak, birey ile devletin amaçları arasında bir 'sinerji' bulunmalı ve devletin amacı bireyin karakterinin geliştirilmesi olmalıdır.²⁹⁴ Bir başka deyişle, bireyin amaçları ile devletin amaçları uyum gösterirken bu amaç daima karakter gelişimini öncelemelidir. İkinci olarak, her birey toplumun iyiliği için karar verme hususunda eşit hakka sahip olmalıdır.²⁹⁵ Birey, kendisini herhangi bir şekilde toplumdaki dışlanmış ya da toplumsal süreçlerin işleyişinde dışarıda bırakılmış hissetmemelidir. Çünkü bireysiz toplum olamayacağına göre toplumsuz birey de düşünülemez.

Bu bakımdan, birey, içinde yaşadığı demokratik topluma karşı sorumluluklarını yerine getirirken o toplum da bireyin gelişimini mümkün kılar ve yüceltir.²⁹⁶ Toplum içinde birey kavramının liberalizm tarafından vurgulanması onun 'egoizm' olarak anlaşılabilir 'aşırı bireycilik' (*extreme individualism*) kavramını reddettiğini de gösterir.²⁹⁷ Bir başka deyişle, demokrasilerde bireyin bireysel hakları meselenin sadece bir tarafını oluşturur. Diğer önemli parça bireyin topluma ve onun toplam iyiliğine karşı yükümlülüklerinden oluşur. L. T. Hobhouse'a göre bu karşılıklı ilişkide, yani birey-toplum, toplum-birey ilişkisinde, her akıl sahibi kişi toplumun sağlığı açısından sorumluluk bilincinde olmak zorundadır.²⁹⁸

Liberal sosyal demokrasilerde, birçok farklı yönetim organizasyonunda olduğu gibi, bireyin, sivil toplum kuruluşlarının, devletin ve birçok irili ufaklı resmi veya resmi olmayan oluşumun farklı görev ve sorumlulukları vardır. Hepsinin bir araya gelerek yöneldikleri hedef temelde bireyin toplumda bütün toplumun refahının sağlanmasıdır. Bu

²⁹³ Cohen-Almagor, R, "Between Autonomy and State Regulation: J, S, Mill's Elastic Paternalism", *Philosophy*, 2012, 87 (4), ss. 557-582. s. 557.

²⁹⁴ Freedman, M, (1978), *The New Liberalism*, Clarendon Press, Oxford. s. 171.

²⁹⁵ Cohen-Almagor, R, (2012), s. 558.

²⁹⁶ Dworkin, R, (1985), *A Matter of Principle*, Clarendon Press, Oxford. s. 191.

²⁹⁷ Cohen-Almagor, R, (2012), s. 558.

²⁹⁸ Hobhouse, L, T, (1945), *Liberalism*, Oxford University Press, London. s. 228.

süreçte, pratik işleyiş dikkate alındığında, bireysel hakların ve refahın zaman zaman toplumun genel hak ve refahı ile çakışması kaçınılmazdır. Bu durumda, ‘müdahale’ (*intervention, interference*) kavramı devreye girmekte ve paternalizm tartışması zemin bulmaktadır.

Toplumun refahını artırma gayesi bireyin arzu ettiği yaşam tarzını uygulamasını ve kendi tercihlerini istediği zaman yerine getirebilmesini engelleyebilir. Toplum veya devlet tarafından bireye yönelik ‘müdahale’ mutlak suretle gerçekleşmek zorundadır. Fakat, temel zorluk, Mill’in de *Özgürlük Üstüne* adlı eserinin temel sorusu olan, bu müdahalenin sınırları ve gerekçelerinin ne olacağıdır. Yeniden ifade etmek gerekirse, hangi koşullarda ve ne sebeplerle ve ne ölçüde bir müdahale olmalıdır? Ayrıca, bireyin tamamen kendisine ait olup hiçbir şartta müdahaleyi gerektirmeyen veya kabul etmeyen bir alan var mıdır? Nihayetinde, devletin ve toplumun birey üstündeki müdahale hakkı genellikle o bireyin ahlaki gelişimini sağlayabilmesini temin etme gerekçesiyle kendisine meşru zemin bulmaktadır.²⁹⁹

Açıktır ki, buradaki tehlike, devletin veya toplumun bireyin özgürlüğüne alan açmak yerine onun bütün tercih kapsamını ve çeşitliliğini ‘ahlak’ veya ‘toplumun genel refahı’ gerekçesiyle istila etme ihtimalidir. John Stuart Mill’in birçok eserinde bilhassa da *Özgürlük Üstüne*’de sunduğu analizler bu bağlamda paternalizm tartışmalarının önemli bir durağını oluşturmaktadır.

Mill, *Özgürlük Üstüne* adlı eserinin girişinde özgürlük için temel bir ilkeyi öne sürüp irdeleyeceğini ifade eder:

Bu denemenin amacı, toplumun birey ile olan zorlama ve kontrol tarzındaki ilişkileri konusunda kullanılan araçlarla ilgili basit bir ilke beyan etmektir. Bu araçlar yasal cezalar şeklindeki maddi güç tarzında olabileceği gibi, kamuoyunun manevi baskısı şeklinde de olabilir. Burada ileri sürülen ilke iki durum için de geçerlidir. Bu ilke, insanların bireysel olarak ya da toplu olarak aralarından herhangi birinin hareket serbestliğine müdahalelerine cevaz veren biricik gerekçenin, ancak ‘nefsi koruma’ gerekçesi olacağı ilkesidir. Medeni bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde, onun arzusuna rağmen, gücün haklı olarak kullanılabilmesi tek yer başkalarına gelecek zararı önleme noktasının olduğu yerdir. Bireye, maddi ya da manevi olsun, kendi hayrı için müdahale yeterli bir gerekçe değildir. Hiçbir kimse, bir şeyi yapmaya veya buna katlanmaya, sırf böyle yapması onun için hayırlı olacaktır diye, onu daha mesut kılacaktır diye, başkalarının düşüncelerine göre böyle yapması akıllıca yahut doğru olacak diye mecbur edilemez. Bu hiçbir şekilde haklı değildir.³⁰⁰

²⁹⁹ Cohen-Almagor, R, (2012), s. 559.

³⁰⁰ Mill, J, S, (2004), s. 58-9.

Daha önce de belirtildiği üzere, Mill için bireyin özgürlüğünün meşru bir biçimde sınırlandırılabilmesinin yegâne şartı başkalarına zarar verme durumunun ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla, devletler için bireye yönelik müdahale imkânı ve şartı bu durumun oluşması ile gerekçe kazanır. Kendisinin ileri sürdüğü bu temel ilke dikkate alındığında onun ‘paternalizmi’ *kategorik* olarak reddettiği savı destek kazanmış olur. Çünkü, bu ilke kapsamında, bireyin kendisi başkasına zarar verdiği durumlar dışında müdahale edilmeyi gerektiren bir alanda yer almamaktadır. Birey, kendine zarar verdiği durumlarda da bu ilke geçerlidir. Müdahalenin *kategorik* olarak reddedilmiş olması, bu bağlamda, bütün yasal yaptırım ve ahlaki zorlamaları da meşru kapsamın dışına çıkarır. Sonuç olarak, Mill’in bu ilkesi, devletin ve toplumun bireyin kendisini ilgilendiren alanlara otoritesini kullanma suretiyle müdahalede bulunmasını kesinkes yasaklamaktadır. Fakat, görünüşteki bu ‘kategorik ret’ bireyin ‘yüce egemenliği’ düşüncesine sıkı sıkıya bağlı olduğu için ‘birey’ kavramının ihtivası ve nitelikleri ile beraber tartışılmalıdır.³⁰¹

Mill, mezkûr eserinde, paternalizmin reddedilmesi için iki temel sebep sunar:

1. Bunlardan birincisi, insanın yetkinleşmesi için bireysel otonomisini işler hale getirmesi gerekliliğidir.³⁰² Mill, eylem özgürlüğünün öncesinde, düşünce ve ifade özgürlüğünü ele alır. Düşünce ve ifade özgürlüğünün kısıtlanmasının zararları hakkında üç farklı gerekçe sunan Mill bu gerekçeleri tarihsel örneklerle pekiştirir. Birinci senaryoya göre, yanlış olduğu iddiası ile bastırılan düşünce aslında doğruysa insanlık doğrunun yayılmasını engellemiş olacaktır. İkincisinde, bastırılan düşünce gerçekte de yanlış ise bu durumda da doğru olan karşıtı ile beraber tartışılıp bir sınamadan geçmeyeceği için ‘dogma’ boyutunda kalacaktır. Üçüncü ihtimale göre, bastırılan düşünce doğrunun bir kısmını veya perspektifini barındırıyor olabileceği için insanlık bu bastırma eylemi sonucu belki de doğrunun bir boyutunu kaybedecektir.

Bütün bu gerekçeler ifade özgürlüğünün kısıtlanmaması gerektiğini gösterirken aynı zamanda ‘eylem’ özgürlüğüne de temel oluşturur. Yegâne sınır

³⁰¹ Oh, Eunseong, “Mill on Paternalism”, *Journal of Political Inquiry*, 2016, ss. 41-9. s. 42.

³⁰² Dworkin, Gerald, “Moral Paternalism”, *Law and Philosophy*, 2005, 24(3), ss. 305-319.

başkasına zarar verme noktasıdır. Şayet düşünce ve ifade özgürlüğü ‘değerli’ ise insanlık bunu daha yüce bir ‘iyi’ için kullanabilir. Düşünce çeşitliliği insan anlayışını zenginleştirdiğine göre düşüncenin gelişmesine müsaade etme toplam gelişime büyük katkı sunar. Dolayısıyla, başkasına zarar verme durumu söz konusu olmadığı sürece bu çeşitliliğin muhafazası da hesaba katılarak bireye müdahaleye gerek olmadığı kabul edilmelidir.

Gelişim veya gelişme kelimeleri, Mill’in düşüncesinde, doğrudan doğruya otonomiye işaret etmektedir. Bir başka deyişle, tercihlerine müdahalede bulunma gereksinimi olmayan bireyden kasıt ‘otonom’ bireydir. Mill, çocukları, zihinsel olgunluğa ulaşmamış bireyleri ve medeni toplumlarda yaşamayanları anti-paternalizminin dışında tutar. Bu yönde bir sınıflandırma yapmasındaki temel gaye veya etken elbette ki çocukların henüz kendi seçimlerini yapabilecek erişkinliğe ulaşmamış olduğuna dair kanaatten ileri gelmektedir. Mesela, Sharon Stanley, Mill’in bu yaklaşımında, çocukların otonomluğuna saygı duyulmadığını gerekçe göstererek onun bu anlayışını kısmen reddederken ne paternalizmin ne de otonomluğun aşırıya kaçtığı orta bir yol önerir.³⁰³ Fakat, Mill, otonomluğun tecrübe edilebilmesi için ‘akli’ olgunluğu önşart olarak belirlemiştir. Çünkü, onun için ‘birey’ otonomluğunu rasyonalitesi sayesinde temin eden bireydir:

Kendi yaşamsal tercihlerini yakın çevresine veya başkalarının isteğine göre belirleyen kimsenin, maymun gibi taklit yeteneğinden başka bir şeye ihtiyacı yoktur. Kendi gidişatını kendisi belirleyen kimse bütün yeteneklerini kullanır. Bu insanın, görmek için gözlemde bulunması, ileriye görebilmek için düşüncesini ve muhakeme gücünü kullanması, karar vermeyi mümkün kılacak malzemeleri toplamak için faaliyette bulunması, bu malzemeleri sınıflandırarak karar vermesi gerekir... Kişinin vermiş olduğu karardaki payı ne kadar çok artarsa, o nispette yukarıdaki vasıflara ihtiyacı artar ve onları kullanır... Mükemmelleştirilip güzelleştirilmeleri için ömürler harcanan insan eserlerinin en başta geleni muhakkak ki insanın kendisidir.³⁰⁴

Kendi kararlarını kendi rasyonel muhakemesiyle veren birey birinci adımı gerçekleştirerek bireyselliği açısından düşünce, ifade ve eylem özgürlüğünü elde etmiş olur.³⁰⁵ Bütün bu gelişme, özgürleşme ve otonomi silsilesi dikkate alındığında, paternalizmin bireyin ‘yetkin’ hale gelmesini engellemesi bakımından reddedilmesi gerektiğini gösterir. Paternalizmin, herhangi bir bireyi kendi kararlarını vermeye

³⁰³ Stanley, Sharon, “John Stuart Mill, Children’s Liberty, and the Unraveling of Autonomy”, *The Review of Politics*, 2017, 79, ss. 49-72. s. 69-70.

³⁰⁴ Mill, J, S, (2004), s. 134.

³⁰⁵ Oh, Eunseong, (2016), s. 43.

yetkin olmadığı gerekçesi ile adeta ona bir ‘vasi’ atama gayretiyle hareket etmesi rasyonel özneye saygı duymadığını gösterir ki bu da Seanna Shiffrin’e göre bu yaklaşımın en problematik tarafıdır.³⁰⁶ Bir başka ifadeyle, her türlü paternalist eylem, ‘otonom birey’ amacı ile çatıştığı için karşı çıkılmayı gerektirir.

2. Mill’in paternalizmi reddetmesinin birinci gerekçesi onun yetkin ve otonom birey hedefi ile çelişmesiydi. Bu reddinin ikinci gerekçesi veya temellendirmesi ise paternalist müdahalenin yanılabilmesinin daima imkân dâhilinde olmasıdır.³⁰⁷ Mill’e göre, toplumun bireye yönelik müdahalesi, her ne kadar ‘doğru ve ‘iyi’ olduğu iddiası ile yola çıksa da ‘yanlış’ ve ‘kötü’ olabilir:

Bireyin yalnızca kendisini ilgilendiren konularda toplumun, o kişinin düşünce ve mülahazalarını hükümsüz kılacak ölçüde işe karışması yalnızca genel varsayımlara dayanabilir. Bunlar ise tamamıyla yanlış olabilir. Doğru bile olsalar, bu genel varsayımların bireysel durumlara yanlış tatbik edilme ihtimali doğru tatbik edilme ihtimaline eşittir. Dolayısıyla bireysel olarak kalması gereken alan, beşerî faaliyetlerin bu kısmına aittir. İnsanların birbirleriyle ilişkilerinde herkesin ileride ne ile karşılaşacağını bilmesi için ekseriyetle genel kurallara riayet edilmesi zarureti vardır. Ancak her şahsın yalnız kendisini ilgilendiren konularda kendi göbeğini kendi kesme hakkı da vardır. Herhangi bir kimseye, bir şeyi muhakeme edip değerlendirebilmesine yardımcı olmak amacıyla öneri niteliğinde bazı düşünceler aktarılabilir. Fakat son kararı verecek olan kişinin kendisidir. Bütün bu öğüt ve uyarılara rağmen o kişinin işlemesi muhtemel hatalar, başkalarının onun iyiliğine olduğunu düşündükleri şeyler konusunda onu zorlamaktan kaynaklanacak olumsuz sonuçların yanında çok hafif kalır.³⁰⁸

Elbette Mill’in burada bir bakıma ‘dokunulmaz’ olarak ilan ettiği alan bireyin kendisini ilgilendiren (*self-regarding*) alandır. Kendisine yönelik müdahalenin doğru veya arzu edilir olup olmadığına karar verecek biricik aktör ancak bireyin kendisi olmak durumundadır. Bireyin kararı toplum tarafından yanlış kabul edilse de bu ilke değişmemelidir. Mill, bu noktada, bireyin yanlış yapmayacağını öne sürmez, fakat müdahalenin kendisini daha büyük bir yanlış olarak görür. Nitekim, *Özgürlük Üstüne*’de bu kıyaslamasını şu şekilde ifade eder: “Unutulmamalıdır ki, insanlık herkesin kendi istediği gibi yaşamasına tahammül gösterdiği zaman, kişileri başkalarına hoş gelecek şekilde yaşamaya zorladığından daha büyük kazanç elde eder”.³⁰⁹

Mill, bireyin yanılabilir olduğunu defalarca hatırlatarak paternalizmin yanılmazlık tasladığını dolayısıyla da hakikatte sağlam bir zemine oturmadığını düşünür. Her insan

³⁰⁶ Shiffrin, Seanna V, (2000), s. 210-2.

³⁰⁷ A. g. e. s. 43.

³⁰⁸ Mill, J, S, (2004), s. 162.

³⁰⁹ A. g. e. s. 63.

veya kurum yanılabilir. Öyleyse, paternalist eylem daima yanılma payını içinde barındırdığı için reddedilmelidir.

Mill'in, insanın kendisini ilgilendiren konularda tercih hakkını sadece bireyin kendisine tanınması her bireyin mükemmel ve yetkin olduğuna dair bir inanç beslemesinden değil³¹⁰ her bireyin yanlış tercihte bulunması durumunda sonuçlarını kendisi açısından en iyi bilen olması iddiasından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, toplumdaki bireye yönelik bir müdahale, bireyin problemini çözmek bir tarafa daha büyük problemler ortaya çıkaracağı için reddedilir. *Çoğunluğun Tiranlığı* başlığı altında da tartışıldığı üzere, Mill, çoğunluğun tahakkümünü despotik yönetim organizasyonlarından bile daha tehlikeli görür. Sonuç olarak, varılan nokta şudur ki Mill, genel anlamda, paternalizmin insanın otonomiye yönelik gelişimini engellemesi ve daima yanılabilirlik içermesi bakımından reddedilmesi gerektiğini düşünür. Esasında, Mill'in 'hoşgörü' kavramına yüklediği hayati anlam da buradan yani başkalarının yanılma ihtimali olduğu kadar bireyin kendisinin de yanılma ihtimalinin olduğunu kabul etmesinden beslenmektedir.³¹¹

Paternalizm başlığı altında şu ana kadar Mill'in anti-paternalist bakış açısının ana çerçevesini sunmaya çalıştık. Bununla birlikte, Mill'in bu kapsamdaki düşünceleri derinlemesine incelendiğinde kendisine şu üç önemli soruyu sorma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Mill'in anti-paternalist görüşlerinin faydacılık ile temellendirilmesi mümkün müdür? Birçok araştırmacının da öne sürdüğü gibi, Mill esasında zaman zaman 'paternalist' yaklaşımları doğru bulmakta mıdır? Mill'in anti-paternalizm yönündeki argümanları kendi içinde veya felsefesinin özünü oluşturan Faydacılık ve Liberalizm ile tutarlı mıdır?

Birçok Mill yorumcusu, onun anti-paternalizm savunusunun Faydacı ahlak anlayışı ile tutarsız olduğunu dile getirmektedir. Mesela, A. E. Fuchs, Mill'in, Von Humboldt'un mükemmeliyetçi kendini-gerçekleştirme idealine fazla eğilim gösterdiğini ve böylece de toplumsal faydayı ikinci plana ittiğini öne sürmektedir.³¹² Yine, Joel

³¹⁰ Bireyin yanılmazlığı bir tarafa, Mill'e göre, bireyin asla tamamlanmış bir bilgiye sahip olması mümkün değildir; bütün bilimsel gelişmeler, ampirik birikimler ve sosyal durumlar bunu göstermektedir. Dolayısıyla, insanın doğasından kaynaklanan bu 'eksiklik' onun daima gelişmeye yönelik olduğunu gösterdiği kadar, onun zayıflığını veya yanılabilirliğini de göstermektedir.

³¹¹ Mousourakis, George, "Human Fallibilism and Individual Self-Development in John Stuart Mill's Theory of Liberty", *Etica & Politica / Ethics & Politics*, 2013, 2, ss. 386-396. s. 386.

³¹² Fuchs, A. E., "Autonomy, Slavery, and Mill's Critique of Paternalism", *Ethical Theory and Moral Practice*, 2001, 4, ss. 231-251. s. 233.

Feinberg, Mill'in yücelttiği bireysel 'egemenlik', 'kişisel alan' kavramlarıyla bireyin kendi alanının sınırlarını belirlemesini ve dokunulmazlığını ortaya koymasına ilişkin değerlendirmelerinin ne kadar faydacı-karşıtı (un-utilitarian) olduğunu öne sürerek eleştirir.³¹³ Feinberg, benzer şekilde, *Harm to Self* (Bireyin Kendine Zarar Vermesi) adlı eserinde bu eleştirilerini derinlemesine açarak, Mill'in bireysel otonomiye tanıdığı ayrıcalık üzerinden onun Faydacı Ahlak anlayışı temelli bir anti-paternalizm geliştirmedini iddia eder.³¹⁴ Gerald Dworkin de Mill'i faydacılık çerçevesinde bir paternalizm reddini kesin bir biçimde ortaya koyamadığı iddiasıyla eleştirmektedir.³¹⁵ Richard Arneson ise Mill'in paternalizm karşıtı düşüncelerinin faydacılık kapsamında temellendirilmesini 'mutsuz bir evlilik' şeklinde niteleyerek Mill'in varsayımları ile ispatları arasında tutarsızlık olduğunu düşünmektedir.³¹⁶

Yukarıda listelenen eleştirilerin ortak yönü, Mill'in paternalizm reddini faydacılık temelinde yeterince kanıtlayamaması veya gerekçelendirememesidir. Bu eleştiriler dikkate alındığında, Mill'in anti-paternalist argümanlarının bazılarının 'otonom tercih' hakkı üstüne inşa edildiği görülmektedir. Bu durum onun Faydacılıktan uzaklaştığını dolayısıyla da kendi felsefesi içinde bir tutarsızlık olduğu yönünde yorumlanabilir. Çünkü Mill *Özgürlük Üstüne*'de, "Bütün ahlaki konularda ben faydayı başvurulacak en son ölçü olarak görüyorum"³¹⁷ diyerek faydanın devre dışı bırakıldığı hiçbir değerlendirmeyi kendi felsefe sistemi içinde kabul etmeyeceğini ifade etmektedir. Ne var ki onun 'fayda' ilkesine dair formülasyonu ve bu ilkenin kapsamında yer alan 'birey' algısı Mill'in bütün felsefesi çerçevesinde ele alındığında yukarıdaki eleştirilerin büyük ölçüde yersiz olduğu öne sürülebilir.

Mill bütün değerlendirmelerinin esasında temel faydacılık ilkesi üzerinde hayat bulduğunu açıkça ifade ederken 'birey'e yüklediği anlam kritik derecede önemlidir: "Bütün ahlaki konularda ben faydayı başvurulacak en son ölçü olarak görüyorum. Fakat bunun en geniş anlamda, ileri bir varlık olarak bir insanın daimî çıkarlarına dayanan fayda olması lazımdır".³¹⁸ Mill'in burada bahsettiği birey 'ileri bir varlık veya gelişen bir

³¹³ Feinberg, J, (1983), "Legal Paternalism", ed. R, Sartorius, *Paternalism*, University of Minnesota Press, Minneapolis. s. 18.

³¹⁴ Feinberg, J, (1986), s. 384.

³¹⁵ Dworkin, Gerald, (1983), Paternalism, *Paternalism*, ed. R, Sartorius, University of Minnesota Press, Minneapolis. s. 28.

³¹⁶ Arneson, R, "Mill versus Paternalism", *Ethics*, 1980, 90 (4), ss. 470-489. s. 472.

³¹⁷ Mill, J, S, (2004), s. 60.

³¹⁸ A. g. e. s. 60.

varlık” (*a progressive being*) olarak tanımlanmaktadır. Buna ek olarak, Mill’in ‘en geniş anlamda ‘faydacılık’ ifadesinin de doğru analiz edilmesi gerekmektedir. Mill, *Faydacılık*’ta, ‘fayda’ ile ‘mutluluk’ arasında bir birliktelik bulurken mutluluğu da kabaca ‘hazzın varlığı ve acının yokluğu’ şeklinde tanımlamaktaydı.

Mill’in, Faydacılığı tanımlarken bu Benthamcı ifadeye yaptığı eklemeyi tekrar hesaba katma gerekliliği önem kazanmaktadır. Bu ekleme de onun hazlar arasında yaptığı ‘düşük’ ve ‘yüksek’ ayrımıdır. Daha önce tartışıldığı üzere, Bentham hazlar konusunda ‘nitel’ bir ayırım yapmayarak onların sadece ‘süreklilik’ ve ‘şiddet/derece’ gibi özelliklerini haz değerlendirmesinde incelemiştir. Oysaki Mill hazların ‘nitelik’ bakımından birbirlerinden farklı olduğunu, en yüksek hazların bedensel değil entelektüel olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla, Mill için en yüksek mutluluk entelektüel hazların deneyimlenmesi ile elde edildiği için entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerin zenginleştirilmesi bireyin otonomluğunu güçlendirerek sadece kendisinin değil toplumun en geniş anlamda toplam mutluluğunu da artıracaktır. Böylece, şu ortaya çıkmaktadır ki Mill anti-paternalizmini ‘otonom birey’ vurgusundan beslenerek yüceltse de bu görüşü dolaylı olarak faydacılık ile de uyumlu gözükmektedir.

Mill için bireyin tercih etmesi gereken hazlar ‘düşük’ (bedensel) olanlar değil ‘yüksek’ (entelektüel, ahlaki) olanlardır. Birey bu tercihleriyle hem daha yüksek mutluluğa hem de ‘yetkin’ bir karakter yapısına sahip olur.³¹⁹ ‘Yetkin’ bireyin temel özelliği alternatifler arasından ‘doğru’ olanı seçebilmesidir. Bu yetkinlik hem duyuşsal hem de rasyonel yetilerin geliştirilmesi ile mümkündür. Birey ancak bu yolla yüce bir mutluluğa erişebilir. Bu durumda mutluluk da bir nevi fayda olarak değerlendirilmelidir. Onu eleştirenlerin belki de gözden kaçırdıkları en önemli husus da budur. Peki, bireysel düzlemde sağlanabilen bu mutluluğun, faydacılığın temelini oluşturan ‘toplamda en yüksek fayda/mutluluk’ gayesinin gerçekleştirilmesi ile nasıl bir ilişkisi vardır?

Mill’e göre, faydanın maksimize edildiği bir toplumun inşası için üç temel şartın sağlanması gerekir. Bunlardan birincisi, toplumun üyelerinin her türlü çeşitliliğinin temin ve muhafaza edilmesidir. İnsanların kendi yaşam tecrübelerini kendi tercihleri doğrultusunda deneyimlemeleri hem onların zevk ve yeteneklerini artıracak hem de bu çeşitlilik diğerleri tarafından arzu edilir hale gelecektir.³²⁰ Her bireye kendi özel ve

³¹⁹ Fuchs, A, E, (2001), s. 236.

³²⁰ A. g. e. s. 237.

bireysel yaşam alanında kendi istikametini belirleme hakkı tanınmalıdır çünkü ancak böylece her birey kendi 'iyi'sini bulacaktır. Bu çeşitliliğin bir artışı da herhangi bir bireyin bütün iyileri kendisi bulamayacağı için bir başkası tarafından sergilenen deneyimi gözlemleyip kendi yaşam alanında tatbik edebilme olanağı elde edebilmesidir. Bu çeşitliliğin garantörü 'hoşgörü' (*tolerance*) olmak durumundadır.³²¹ Liberalizmin varlığı için elzem olarak kabul edilen 'hoşgörü' kavramı sadece Mill için değil neredeyse bütün liberal düşünürler için önemi bir liberal değerdir. Bireysel farklılık ve çeşitliliğin olduğu bir toplumda bütün bireyleri bir arada tutabilmenin bir formülü olarak hoşgörü, özgürlük bilincini hem korur hem de ilerletir.³²²

İkinci olarak, faydanın maksimize edildiği bir toplumda, bireylerin otonomluğuna saygı gösterilmeli hatta bu yönlerinin geliştirilmesi için bütün imkânlar sağlanmalıdır. Çeşitliliğin temini ile uyum içinde olan bu şart, bireyin kendi tercihleri sayesinde rasyonalitesini kullanarak kendi hedefine yürümesini önemli bir ilke olarak kabul etmektedir. Bu şartlardan üçüncüsü ise, ilk ikisini tamamlar ve bütünler nitelikte olan 'yetkin' birey oluşumunun sağlanmasının öncelenmesidir. Esasında, her üç şart da bireyin özgürlüğünden hareket edip yine bireyin özgürlüğüne varmaktadır. Fakat buradan, Mill'in yalnızca bireysel mutluluğu artırma peşinde olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü, ona göre, her birey kendi gelişim ve mutluluğunu istediği kadar toplumun diğer bireylerinin gelişim ve mutluluğunu da istemelidir. Son tahlilde, çeşitliliğin olduğu, otonomluğun korunduğu ve yetkin birey gayesinin gerçekleştirildiği bir toplumda toplumun bir bütün olarak faydayı ve mutluluğu artıracığı açıktır.

Mill, anti-paternalist görüşlerinin kapsamına çocukları, zihinsel olgunluk taşımayan bireyleri ve medeni olmayan toplumların üyelerini almaz. Bir başka deyişle, Mill'in, paternalizmi kendileri adına reddettiği bireyler, yetkin ve otonom bireylerdir. Olgun ve yetkin öznelerin ihtiyari eylemleri faydanın maksimize edilmesinin hedeflendiği bir toplumda daima korunmalıdır. Bu kapsamın dışı söz konusu olduğunda, yani yetkin olmayan bir bireyin kendisine veya başkasına *zarar* verme durumu mevzubahis olduğunda ancak paternalist müdahale yine toplumun toplam faydası için devreye sokulmalıdır. Mill'in anti-paternalist görüşlerinin iki temel ayağı bu şekildedir. Bir başka ifadeyle Mill, hiçbir bireye hiçbir eylemi için paternalist müdahalenin yanlış

³²¹ Yürüşen, M, (1996), s. 170.

³²² Kukathas, Chandran, (2003), *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*, Oxford University Press, New York. s. 36.

olduğunu düşünmez; o, bu görüşünün ‘otonom ve yetkin’ birey söz konusu olduğunda ancak doğru bir yönelim olacağını düşünür. Paternalist müdahaleyi gerekli gördüğü kişiler için de Mill bu müdahalenin sürekliliğine karşı olup, müdahale edilen bireylerin ‘yetkin’ hale gelmeleri durumunda onlara artık müdahalede bulunulmaması gerektiğine inanır.

Her ne kadar Mill, anti-paternalizmini Faydacılık ve Liberalizm ile uyumlu görüyor olsa da onun anti-paternalizminde bazı paradokslar söz konusudur. Her şeyden önce Mill’in teleolojisi insanın bireysel özgürlüğünü elde etme yolunda ilerlemesini öngörmesine rağmen bu yolda onun özgürlüğüne müdahale edilmesine Mill’in cevaz vermesi bir çelişkidir.³²³ Bir başka ifadeyle, hedef özgürlüğün elde edilmesi ise, sürecin, özgürlüklerin kısıtlandığı (paternalist müdahale ile) bir hüviyette olması paradoksal bir durum oluşturmaktadır. İkinci sorun, anti-paternalist tutumun kapsamına alınmayan istisnai durum veya bireylerdir. Daha önce tartışıldığı gibi, Mill, ‘yetkin’ olmayan bireyler ile ‘gelişmemiş’ toplumların üyelerine yönelik paternalist eylemleri doğru bulmaktadır:

Şu noktanın altını çizmek gerekiyor ki, bu ilke [özgürlük ilkesi], yetilerinde erginleşmiş insanlara uygulanmak üzere ortaya atılmış bir ilkedir. Çocuklardan yahut yasaların rüşt yaşı olarak tayin ettiği yaştan daha küçük yaşta bulunanlardan söz etmiyoruz. Henüz başkaları tarafından gözetilmeye muhtaç halde olanların, başkalarından gelecek zararlara olduğu kadar, bizzat kendi eylemlerine karşı da himaye olunmaları lazımdır. Aynı nedenden dolayı, bir ırkın daha erginlik çağına gelmemiş sayılabileceği o geri toplum hallerini de [medeniyet aşamasına ulaşamamış ilkel topluluklar] bu ilkenin dışında bırakabiliriz.³²⁴

Bu alıntıdan rahatlıkla anlaşılabilir üzere, Mill, daima yönetilmeye ve idare edilmeye muhtaç kimselerin özgürlüklerinin kısıtlanmasını onaylamaktadır. Çocuklar veya zihinsel yetkinliği elde etmemiş olanlar için bu istisnai paternalizm anlaşılabilir olsa da Mill’in bu kapsama ‘geri kalmış toplumları’ (*backward states of society*) da dâhil etmesinin onun herkes için özgürlük vurgusu ile büyük bir uyumsuzluk gösterdiği açıktır. Mill, bu konuda, daha da ileri giderek, bu toplumlarda istibdadın meşru bir hükümet sistemi tarzı olduğunu savunmuştur.³²⁵ Her ne kadar o, bu düşüncesinin temelini ‘medeniyet’ hedefli bir çabanın nihayetlenmesi ile bitirmek istese de bir bakıma kimin özgür olacağına veya olabileceğine kendisi karar vererek *paternalist* bir yaklaşım sergilemiştir.

³²³ Oh, Eunseong (2016), s. 44.

³²⁴ Mill, J, S, (2004), s. 59.

³²⁵ A. g. e. s. 60.

Üçüncü ve belki de en önemli paradoks, ‘zarar’ ilkesi ile alakalıdır. Bilindiği üzere, Mill, insanların eylemlerine müdahale etme hakkını ancak bir başkasına zarar verme durumunun söz konusu olması şartına bağlamıştır. Başkasının rızası olmadan ona müdahalede bulunmak en geniş anlamıyla paternalizm demektir. Dolayısıyla, Mill’in burada sergilemiş olduğu anlayış onun anti-paternalist bakış açısının bulanık ve karmaşık hale gelmesine neden olmaktadır. Çünkü, ‘zarar’ teriminden kasıt bir başkasına veya kendisine zarar vermesi veya zarar verme ihtimalinin olmasıdır. Fakat, ‘zarar’ ifadesinin sınırları ve kimliği Mill tarafından yeterince kesinleştirilmemiştir. Örneğin, Mill’in meşhur köprü örneği üzerinden bu ‘zarar’ teriminin incelenmesi bahsedilen ‘belirsizliğin’ ne kadar önemli olduğunu ortaya koyacaktır:

Kazalar karşısında insanları uyarmak kamu makamlarının temel görevlerinden biridir. Eğer resmi bir görevli ya da başka birisi, bir kişinin geçilmesi tehlikeli olduğu kesin olarak tespit edilmiş, fakat önceden kendisine bundan haber vermeye vakit bulunamamış bir köprüden geçmeye teşebbüs ettiğini görürlerse, o kişiyi tutup geri çevirebilirler. Bunda bireyin özgürlüğüne gerçek anlamda tecavüz yoktur. Çünkü özgürlük, bir kimsenin istediğini yapmasından ibarettir. O kişinin ise nehre düşme arzusu yoktur. Bununla birlikte, ortada ‘mutlak’ değil de ‘muhtemel’ bir zarar tehlikesi söz konusu ise, kendisine bu tehlikeyi göze aldtırabilecek olan güdünün yeterlilik derecesini başkası değil, ancak o kişinin kendisi takdir edebilir. Öyle ise, bence bu takdirde o kimse (bir çocuk veya çılgın olmadıkça ya da aklını başından alan bir heyecanlanma veya bunalım halinde bulunmadıkça) tehlikeye karşı ikaz edilmeli, fakat buna karşılık zorla alıkonulmamalıdır.³²⁶

Yukarıdaki senaryoda, tehlikeli bir köprüden geçmeye çalışan kişinin pozisyonu temel olarak iki şekilde değerlendirilmiştir. Birincisi, köprüdeki tehlikenin farkında olmayıp ya da doğru düşünmesini engelleyen yaş, zihinsel sorun, psikolojik durum gibi etmenlerin oluştuğu bir ortamda o bireye müdahale ‘kabul edilebilir’ olarak sunulmaktadır. İkinci versiyonda, bu birey tehlikenin ne olduğundan haberdar ve rasyonalitesini kullanma bakımından geçici veya uzun süreli bir sorunu yok ise; bu bireye muhtemel kötü sonuç konusunda uyarıda bulunulmalı fakat ‘zorlama’ olmamalıdır. Her iki sınıflandırmada da birçok ‘belirsiz’ nokta vardır. Her şeyden önce, zarar bakımından ‘mutlak’ ile ‘muhtemel’in her durumda kolaylıkla ayrılması mümkün değildir. Özellikle sağlık alanında hasta adına alınan paternalist kararlar Mill’in penceresinden bakıldığında tartışmaya açık hale gelebilir.³²⁷ Mill’in kıstasları benimsendiği takdirde, rasyonalitesini ‘yetkin’ bir biçimde kullanan herhangi bir kimsenin ‘kendisine’ zarar verme hakkı hatta intihar etme hakkı da bulunmaktadır. Dolayısıyla, ‘zarar’ kelimesinin kimliğinin ve

³²⁶ A. g. e. s. 195.

³²⁷ Gostin, L, O, Gostin, K, G, “A Broader Liberty: J. S. Mill, Paternalism and the Public's Health, *Public Health*, 2009, 123, ss. 214-221. s. 214.

sınırlarının açıkça saptanmamış olması Mill'in bu konudaki fikirlerinin sağlam bir temele oturmasını kısmen de olsa engellemektedir.

Bir diğerk 'belirsizlik' noktası bireyin *kendini ilgilendiren eylemler (self-regarding action)* konusunda tamamen özgür olması ile ilgilidir. Hatırlamak gerekirse, Mill, bireyin dokunulmaz alanı olarak tanımladığı bu alana herhangi bir dış müdahaleyi kabul etmemektedir. Yani, birey sadece kendisini ilgilendiren eylemleri için hiçbir kişi veya kuruma karşı sorumlu değildir; onun sorumlu olduğu eylemler başkalarına zarar verme durumunun ortaya çıktığı eylemlerdir.³²⁸ İnsan toplum içinde yaşayan bir varlık olarak hemen hemen her eylemi ile bir başkasını 'iyi' veya 'kötü' yönde etkileyebilir. Rasyonalitesini kullanarak bütün kazancını alkole harcayan bir anne veya baba düşünelim. Bu kişi kendi fiziksel ve ruhsal sağlığına zarar verme hakkına (Mill'e göre) sahip olsa da ailesinin giderlerini yeterince karşılayamadığı için diğerlerini etkilemiş hatta onlara zarar vermiş olur. Bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkün olup Mill'in *bireyin kendisini ilgilendiren (self-regarding)* ifadesine yüklediği anlamın hem belirsiz hem de kişinin sosyal bir ortamda yaşadığını göz ardı ettiğini ima edebilecek bir yaklaşım olduğu açıktır.

Paternalizm tartışmalarında, yukarıdaki belirsizlikleri dikkate aldığımızda, şu antinomi ortaya çıkmaktadır. Devlet veya herhangi bir kişi veya kurum her bireye sadece kendisini ilgilendirdiğini iddia ettiği bir eylemin başkalarını da ilgilendirdiğini öne sürerek 'müdahale' hakkı elde edebilir. Böylece bireyin hayatının aslında her alanına yapılabilecek müdahale 'meşru' bir zemin kazanmış olur. Bunun aksi de doğrudur, yani birey sadece kendisini ilgilendirdiğini düşündüğü eylemleriyle suça yönelirse devlet buna kişi özgürlüğü olarak bakıp önleyici hizmetler sunmakta geç kalabilir. Öyle görünüyor ki Mill, 'bireyin kendisini ilgilendiren' diye tarif ettiği alan ile bireye özgürlük tanıma gayesinde iken bu ifadenin kapsamındaki belirsizlikten dolayı anti-paternalist iddiasını kesin ve tartışmasız bir temele dayandıramamaktadır.

Eunseong Oh, bu sorunun çözümünün 'hassas paternalizm'de (soft paternalism) bulunabileceğini öne sürmektedir. Yukarıdaki belirsizliğin veya kararsızlığın ortaya çıkmasının en büyük sebebi liberalizm ile paternalizm arasında ortaya çıkan uyumsuzluktur. 'Katı paternalizm'in aksine 'hassas paternalizm' bireyin kendisini ilgilendiren konularda özgür olduğunu kabul eder. Hassas paternalizmin amacı bireyin

³²⁸ Mill, J, S, (2004), s. 189-90.

çoğunluğa uymasını sağlamak değil ona kendisi için neyin en iyi olabileceği konusunda ‘bilgi’ sunulmasını zaruri görmektir.³²⁹ Böylece, hassas paternalizm sayesinde insanlar peşinden gittikleri mutluluk konusunda daha fazla bilgi sahibi olurlar. Öte taraftan, Samuel L. Laselva, Mill’in anti-paternalist iddialarda bulunup aslında paternalist yönelimleri onayladığı yönündeki katı eleştirilerin onun ‘sorumlu birey’ yetiştirme hedefi ile beraber değerlendirildiğinde yumuşayacağını ve iddiası ile ispatı arasında bir çelişki yerine uyum sergilediğinin görüleceğini öne sürmektedir.³³⁰ Bu yaklaşım kabul edildiğinde, Mill’in varsaydığını kesinkes ispatlayamasa da yöneliminin hareket noktası ile çakışmadığı ortaya çıkar.³³¹ Eğer temel amaç insanın mükemmelleşmesi ise paternalizm, ahlak ve liberalizm hep beraber bir uyum içinde var olabilir. Bir başka deyişle, ne kişinin her eylemine bir başkası tarafından kendi iyiliği için bile olsa müdahalede bulunulmalı, ne de her birey bilhassa ‘zarar’ verme durumu söz konusu olduğunda eylemlerinde mutlak bir keyfiyet hakkına sahip olmalıdır.

2.3.2. Cinsiyet Eşitsizliği

John Stuart Mill, faydacı ahlak anlayışı ve liberalizm açısından olduğu kadar cinsiyet eşitliği veya feminist bakış açısı itibariyle de düşünce tarihinde seçkin bir yere sahiptir. 1869 yılında yayımlanmış olduğu *The Subjection of Women* adlı eseri başta olmak üzere birçok yazı ve meclis çalışmasında kadın hakları savunusu yapmış ve bu mücadelesini felsefi temellere oturtma yoluna gitmiştir. Bu konuda o denli sıkı bir tutum sergilemiştir ki, insanlara cinsiyet, renk ve ırk ayrımı gözetmeksizin eşit hakları verilmesi gerektiği düşüncesinden dolayı, 1873’te öldüğünde, ‘feminen filozof’ yakıştırmasıyla hicvedilmiştir.³³² Yalnızca felsefe tarihinde değil aynı zamanda düşünce ve kadın hakları tarihinde ilklerden biri olma özelliğine sahip olan Mill’in yaklaşımı günümüz kadın hakları tartışmaları bakımından güncelliğini yitirse de tarihsel ve felsefi önemini büyük ölçüde korumaktadır. Bireysel özgürlüğün önemli bir yüzünü teşkil etmesi bakımından, onun kadın-erkek eşitliği üzerine ürettiği düşüncelerini Viktorya Döneminde

³²⁹ Oh, Eunseong, (2016), s. 48.

³³⁰ Laselva, S, V, “‘A Single truth’: Mill on Harm, Paternalism and Good Samaritanism”, *Political Studies*, 1988, 36, ss. 486-496. s. 486.

³³¹ Arneson, R, (1980), s. 470-1.

³³² Riley, J, (1998), “Mill’s Political Economy: Ricardian Science and Liberal Utilitarian Art”, *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J. Skorupski, ss. 293-337, Cambridge University Press, Cambridge. s. 293.

kadınların durumu, faydacı ahlak anlayışı, liberalizm ve eleştiriler alt başlıkları çerçevesinde ele alabiliriz.

Britanya tarihinde ‘Viktorya Dönemi’, Kraliçe Viktorya’nın 20 Haziran 1837’de tahta çıkması ile 22 Ocak 1901’de ölümü arasındaki döneme verilen addır. 60 yıldan fazla bir dönemi kapsayan bu zaman aralığı Britanya’da her alanda büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı önemli bir çağdır. Bu dönem, Viyana Kongre’si ile Avrupa’nın büyük güçleri arasında uzun süreli barışın hâkim olduğu (1853-56 arası Kırım Savaşı hariç), özellikle Büyük Britanya adına ekonomik gelişmelerin müthiş bir ivme kazanması ve milli güveninin artması bakımından tarihte yerini almıştır.³³³ Bilhassa, Kraliyet Donanmasının büyük zaferleri, Britanya’ya, Asya ve Afrika da dâhil olmak üzere dünyanın birçok yerinde imparatorluğunu genişletme olanağı tanımıştır. Bu dönemde, iki ana siyasi parti olarak Liberaller ve Muhafazakârları görmek mümkünken, yüzyılın sonlarına doğru İşçi Partisi de müstakil bir parti hüviyeti kazanmaya başlamıştır. 63 yıl ve 7 ay süren ve sadece günümüzde tarihi bir isim olarak değil aynı zamanda Kraliçe Viktorya hayattayken de ‘Viktorya Dönemi’ olarak adlandırılan bu dönemde, ekonomik gelişmelerin yanı sıra politik ve sosyal alanlarda da büyük dönüşümler yaşanmıştır. Dahası, tarihçiler genel olarak, Britanya Tarihinde 1850-70 arasını ‘Altın Çağ’ olarak nitelemektedirler.³³⁴

Açıktır ki bu adlandırma Viktorya Döneminin önemi, gelişmişliği ve farklılığından ileri gelmektedir. Liberalizm bu dönemin özellikle ekonomi alanında karakteristik özelliğidir. Endüstri Devriminin ekonomik getirileriyle birleşen liberalizm, orta sınıfın yükselmesini tetiklemiş; hatta bu sınıfın toplumun kültürel, siyasi ve ekonomik yönlerini büyük ölçüde etkilemesini sağlamıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, Viktorya Dönemi sadece Britanya tarihi açısından değil, dünya tarihi açısından da ekonomik, politik ve sosyal gelişmeler başta olmak üzere, her alanda önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Yukarıda özetle bahsedilen Viktorya Dönemi, ‘Altın Çağ’ olarak nitelenmesine rağmen, kadınların sosyal, hukuki, politik ve ekonomik hakları bakımından bir ‘altın’ çağ

³³³ Wolfe, J, (1997), “Religion in Victorian Period”, *Culture and Empire*, Volume 5, Manchester University Press, Manchester. s. 129-30.

³³⁴ Burns, W, E, (2010), *A Brief History of Great Britain*, Facts On File. s. 181.

değildi. Ülkenin en parlak döneminin yöneticisi bir kadın olmasına rağmen, toplumda genel anlamda kadınların entelektüel yetersizliğine dair bir ön kabul mevcuttu. Sadece Britanya’da değil, dünyanın birçok yerinde bu dönemlerde akılcılık kamusal alanla ve erkeklerle, akıl dışılık ve ahlak özel alanla ve kadınla özdeşleştirilmiştir.³³⁵ Britanya özelinde ise, erkek-kadın eşitsizliği belli bir grubun tercih ettiği bir görüş olmanın ötesinde Britanya toplumunun büyük bir kesimi ve yasaları tarafından benimsenen ve pratikte uygulanan temel bir ‘kaide’ düzeyindeydi.

Mill’in yaşadığı dönemde, Britanya’da, kadınların durumu genel olarak şöyle özetlenebilir. Ekonomik bağlamda bakıldığında, kadınların mülk edinme veya işyeri çalıştırma hakkı yoktu. Hatta, evlilik öncesi çeyiz olarak getirdikleri varlıkların dahi sahibi eşleri olmak durumundaydı. Aile açısından bakıldığında, eşine mutlak itaat ve tabilik beklenen kadınların, çocukları üzerinde herhangi bir yasal hakkı olmayıp muhtemel bir boşanma durumunda çocukların velayeti doğrudan doğruya kocaya aitti.³³⁶ 1857 Evlilik Davaları Yasası, erkeklere aldatmayı gerekçe göstererek boşanma işlemleri başlatma hakkı tanırken, kadınların bu işleme başlayabilmesi için aldatma eyleminin olduğunu kanıtlamasının yanı sıra aile içi şiddet ve kocasının kendisini terk ettiğini ispat etmesi gerekiyordu ki bu yasa bile tek başına erkekleri ve onların tatminini önceleyen bir tutumun baskınlığını ortaya koymaktadır.³³⁷ Bekâr kadınlar vergiye tabiyken, oy hakları yoktu.³³⁸ Ekonomik, politik ve sosyal düzlemde ‘Altın Çağ’ını yaşayan bir toplumun kadınların hakları konusunda, Mill’e göre, bu denli haksız bir tutum sergilemesi kabul edilemezdi.

Yayımlanmasından yaklaşık 40 yıl sonra, önemli bir kadın hakları savunucusu Carrie Chapman’ın yazdığı önsözde “kadın hareketlerinin en temel ilkelerinin kusursuz bir savunusu”³³⁹ olarak nitelediği Mill’in *The Subjection of Women* adlı kitabı kadın-erkek eşitsizliğini eleştiren önemli bir kitap olmakla birlikte, Mill’in bu konudaki tek yazısı değildir. O, gençlik dönemi yazılarından itibaren bu konu üzerine fikirler üretmiş ve Parlamento Üyeliği döneminde kadın hakları konusunda meclise bazı öneriler de

³³⁵ İmançer, D. (2002). Feminizm ve Yeni Yönelimler. *Doğu Batı*(19). s. 153.

³³⁶ Capaldi, N, (2004), s. 334.

³³⁷ Rover, C, (1970), *Love, Morals and the Feminists*, Routledge/Thoemms Press, London. s. 42.

³³⁸ Capaldi, N, (2004), s. 334.

³³⁹ Chapman, C, (1911), “Foreword”, *The Subjection of Women*, J, S, Mill, New York. s. v.

vermiştir. Örneğin, 1867’de verdiği teklifte, Disraeli’nin Reform Yasasındaki ‘adam’ (man) kelimesinin ‘insan’ (*person*) kelimesi ile değiştirilmesini yani ‘adam’ kelimesinin sınırlayıcılığını ‘insan’ sözcüğünün kapsayıcılığı vasıtasıyla düzeltilmesini önermiş, 80 üye tarafından desteklense de sonuç itibarıyla reddedilmiştir.³⁴⁰

Kadınların Özgürleşmesi kitabı 1869’da yayımlanmıştır. Bu kitap, kadın-erkek eşitsizliğini politik bir sorun olarak ele alıp bu sorunun kaynaklarını ve çözümlerini akademik tarzda inceleyen ilk çalışmalardan biri olma özelliğine sahiptir.³⁴¹ Mill, bu çalışmasında, kadın-erkek eşitsizliğinin altyapısını ve önyargıları inceledikten sonra, bu eşitsizliğin ortadan kaldırılması durumunda bütün insanlığın elde edeceği faydaları sıralar. Mill’e göre, bu kitabının amacı şu şekildedir:

[İ]ki cinsiyet arasındaki mevcut toplumsal ilişkileri düzenleyen ilke –yani bir cinsiyetin diğerine hukuki itaati- yanlıştır ve günümüzde beşerî gelişimin önündeki başlıca engellerden biridir ve bu durum, ne bir tarafın güç ve ayrıcalıklı konumuna ne de diğer tarafın maluliyetine yol açacak şekilde, mükemmel eşitlik ilkesi ile değiştirilmelidir.³⁴²

Mill’in bahsettiği bu mevcut ilke hangi temel üzerine oturmaktadır? Bir başka deyişle, varılmış olan bu eşitsizlik kanısının temelinde lehte ve aleyhte sunulmuş olan argümanlar sonucunda ortaya çıkmış ‘akla’ dayalı bir çıkarım mı mevcuttur yoksa doğrudan doğruya ‘duygu’ üzerine yerleşmiş ve kanıksanmış bir önyargı mı? Mill’in çözümlemesine göre, böylesine bir eşitsizliğin kabulü ‘duygu’ temelli bir kanının ürünü olup, akla dayanmadığı için sarsılması da zordur. Oysaki a priori varsayım özgürlük ve tarafsızlık lehine olmalıdır.³⁴³ Mill’e göre, Romantizmin yükselmesiyle beraber, insanların açıklayamadığı her şeye ‘içgüdü’ deyip kolaylığı seçme eğilimi bu ‘duygu’ eksenli yargının açıklamalarından biri olabilir. Halbuki kadın ve erkeğin eşit olmadığına dair kanı sınanmış bir varsayımın sonucu değildir:

Eğer erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarı, ilk olarak toplumun idaresinin farklı yollarının karşılaştırılması sonrasında bilinçli olarak ortaya çıkmış olsaydı; eğer toplumsal organizasyonun farklı biçimleri yani kadınların erkekleri yönetmesi, ikisi arasında eşitlik olması veya başka karışık veya bölünmüş yönetim yapıları denendikten sonraki deneyimler sonucunda her iki taraf için de mutluluk ve refah yaratacak en iyi düzenlemenin kadınların tamamen erkeklerin egemenliği altında olması, kamu meselelerinde hiçbir paya sahip olmaması ve her bir kadının özelde kaderini birleştirdiği erkeğe hukuki olarak itaat etmekle yükümlü olduğuna karar verilmiş

³⁴⁰ Kornberg, J, “Feminism and the Liberal Dialect: John Stuart Mill on Women's Rights”, *Historical Papers / Communicaitons Historiques*, 1974, 9(1), ss. 37-63.s. 37.

³⁴¹ Ring, J, “Mill's ‘The Subjection of Women’: The Methodological Limits of Liberal Feminism”, *The Review of Politics*, 1985, 47(1), ss. 27-44. s. 27.

³⁴² Mill, J, S, (2016), *Kadınların Özgürleşmesi*, çev. D, B, Aksal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul. s. 7.

³⁴³ A. g. e. s. 9.

olsaydı, bu durumda şu anda kadınlara uygulanan bu yasakların genel olarak kabul edilmesinin en iyi seçenek olduğu düşünülebilirdi.³⁴⁴

Mill açısından bakacak olursak, dünya tarihinde idare kavramı Mill'in dönemine kadar neredeyse tamamıyla erkeklerle özdeşleştirilmiş ve yönetim veya iktidar kademesi hep erkekler tarafından kullanılmıştı. Aksi hiç denenmemiş olup denenmiş gibi hareket edilmişti. Dolayısıyla, herhangi bir kıyaslama yapılmaksızın erkekler lehine ve kadınlar aleyhine bir kanı oluşturulmuştu. Bu eşitsizliğin biricik kaynağı da 'güçlünün hukuku'ydu.³⁴⁵ Bir başka deyişle, kas gücünün nispi zayıflığından ötürü tarih boyunca kadınlar sadece 'fiziksel' olarak değil 'zihinsel' olarak da zayıf kabul edilmiş ve bu eşitsizlik güçlenerek devam etmişti.

Mill, kadın-erkek arasındaki bu eşitsizliğin 'geleneksel' olana dair insanların inancının kuvvetli olmasından kaynaklandığını ve aksini düşünmelerinin 'duygu'larını çok fazla önemsedikleri için zor olduğunu bilmektedir. Bu geleneğin veya bakış açısının doğru olmadığını açıklamak adına 'kölelik' kavramını onun felsefi, tarihsel ve sosyal alt yapılarıyla beraber ele alarak önemli bir örnek konumuna yerleştirir.

1833 Köleliğin Kaldırılması yasası ile Britanya'da kölelik kaldırılmıştı. Bu tarihe yakın dönemlerde birçok Avrupa ülkesinde de kölelik kaldırılmıştı. Fakat bu tarihlerden önceki dönemlerde, insanların çoğunluğu kölelik kurumunu 'olağan' ve 'doğal' olarak görmekteydi. Mill, bu konuyu irdelerken, Aristoteles'in kölelik ile alakalı düşüncelerinden bilhassa bahsederek, felsefe tarihinin en önemli filozoflarından birinin köleliği 'doğal' görmüş olduğunu hatırlatır. Nitekim, *Politics* adlı eserinde Aristoteles, bazı insanların (mesela Yunanların) özgür doğaya sahipken bazılarının (mesela Traklar ve Asyalıların) köle doğaya sahip olduklarını ve bu durumun tabiat ile ilgili olduğunu öne sürmüştür.³⁴⁶ Kısacası, Aristoteles, köleliği 'doğal' görmüştür.

Köleliğin bir zamanlar 'doğal' olarak görülmesinden bahsettikten sonra Mill, kadınların benzer muameleye tabi tutulduğunu belirtir: "Kadınların erkeklere bağımlılığı genel geçer bir gelenek olduğu için ondan uzaklaşmak doğal olarak doğa dışı görünür".³⁴⁷ Mill'e göre, evli kadınların durumu, kölelerinkinden bile daha kötüdür. Kadınlara dikte

³⁴⁴ A. g. e. s. 11-2.

³⁴⁵ A. g. e. s. 13.

³⁴⁶ Aristoteles, (1999), *Politics*, çev. B. Jowett, Batoche Books, Ontario. s. 162.

³⁴⁷ Mill, J, S, (2016), s. 22.

edilen evlilik sloganı veya mottosu şu şekildeydi: *sev, saygı duy ve itaat et.*³⁴⁸ Erkekler, kadınların sadece bir köle olmasını değil; aynı zamanda sevgili olmalarını da ister. Absürt olduğu açık olan bu talep Mill için kabul edilemez konumdadır. Kadınların yetiştirilme şekli, onları bağımlı olmaya itmektir. Kölelerin bile bazı hakları ve boş zamanları olmasına rağmen, kadınların kölelik düzeyleri veya bir efendiye/iktidara bağımlılık seviyeleri onlara hiçbir özel ‘alan’ ve ‘hak’ tanımamaktadır. Bu karşılaştırmada, kadınlar aleyhine nihayetlenen duruma Mill şu örnekleri verir. Yakın zamana kadar (Mill’in yaşadığı dönem itibariyle) kadınların zorla alıkonulması, babaları tarafından kocalarına satılmaları, kızın rızasını veya tercihini sormadan babanın kızını istediği kişiyle evlendirmesi, miras hakkının olmaması toplum tarafından büyük ölçüde ‘doğru’ ve ‘doğal’ olarak kabul ediliyordu. Haliyle, Mill’e göre:

İngiltere’deki örf ve âdet hukukuna göre evli kadının yeri pek çok ülkenin yasalarındaki kölelerden daha kötü durumdadır.... Sahibine doğrudan bağlı olanlar dışında neredeyse hiçbir köle her saat ve her dakika köle değildir.... Bu durum evli bir kadın için mümkün değildir.... Zira bazı ülke yasalarına göre köle, birtakım kötü muamele koşulları altında yasal olarak kendisini satması için sahibini zorlayabilir. Ancak zina dışında hiçbir kötü muamele İngiltere’de evli bir kadını kendi işkencecisinden kurtaramayacaktır.³⁴⁹

Siyasi despotizm ile aile içi despotizm arasında bir analogi kuran Mill, erkeğin kadın üzerinde kurduğu, geleneksel olarak sahip olduğu iktidarı doğru görmez. Çünkü bu durum her şeyden önce doğrudan doğruya ‘özgürlük kaybı’na işaret eder: “Ne aile ne de devlet meselelerinde güç, özgürlük kaybının bir telafisidir”.³⁵⁰ Özgürlüğünü kaybeden bir bireyin bireyliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla, aile içi idarede ideal yönetim biçimi ‘ortaklığın’ kabul edilmesi ve efendi-köle ilişkisinin yerine eşit haklara sahip iki ‘ortak’ birey ilişkisi tesis edilmelidir. Böylece, ‘despotizm okulu’ şeklinde işleyiş gösteren ailelerin yerini ‘sevgi okulu’ düzeyine erişmiş aile biçimleri alabilir.³⁵¹ Eşitliğin sağlandığı durumda dahi, Mill ilginç bir şekilde, kadınların yine de ev hanımlığını seçeceğini düşünmektedir ki bu nokta birçok araştırmacı ve feminist düşünür tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

Mill’in kendi dönemi için kadın-erkek eşitsizliğinin gerekçeleri temel olarak iki grupta kümelenmekteydi. Erkekler tanınan bütün meslekleri yapabilme hakkı kadınlara

³⁴⁸ Kornberg, J, (1974), s. 41.

³⁴⁹ Mill, J, S, (2016), s. 44-8.

³⁵⁰ A. g. e. s. 55.

³⁵¹ A. g. e. s. 63.

tanınmıyordu ve bu negatif ayrımcılık ‘toplum faydası’ gerekçe gösterilerek uygulanıyordu. En azından 16 ve 17. yüzyıllarda Mill’e göre gerekçe bu yöndeydi. İkinci olarak, kadınların anatomik bakımdan (kadın beyninin fiziksel olarak daha küçük dolayısıyla zekâ kapasitesinin de daha düşük olduğuna dair inanç) erkeklerden daha zayıf olduğuna yönelik kabul, onların hiçbir meslek dalında (çocuk ve ev işleri hariç) erkeklerden daha iyi olamayacaklarını öngörüyordu. Nitekim, Viktorya döneminin başlıca kadın-erkek algısı, para ödenen meslek ve ulusal politika işleri ile ilişkilendirilen erkek egemenliğindeki ‘kamusal alan’ ile, ev ve aile ile ilişkilendirilerek kadına atfedilen ‘ailevi alan’ arasında yapılan katı ayırım çerçevesinde şekillenmiştir.³⁵² Beyin yapısı ile alakalı tartışmaların bilimsel temelden yoksun olduğunun farkında olan Mill, toplumsal fayda açısından konulan engellemenin ‘fayda’dan ziyade ‘zarar’ getirdiğinden emindir. Her şeyden önce, kadınların entelektüel ve mesleki anlamda saha dışında tutulmasıyla, toplumun yarısının kapasitesi tümünden dışarda bırakılmaktaydı ki bu durum toplumun bütününe refahı bakımından kritik derecede negatif bir yönelimdi.³⁵³ Kadın ile erkek arasındaki farkların çoğunlukla alınan eğitimden kaynaklandığına inanan Mill, kadınların esasında daha pratik olduğunu ve karşılıklı katkı sayesinde toplamda daha büyük bir mutluluğun elde edileceğini de düşünür.

Mill, kadın-erkek eşitsizliğinin nereden kaynaklandığını ve ne tür büyük sorunlar doğurduğunu irdeledikten sonra, sosyal, politik ve ekonomik eşitlik sağlandığında insanlığın kazancının neler olacağını iki ana başlıkta ele alır. Eşitliğin birinci faydası hiç kuşkusuz adaletsizliğin engellenerek ‘fayda’nın gerçek anlamda ve hem bireysel hem toplumsal düzlemde ortaya çıkmasıdır. İkinci olarak, zihinsel yeti ve yetkinlik iki katına çıkmaktadır ki bu katlanma insanlığın gelişimi için kilit role sahiptir. Ayrıca, kadınların özgürlüklerini elde etmeleri toplam mutluluğun artmasını sağlayacak ve böylece ‘faydacı’ ahlakı benimseyen bir toplum büyük bir kazanç elde edecektir. Son tahlilde, Mill’e göre, her türlü kısıtlama herkes için zararlıdır. Bu bakımdan, *Kadınların Özgürleşmesi* kitabını şu ifadeyle tamamlayarak temel tutumunu bir kez daha ortaya koyar: “İnsanlığın özgürce davranışları üzerine koydukları (kötülük yapanları sorumlu

³⁵² Digby, A, “Victorian Values and Women in Public and Private”, *Proceedings of the British Academy*, 1992, (78), ss. 195-215. s. 195.

³⁵³ Mill, J, S, (2016), s. 73.

tutmak dışında) her kısıtlama da insanlığın mutluluğunun kaynağını kurutuyor ve türümüzün tamamını, hayatı kişiler için değerli kılan her konuda daha fakir kılıyor”.³⁵⁴

Harriet Taylor (1807-1858), Mill’in daha önceleri gizli sevgilisi 1851’den sonra ise eşi olan ve Mill üstünde birçok bakımdan etkiye sahip olmuş önemli bir figürdür. Mill ve Harriet ilk olarak 1830’da tanışırlar. Aralarındaki ilişki, Harriet’in John Taylor ile evli olması dolayısıyla çokça eleştirilmiş olsa da Bay Taylor’ın bu ilişkiye belli kısıtlamalarla müsamaha gösterdiği bilinmektedir. Harriet, kocasıyla uzun süre farklı evlerde yaşamasına rağmen, Bay Taylor’ın hastalığı döneminde kendisini ona adayarak bakımını üstlenmiştir. 1849’da Bay Taylor’ın ölümünden sonra Harriet ile Mill’in evlenmelerine görünürde herhangi bir engel kalmamasına rağmen iki yıl bekledikten sonra evlenmişler ve Harriet’in 1858’de ölümüne kadar da evli kalmışlardır.

Harriet’in Mill’i ne ölçüde ve hangi konularda etkilediğine dair tartışma doğrudan konumuz olmamasına rağmen, onun entelektüel kapasite ve yetkinliğinin üst düzeyde olduğu ve Mill tarafından çokça yüceltildiğinin belirtilmesi kadın-erkek eşitliği anlayışında Harriet’in hem entelektüel hem duygusal katkısını saptamak açısından önemlidir. Harriet, 1851’de *Enfranchisement of Women*³⁵⁵ adlı bir makale kaleme almış ve önemli derecede erken bir dönemde kadın haklarını savunan bir anlayış sergilemiştir. Bir başka deyişle, Harriet Taylor, kadın hakları konusunda ilk figürlerden biri olmuştur denilebilir. Bu bağlamda, öncelikle, Mill’in kendisinin bu etkinin boyutları ve gelişimi hakkındaki görüşlerine yer vermek gerekir. O, *Otobiyografi*’sinde Harriet ile olan etkileşimini şu şekilde açıklamaktadır:

Kabul etmek gerekir ki [Harriet] ile aramdaki zihinsel ilişki benim üzerimde yararlı bir etkiye sahip olmuştur; her ne kadar bu etki kademeli olmuş olsa da ve de benim ve onun zihinsel gelişimimizin tam birliktelik sağlaması için uzun yılların geçmesi gerekse de. Elde ettiğim kazanç vermeyi umduğumdan fazlası oldu.³⁵⁶

Mill’in bu düşünceleri dikkate alındığında, onun Harriet’a hayranlık beslemesinin yanı sıra ondan farklı yönlerden etkilendiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Fakat, bu etkinin büyük ölçüde Harriet’in bir ‘karakter’ ve ‘yücelik’ ortaya koyması ile ilgili olduğu açıktır. Çünkü, o, özgürlükten faydacı ahlak anlayışına, demokratik haklardan kadınların

³⁵⁴ A. g. e. s. 139.

³⁵⁵ *Enfranchisement of Women* adlı makale Temmuz 1851’de Westminster Review’da yayımlanmıştır.

³⁵⁶ Mill, J, S, (2009), s. 188.

erkeklerle eşit olması gerektiğine dair görüşlerine kadar neredeyse bütün ana fikirlerini Harriet’la olan birlikteliğinden önce ortaya koymuş ve geliştirmişti. Capaldi’ye göre, Mill’e, Harriet’ta cazip gelen şey, Harriet’in içgüdüsel olarak kendi zihin ve karakter değerlerini paylaşmasıydı.³⁵⁷ Harriet, Mill’in mevcut ve potansiyel olarak sahip olduğu fikirlerinin ortaya çıkıp pekiştirilmesi safhalarında manevi ve pratik yönleriyle yüreklendirici olmuştu. Mill’in kendi ifadelerine baktığımızda, Harriet’la arasındaki ilişkinin onun ‘yolunu değiştirmedini’; fakat katkılar sunduğunu bir kanaat olarak benimsediğini görürüz.³⁵⁸ Harriet ona ilham vermişti ancak rehberlik etmemişti.³⁵⁹ Harriet, Mill’in eserlerine bazı katkılar yapmıştı fakat bu katkılar zaten Mill’de var olan düşünceler ile uyumluydu. Kısacası, Harriet, Mill’de kökten bir değişiklik veya dönüşüm meydana getirmemiş; karakteri ve içgüdüsel yanlarıyla cesaretlendirici bir etkiye sahip olmuştur.

Harriet Taylor, Mill için bir kadının kendisine imkânlar sunulduğunda (ki Harriet’a Mill’in hayalindeki fırsatlar sunulmamış olmasına rağmen) neleri başarabileceğinin canlı ve yakın bir örneğiydi. Harriet’in büyük bir saygıyı hak eden bu entelektüel, ahlaki ve manevi gelişmişliği, Mill’in kadın hakları savunuculuğunu pekiştirdiğini söylemek mümkündür. Harriet’in düşünce ve yaklaşımlarından ziyade, şahsiyeti ve adanmış desteği ile Mill’in kadın hakları konusundaki görüşlerine pozitif yönde katkı sunduğu açıktır.

Mill’in her alanda ürettiği düşüncelerinin temelinde Felsefi Radikaller ve özellikle Jeremy Bentham’dan devraldığı ‘faydacı’ ahlak anlayışı bulunmaktadır. Birinci bölümde detaylı bir şekilde incelendiği üzere, Mill, bu anlayışı kendisi ilk defa ortaya koymuş olmasa da bu ahlak yaklaşımına felsefi manada çok büyük katkılarda bulunduğu için ‘faydacılık’, felsefe literatüründe daima Bentham ve Mill isimleriyle özdeşleşmiştir. Faydacılık, toplumun toplam mutluluğunun en üst seviyeye çıkarılmasını öngörür. Birey, kendi tercihlerinde bulunurken ‘fayda’yı esas alarak eylemde bulunduğu mutluluğu hedef alırken toplumun diğer üyelerinin de aynı yolu benimsemelerinin ‘iyi’ ve ‘doğru’ olacağını kabul etmiş olur. Dolayısıyla, bencil bir tutumdan ziyade toplumsal mutluluğu önceleyen kolektif bir yaklaşım sergilenmiş olur.

³⁵⁷ Capaldi, N, (2004), s. 188.

³⁵⁸ Mill, J, S, (2009), s. 190.

³⁵⁹ Capaldi, N, (2004), s. 189.

Entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerin hem bireysel hem de toplumsal düzlemde geliştirilip zenginleştirilmesi faydacılığın ana prensipleri olduğuna göre, toplumun herhangi bir bireyinin bu kapsam dışında tutulmaması gerekir. Bir başka deyişle, cinsiyet ayrımcılığının geleneksel olarak bir toplumu tahakküm altına alması, o toplumda sadece erkekleri 'birey' olarak tanıdığı için kadınlar cismen toplumda var olmalarına karşın 'hak' bakımından toplumun veya daha doğru bir ifade ile 'kamu'nun dışına itilmesine sebep olur. Mill için, kadınların herhangi bir gerekçeyle ikinci plana atılmaları, hatta kendi deyimiyile köleliğin bir türüne mahkûm edilmeleri, onların kendilerini ifade edememelerine yol açtığı gibi, birer 'birey' konumuna gelmelerini de engellemektedir.

Faydacı ahlak ve toplum anlayışında ana hedef, toplumun tamamının kapsanması ve onun toplam mutluluğunun artırılması ise kadınların yok sayılması bu ana hedefin gerçekleşmesini baltalar. Bireysel manada mutlu olmayan bir kişinin, toplumsal mutluluğu daha fazla önemsemesi veya kendi mutluluğunu feda ederek toplumsal mutluluğun/refahın ortaya çıkacağını kabullenmesi faydacı ahlak anlayışına göre mümkün değildir. Mill'e göre, kendi dönemindeki kadınlardan istenen bir bakıma tam da budur. Yani, kendilerini bastırarak ve erkeğin iktidarına bütün yönleriyle tabi olarak kendilerini inkâr etmeleri uygun görülen kadınların faydacı toplum içindeki rolü ancak aile kurumunun devamı düzeyinde kalmaktadır.³⁶⁰ Oysaki hem entelektüel hem de ahlaki alanda kadınlar da erkekler kadar kapasite, yeti ve yetkinlik sahibi olduklarına göre onların erkeklerle aynı hak ve fırsatlara erişebilmeleri sadece kadınlar için değil toplum için de büyük bir kazanç olacaktır. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa, faydacılık anlayışının bütün prensipleri toplumun toplam mutluluğunun yükseltilmesi adına kadınların erkeklerle aynı hakları haiz olduklarını kabul etmeyi zaruri görür.³⁶¹ Bu bakımdan, Mill'in kadın haklarının savunuculuğunu felsefi ve politik anlamda üstlenmesi onun faydacı ahlak ve toplum anlayışının bir *postulatu* olduğunu görürüz. Son tahlilde, Mill, herhangi bir toplumu yalnızca erkeklerden müteşekkil olarak algılamadığı ve toplumsal manada en yüksek mutluluğu elde etmenin kadınları bu resme dâhil etmeden

³⁶⁰ Kornberg, J, (1974), s. 40.

³⁶¹ Donovan, J, (1988), *Feminist Theory: The Intellectual Traditions of American Feminism*, Continuum, New York. s. 25.

olanaklı olmadığını faydacılık ekseninde müşahade ettiği için kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasının felsefi bir temelini kendi sistematığı içinde elde etmiş bulunmaktadır.

Kadın haklarının tarih içerisinde farklı savunulma biçim ve isimleri olsa da bu tür yönelimlerin genel olarak feminizm olarak adlandırıldığını biliyoruz. Bu bakımdan, feminizmi en kapsayıcı anlamıyla kadın erkek arasındaki güç ilişkisini değiştirmeyi amaçlayan bir hareket veya kadınların eşitsizliğini değiştirmeyi amaç edinmiş siyasi bir proje olarak tanımlamak mümkündür.³⁶² Feminizmin başlıca iki ‘dalga’ şeklinde etkili olduğu kabul görmektedir. Buna göre, birinci ‘dalga’ın 17. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıktığını ve temel olarak oy kullanma hakkını elde etme, yasal ve sivil haklara kavuşma ve de eğitim görme olanağının tanınmasını hedeflediği bilinmektedir.³⁶³ İkinci dalga ise, 1960 sonrası etkinlik kazanmış ve kadının toplum içindeki rolü derin sorgulamalara tabi tutulmuştur. Feminizmin birçok türü olmakla beraber, Liberal Feminizm en eskilerden biri olması bakımından diğerlerinden tarihi çerçevede farklı bir yerde durmaktadır. Liberal Feminizmin öncüleri Mary Wollstonecraft (1759-1797), John Stuart Mill ve Harriet Taylor olarak kabul edilir.

Liberalizm genel anlamda bütün bireyler için neyi savunuyorsa, Liberal Feminizmin kadınlar için aynı şeyleri savunduğunu söyleyebiliriz: eşitlik, özgürlük, bireysellik ve rasyonalite. Nasıl ki liberaller egemenin birey üzerindeki iktidarını sınırlandırmak hedefindeler ise,³⁶⁴ Altınbaş’a göre, liberal feminizm de egemen erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarını sınırlandırmayı amaçlamaktadır.³⁶⁵ Yukarıda, Mill’in kadın hakları savunusunun en temelde oy hakkının elde edilmesiyle beraber ekonomik ve sosyal eşitliğin tesis edilmesini öncelediğini görmüştük. Bu anlayış, liberal feminizmin tarihsel olarak ilk hedefini oluşturmuştur. Liberal gelenek içerisinde ‘birey’e atfedilen büyük önem liberal feminizm açısından da hem bir dayanak hem de ana hedeflerden biri olarak benimsenmiştir. Bireyin gelişiminin mensup olduğu cinsiyetin üstünlüğü veya düşüklüğü tarafından belirlenmediğini kabul eden liberal feminizm, bu gelişimin sağlanmasının eğitim sayesinde olduğunu savunmuştur. Feminizmin

³⁶² Altınbaş, D., “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2006, (9), ss. 21-52. s. 21.

³⁶³ A. g. e. s. 21.

³⁶⁴ Yayla, A, (1998), *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara. s. 17.

³⁶⁵ Altınbaş, D, (2006), s. 24.

öncülerinden Mary Wollstonecraft, kadınların rasyonalite bakımından erkeklerden herhangi bir farklılığının olmadığını savunarak, kadınların yetilerini ve kapasitelerini yetkin bir biçimde kullanamıyor olmalarını kendilerine tanınmayan eğitim fırsatlarının noksanlığından kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁶⁶

Liberal projenin tam merkezinde bireysel otonomiye verilen önem yatar. Esasında, modernizmin kutsamış olduğu ‘otonom birey’ anlayışı, bireyin kendi değer ve yasalarını oluşturup kendi eylemlerinden sorumlu olmasını salık vermiş ve böylece kendisi dışında, bir rahip, karizmatik bir otorite veya pederşahi tutumun, kişinin ve kurumun hiçbirine bağlı olmadığını ilan etmiştir. Mill, otonom bir birey olmanın çok zor olduğunun farkındaydı. Bireyin otonomluğunu elde edebilmesi için üstesinden gelmesi gereken birçok engel olduğu gibi inşa etmesi ve yüceltmesi elzem olan nitelikler de vardı. Fakat, her halükârda, Mill için, otonom veya bağımsız birey olabilme alan ve kapsamının mümkün olduğu kadar genişletilmesi gerekiyordu. Bu kapsam açıktır ki kadınların dâhil edildiği bir toplumu işaret eder. Bir başka deyişle, otonomi diyalektiği, kendisinin evrenselleştirilmesini gerektirmektedir.³⁶⁷ Erkekler bakımından hiç kimsenin dışarıda bırakılmadığı hesaba katıldığında, kadınların tümünden kapsam haricinde tutulması bu evrenselleştirmenin tersi yönde bir tutum olacağından doğru yaklaşım, kadınlara otonomi diyalektiği çerçevesinde ‘bağımsız birey’ olabilmelerini sağlayan bütün hak ve fırsatlar tanınmasıdır.

Kadınların hak ve fırsatlarını elde etmelerini onların otonom birey olmaları yönündeki engelleri kaldırmanın önemli ve başlıca adımı olarak gören Mill, Aydınlanma düşüncesinin kalbinde yer alan ‘bireysel gelişim’ açısından da kadınların mevcut durumunu değerlendirir. Birey, toplum ve devlet daima gelişim yönünde ilerlemektedir veya doğru olan bu yönde ilerlemesidir. Mill’e göre, gelişim, medeni toplumlarda mümkündür; çünkü medeniyet başarılması gereken normatif bir kategoridir.³⁶⁸ Ayrıca, o,

³⁶⁶ Whelehan, I, (1995), *Modern Feminist Thought from the Second Wave to 'Post-Feminism'*, Edinburgh University Press, Edinburgh.s. 29.

³⁶⁷ Kornberg, J, (1974), s. 40.

³⁶⁸ Pitts, J, (2005), *A Turn to Empire: The rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, Princeton University Press. s. 144.

medeniyet içerisindeki bu gelişim fikrinin olanaklı hale gelmesini Endüstri Devriminin getirilerine de bağlamaktadır.³⁶⁹

Endüstri Devrimine pozitif bir gözle bakan Mill, medeniyet ile endüstrileşme arasında doğru orantı olduğu kanısına sahiptir. Çünkü endüstrileşme eğitimin yaygınlaşması, eşitlik hamlesinin başlaması ve vatandaşlar arasında iş birliğinin artması gibi önemli değişiklikleri ortaya çıkarmıştı.³⁷⁰ Açık ki, bu değişimler hem ‘entelektüel’ hem de ‘ahlaki’ kapasitelerin ilerletilmesini mümkün kılmaktaydı. Özellikle, geniş kitlelere eğitim olanağını en azından nicel manada ulaşılabılır hale getirme endüstrileşmenin pozitif bir çıktısıydı. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere, eğitim, Mill bakımından yalnızca resmi eğitim de değildi. Ona göre, aile, kooperatifler, bütün siyasal kademe ve ortamlar, tiyatrolar, galeriler, kısaca insanın bulunduğu her yer eğitimin gerçekleştiği ortamlardır. Dolayısıyla, endüstrileşme ve medeniyet arasındaki karşılıklı ilişki eğitimin ulaşılabilirliğini artırmış, nihayetinde de bireyin gelişim göstermesini hızlandırmıştır.

Kadınlara sadece siyasal hakları değil sosyal, hukuki ve ekonomik hakları da tastamam vermek gerektiğine inanan Mill için, kadının kendisini geliştirebilmesinin önündeki bütün engeller kaldırılmalıdır. İnsanlık, bu hedefi gerçekleştirmek zorundadır; çünkü, medeniyetin ilerlemesi ancak ve ancak bireysel gelişim göstermiş bireyler sayesinde vücut bulabilir. Kadınların kendi gelişimlerini eğitim vasıtasıyla ortaya koymaları yalnızca kendileri için değil bütün insanlık ve medeniyet için de büyük bir kazanç olacaktır. Erkeklerin sahip olduğu eğitim hak ve fırsatlar kadınlara da tanındığında onlar da gelişim sağlayacak ve toplamda normatif bir kategori olarak varolan medeniyet algısı toplumun tamamı tarafından başarılmaya çalışılacaktır.

Mill’in *Kadınların Özgürleşmesi* adlı eseri tarihsel olarak feminizm açısından ilklerden biri olma özelliğini taşımasına rağmen, bazı feminist araştırmacılar tarafından birçok bakımdan eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin en fazla yoğunlaştığı nokta, Mill’in

³⁶⁹ Mill, J, S, (1977a), s. 126.

³⁷⁰ Mann, H, Spinner-Halev, J, “John Stuart Mill's Feminism: On Progress, the State, and the Path to Justice”, *Polity*, 2010, 42(2). s. 248.

mezkûr eserinin ikinci bölümünün sonlarında kadınların bütün eşitlik sağlandığında bile yine ekseriyetle ‘ev hanım’lığını tercih edeceklerine yönelik tahminidir:

Ailenin masraflarının karşılanması mülke değil de kazanımlara dayandığında, erkeğin gelir kazandığı ve kadının ev içi giderleri yönettiği ortak düzenleme, iki kişi arasındaki en uygun iş bölümü gibi görünüyor.... Bir erkeğin meslek seçmesi gibi bir kadının evlenmesinin de genel olarak onun bir hanenin yönetimini ve ailenin yetiştirilmesini kendine meslek olarak seçtiği düşünülebilir; zira ona bu amaçla ihtiyaç olunacak, ondan bununla ilişkili olmayan bütün diğer amaç ve meşguliyetlerden feragat etmesi beklenecektir. Bu temelde bakıldığında evli kadınların çoğu için ev dışındaki düzenli meslekler geçersiz hale gelecektir.³⁷¹

Mecburi durumlar hariç, Mill’in kadınlara en uygun meslek olarak ‘ev hanım’lığını görmesi, birçok araştırmacıya göre onun genel anlamda sağlamaya çalıştığı tam eşitlik ilkesiyle çatışmaktadır. Carole Pateman, Mill’in iş bölümü bakımından böylesine bir ayırım kabul etmesini onun eşitlik temelli genel sistematiğini zedelediğini öne sürmektedir.³⁷² Mill, öne sürdüğü liberal teori yaklaşımının ‘aile hayatı’ını asla bozmayacağını çünkü kendisinin toplumun bu önemli kurumunun insanlığın kendini idame ettirmesi ve ilerlemesi için ne denli mühim bir hüviyet ve fonksiyona sahip olduğunun farkında olduğunu belirtmiştir. Benzer bir eleştiri olarak, Jean Bethke Elshtain, Mill’in gelişim eksenli argümanlarının bir noktaya kadar katkı sağlayıcı olduğunu, eğitim ve bireysellik noktalarında iyi bir döngü oluşturduğunu, aile içinde bir tarafın baskın olmasının reddedilmesinin pozitif bir tutum olduğunu ama ‘özel sosyal anlaşmalar’ bakımından kadının pozisyonunun değiştirilmesi konusunda çok az bir katkıda bulunduğunu düşünmektedir.³⁷³ Pateman ve Elshtain gibi araştırmacıların Mill’e yönelttiği bu eleştiri, yalnızca yukarıda alıntılanan cümleler dikkate alındığında haklı gibi gözükebilir. Öte taraftan, Mill konusunda daha sağlıklı bir tutumun elde edilmesi sadece bu ifadeler eksenli değil onun kadın hakları konusunda diğer düşüncelerine de başvurmayı gerektirir.

Mill, aile kurumunu eğitim, toplum ve politika hayatının bir başlangıcı ve en önemli öğelerinden biri olarak mülhaza etmektedir. 1860’larda her ne kadar aile içinde herhangi bir eşitlikten bahsetmek mümkün olmasa da Mill, gelecekte bu eşitliğin büyük ölçüde sağlanacağı konusunda ümitlidir. Yukarıda, tartışıldığı üzere, o, eşler arasında kocanın

³⁷¹ Mill, J, S, (2016), s. 68-9.

³⁷² Pateman, C, (1989), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Stanford University Press, Stanford. s. 130.

³⁷³ Elshtain, J, B, (1981), *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton. s. 145.

baskın olduğu veya iktidarı elinde tuttuğu bir despotizmin yerine her türlü kararın ‘ortak’ bir biçimde alındığı eşitlikçi bir yaklaşımı önemsemektedir. Mill’e göre, kadınların kendilerinden daha az fedakârlık yaptıkları, erkeklerin ise eşini daha fazla dikkate aldıkları bir aile ortamının oluşturulmasıyla eşitliği hedef alan bu dönüşüm hayata geçirilebilir.³⁷⁴ Aile, kamusal bir kurum olarak algılandığında kadının ev hayatında, kendisine tanınan ‘yönetme’ rolü, salt bir özel alana mahkûmiyet olarak değil, politik bir ortamın idare edilmesi olarak da anlaşılabilir.

Dolayısıyla, Mill’in, iyi vatandaş yetiştirme hedefinin aile içinde başlaması ve bu hayati evrenin kadının yönetiminde olması kadının kısıtlı bir alana hapsedilmesinden ziyade onun yetilerine olan güveni de gösterebilir. Ayrıca, Mill, ev içi yönetimin kadınlarda olmasını bir mecburiyet olarak sunmamış, tercih olarak ortaya koymuştur. 20. yüzyılın önemli filozoflarından John Rawls’un (1921-2002) aile içinde erkek egemenliğinin kırılarak sağlanması gereken adaletin noksanlığı durumunda toplumsal manada bir adaletin tesisini neredeyse imkânsız kıldığını düşünerek Mill’i bu bağlamda desteklediğini de belirtmek gerekir.³⁷⁵ Hatta, Burgess-Jackson, eleştirilerin haksız olduğunu düşünerek, Mill’in bütün yazıları ve Parlamento Üyeliği dönemindeki yaklaşımı dikkate alındığında, onun, kadınlar için reform veya yüzeysel değişikliklerden çok daha fazlasını istediğini ve bu bakımdan öncü bir konumda bulunduğunu ifade etmiştir.³⁷⁶ Fakat, son tahlilde, kadınlar konusunda özgürlükçü ve eşitlikçi bir anlayışı benimseyen Mill’in, eleştiriye açık olan bu özel ve kamusal alan ayrımında kadını özel alandan sorumlu tutması şaşırtıcı gözükmemektedir.

³⁷⁴ Mann, H., & Spinner-Halev, J, (2010), s. 262.

³⁷⁵ Rawls, J, (1999), The Law of Peoples with "The Idea of Public Reason Revisited", Harvard University Press, Massachusetts. s. 158.

³⁷⁶ Burgess-Jackson, K, (2005), “John Stuart Mill, Radical Feminist”, *Mill's the Subjection of Women*, M, H, Morales, Rowman and Littlefield, Lanham, MD. s. 72.

3. BÖLÜM: EĞİTİM

John Stuart Mill, filozof bir babanın filozof bir oğludur. Resmi anlamda hiçbir eğitim almamış, çocukluk döneminde bütün eğitimini evde babası üstlenmişken daha sonraki dönemlerde eğitim sürecini kendi başına yürütmüştür. Hiç okula veya üniversiteye gitmemiş biri olarak, hayatının son dönemlerinde St. Andrews üniversitesine rektör olarak seçildiğinde, yaptığı açış konuşmasında eğitimin özellikle de yükseköğrenimin ne ve nasıl olması gerektiği konusunda ortaya koyduğu fikirleri birçok bakımdan hala güncelliğini korumaktadır. Aydınlanma döneminin geleneklerinden biri olan ‘evde eğitim’ modeline tabi olarak sonuç itibarıyla bir ‘dahi’ ve ‘filozof’ olarak yetişmiş ve aldığı sıra dışı eğitimi *Otobiyografi*’sinde ayrıntılı bir şekilde anlatarak hem artı hem de eksi yönlerine değinmiştir. Bir başka deyişle, Mill, aldığı eğitim bakımından –bu eğitimin hem hedefleri hem de metotları dâhil olmak üzere—Aydınlanma Projesinin bir ürünüdür.³⁷⁷ 19. yüzyılın en önemli İngiliz filozofu olarak kabul edilen Mill’in eğitim üzerine düşünceleri eğitimin dar anlamı düşünüldüğünde hiçbir orijinallik ve derinlik taşımamasına rağmen, geniş anlamı mevzubahis olduğunda, onun çağdaş eğitim yaklaşımlarına sunabileceği birçok önemli bakış açısının olduğu öne sürülebilir.

Mill’in erken dönem eğitiminin tamamı babası James Mill’in yönlendirmesinde, gözetiminde ve denetlemesinde geçmiştir. Mill, James Mill ve Harriet Burrow’un en büyük oğullarıydı. Babası, onu özel olarak yetiştirme hedefi ile yoğun bir eğitime tabi tutmuştur. James Mill’in kendisi bazılarınca bir filozof olarak kabul edilse de o, daha çok tarihçi, ekonomist ve politik teorisyen yönleriyle bilinmektedir. En bilinen eseri ‘*The History of British India*’dır. Henry West’e göre de James Mill’in en önemli eseri bir kitap değil, eğitimini üstlendiği, oğlu John Stuart Mill’dir³⁷⁸. James Mill, arkadaşı olan Jeremy Bentham ile beraber benimsedikleri ‘faydacı’ anlayışın gelecekte oğlu tarafından temsil edilip geliştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu bakımdan, o, Mill’i büyük bir titizlik ve disiplinle yetiştirerek sıra dışı bir eğitim sürecini kendisi açısından başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Bir başka deyişle, Mill’in eğitiminden bahsetmek demek büyük ölçüde James Mill’in eğitim anlayış ve modelinden bahsetmek demektir.

³⁷⁷ Capaldi, N, (2004), s. 58.

³⁷⁸ West, H, R, (2004), s. 9.

Mill *Otobiyografi*'sinde yazdığı üzere, üç yaşında Yunanca öğrenir. Sekiz yaşına gelene kadar Ezop'un (M.Ö. 621-565) *Fablları*, Xenophon'un (M.Ö. 431-354) *Anabasis*'i ve Herodot'un birçok eserinin yanı sıra tarih, aritmetik, fizik ve astronomi üzerine okuma ve çalışmalar yapar. Yine 8 yaşındayken Latince öğrenmeye başlayan Mill aynı dönemde cebir de çalışır. 10 yaşına geldiğinde Platon ve Demosthenes'in eserlerini okur. 12 yaşında kapsamlı bir şekilde klasik mantık, 13 yaşında da Adam Smith (1723-1790) ve David Ricardo (1772-1823) gibi ünlü ekonomistlerin eserleri üzerine çalışmalar yapar. 1820'de filozof Jeremy Bentham'ın kardeşi olan Samuel Bentham'ın ailesiyle birlikte bir yıllık bir Fransa gezisiyle hayatında yeni ufuklar açılır: Kendi ifadesiyle, "eğitimimin bu safhasına borçlu olduğum en büyük avantaj belki de tam bir yıl boyunca Kıta Yaşamının özgür ve sıcak atmosferini solumaktı".³⁷⁹ Fransa'da iken özellikle kimya, zooloji ve mantık alanlarındaki eğitimine devam eder. İngiltere'ye döndükten sonra, Mill'in eğitim sürecinde babası James Mill'in baskın pozisyonu nicel anlamda zayıflarken, Mill artık farklı kişilerle irtibat kurarak eğitimini devam ettirir. Bu dönemde, Pierre-Étienne-Louis Dumont (1759-1829), Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780) ve Claude-Adrien Helvétius (1715-1771) gibi önemli filozof ve yazarların eserlerini okur. 'The Traveller' ve 'Morning Chronicle' dergilerinde küçük görevler almaya başlar ve yine aynı dönemde arkadaşlarıyla beraber 'Utilitarian Society'yi kurar.³⁸⁰

Yukarıdaki paragrafta özetlendiği üzere, Mill'in erken çocukluk dönemi eğitimi her anlamda sıra dışıdır. On dört yaşına geldiğinde neredeyse bir üniversite mezunu kadar bilgi ve donanıma sahip olan Mill, akranlarının çok önünde bir ilerleme kaydeder.³⁸¹ Henüz 19 yaşındayken, Jeremy Bentham'ın yazılarına editörlük yapacak kadar yetkin kabul edilir. Dolayısıyla, onun tabi olduğu eğitim süreci, kendisinin daha sonraki hayatındaki büyük başarılarının temelini oluşturmuştur.

Herhangi bir çocuğun yetişkin olduğunda tam potansiyeline ulaşabilmesi için çocukluk döneminde zihinsel gelişiminin temellerinin doğru atılması gerektiğine inanan Baba Mill, bu temel kabulle, Mill'in eğitim sürecinde eğitim açısından bazı ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bunlardan bazıları, ezberciliğe karşı olması, öğrencinin

³⁷⁹ Mill, J, S, (2009), s. 57-8.

³⁸⁰ A. g. e. s. 79.

³⁸¹ Capaldi, N, (2004), s. 8.

okuduklarını *kendi kelimeleriyle* özet halinde sunmasına verilen önem, akran rekabet ve engellemesinin saf dışı edilmesi, disiplinin daima öncelenmesi ve çevre faktörlerinin dikkate alınmasıdır. Kendi eğitim sürecinde babasının ezberci bir yöntem benimsememesi Mill açısından çok önemli olup bu hususu birçok yazısında belirtmiş ve okul ortamında da ezberci öğretimden uzak durulması gerektiğini ifade etmiştir:

Birçok erkek çocuk veya genç kendisine sunulan bilgilerle kendi zihinsel kapasitesini güçlendirmek yerine, bu bilgilerin taşıyıcısı olmaktadır. Diğer insanların fikir ve ifadeleri ve salt olgularla tıka basa doldurulmakta ve bunlar kendi fikirlerini oluşturma gücünün yerine ikame olarak kabul edilmektedir. Böylece, kendi eğitimleri için herhangi bir sıkıntı çekmemiş olan seçkin babaların oğulları, kendileri için belirlenen izden yürümenin haricinde kendi zihinlerini kullanamayıp, babalarından öğrendiklerini tekrarlayan birer papağan olarak yetişmektedirler. Ne var ki, benim eğitimim, bir ezberci eğitim değildi. Babam, öğrendiğim hiçbir şeyin salt bir hafıza egzersizi şeklinde yozlaşmasına asla müsaade etmezdi... Düşünerek bulunabilecek bir çözüm, kendim ulaşıncaya kadar asla babam tarafından bana hazır olarak verilmezdi.³⁸²

James Mill'in eğitim anlayışında ve metotlarında 'ezbercilik' yönteminin yer almaması oğlunun eğitim sürecine pozitif bir katkı sunmuştur. Her şeyden önce, Mill, bilginin taşıyıcısı olmaktan uzaklaşıp, bilgiyi kendisinin kılmıştır. Bu yaklaşıma paralel olarak, James Mill, oğlunun bulması gereken çözümleri bir öğrenci olarak kendisinin bulmaya çalışmasını önemsemesi Mill'i pedagojik bir terimle kısmen de olsa *otonom* bir öğrenci haline getirmiştir. Mill entelektüel gelişimi açısından, bu yaklaşımın önemini şu şekilde ifade etmektedir:

İzlediğimiz yol çetrefilliydi hem benim hem de babam için. Hatalarım karşısında insanın ötesinde bir derecede tahammülsüzdü; fakat genel anlamda bu metodu doğrudu ve gerçekten işe yaramıştı. Zihinsel yetilerin eğitiminde, bilimsel hiçbir öğretim metodunun, mantık ve ekonominin bana öğretilirken, babamın uyguladığı metottan daha eksiksiz ve uygun olacağına inanmıyorum. Abartılı denebilecek düzeyde çaba gösterip, kendi zihinsel yetilerimi aktif hale getirmemi sağlayarak ve *her şeyi kendi başıma bulmamı sağlayarak* kendi açıklamalarını benim bütün zorlukları sonuna kadar hissetmemden sonra sunmuştur; asla önce değil. Böylece, bu yöntem, mantık ve ekonomi derslerinde doğru bilgi edinmemin ötesinde bu konularda *düşünür* olmamı mümkün kılmıştır.^{383, 384}

Günümüz eğitim anlayış, metot ve teknikleri birçok farklı tutumu benimsemiş olsa da öğrencinin *otonom* bir yapıya sahip olması konusunda hemfikirdir. Bu pencereden bakıldığında, James Mill'in uyguladığı yöntem, Mill'in başarısı da hesaba katıldığında Mill'in de belirtmiş olduğu gibi büyük ölçüde işe yaramış ve hedeflenenler başarılmıştır. James Mill'in ezberciliği reddederek öğrencinin bilgiye erişmeyi ve içselleştirmeyi

³⁸² Mill, J, S, (2009), s. 33-4.

³⁸³ A. g. e. s. 31-2.

³⁸⁴ İtalikler bana ait.

mümkün olduğu kadar öğrenciye bırakması çağdaş pedagojinin ilkeleriyle örtüşmektedir. Ne var ki James Mill'in oğlu için öngördüğü öğrenim sürecinin her safhasını ve içeriğini *kendi* doğrularına göre düzenlemesi ve aşırı kontrolcü tutumunun günümüzdeki anlamıyla 'otonom öğrencinin yetiştirilmesi' kavramıyla bir taraftan da çelişki teşkil ettiği açıktır.³⁸⁵ Bu yaklaşımın temelinde, James Mill'in 'bir öğrenciden daima daha fazlası beklenmelidir' düşüncesi de rol oynamaktadır. Nitekim, Mill, bu düşünceyi daha üst bir seviyeye taşıyarak kendi eğitim anlayışının merkezine de yerleştirmiş ve bu yaklaşımını şu şekilde ifade etmiştir: "Kendisinden asla yapamayacağı bir şeyin istenmediği bir öğrenci hiçbir zaman bütün yapabileceklerini yapmaz".³⁸⁶ Babası, Mill'i eğitim süreci boyunca daima daha üst seviyeleri hedefleyen biri olarak yetiştirmeyi ilke edinmiştir. Bu kapsamda, onun arkadaşlarıyla görüşmesine dahi çok az müsaade ederek akranlarıyla bir rekabet içinde olmasını veya onlar tarafından engellenmesini önlemek istemiştir.

Rekabet, James Mill için eğitim alanında 'pozitif' değil 'negatif' çağrışımlara sahiptir. Her şeyden önce, James Mill için bir öğrencinin rekabet edeceği yegâne kişi kendisi olmalıdır. Bir öğrenci, bir başkasından daha iyi konumda olduğunu görerek yeterli veya üstün olduğunu düşündüğünde bir sonraki adımı atma noktasında motivasyon eksikliği hissedeceği gibi rehavete de kapılabilir. Dolayısıyla, bir öğrenci için başarı standardı, diğer öğrencilerden genel ve özel anlamda daha iyi olmak yerine, *neleri yapabileceği ve yapması gerektiği* olmalıdır:

Erken yaşlarda elde edilen her türlü yeterliliğin potansiyel olarak taşıdığı tehlikeye karşı, -ki bu tehlike eğitim sürecinin istikbalini genellikle korkunç derecede kötü etkileyebilir- babam önlemini büyük bir endişeyle almıştı. Bu tehlike, öğrencinin kibir sahibi olabilmesiydi. Büyük bir ihtiyatla, beni, kendimi övmekten ya da diğerleriyle kıyaslayıp böbürlenmekten uzak tuttu. Onun benle alakalı düşünceleri hep mütevazı düzeydeydi ve benim için koyduğu standart başkalarının ne yaptığı değil benim yapabileceğim ve yapmam gerekenlerdi.³⁸⁷

James Mill, oğlu için öngördüğü eğitim çerçevesinde, yaşlılarıyla yapılacak bir kıyaslamada önde olmanın hiçbir şeyi ifade etmeyeceğini düşündüğü için *akademik bir hedefi* tercih etmiştir. Bir başka deyişle, Mill'in yapabilecekleri yaşlılarının durumları ile sınırlandırılmamalı veya başarının veya başarısızlığın ölçütü diğerlerinin durumuna endeksli olmamalıydı. Mill'in arkadaşlarıyla rekabet halinde olmasının engellenmesi bir

³⁸⁵ Capaldi, N, (2004), s. 33.

³⁸⁶ A. g. e. s. 35.

³⁸⁷ A. g. e. s. 35.

tarafa onlarla görüştürülmemesi, öte yandan, bir öğrenci olarak Mill'in sosyal yönünün gelişmesine ket vurduğu da öne sürülebilir.

Toparlamak gerekirse, Mill'in eğitimini sıra dışı kılan başlıca etmen babası James Mill'dir. Onun koyduğu hedefler, bu hedeflere uygun yöntemleri ve genel anlamda eğitim anlayışı Mill'in seçkin bir 'öğrenci' hüviyetine sahip olmasında önemli rol oynamıştır. Ezber yerine öğrencinin bilgiyi kendisinin keşfetmesini sağlaması, çevresel faktörleri dikkate alması, diğer öğrencilerle rekabet yerine öğrencinin kendisini daima geliştirmesine yönelik tutum belirlemesi bu sürecin etkin bir şekilde yürütülmesinin temel taşlarıdır. John Angus Campbell, Mill'in babasından devraldığı yukarıdaki yöntemlerinin, çağdaş öğretim metotlarına büyük bir katkı olarak görmektedir. Ona göre, Mill'in belirlemiş olduğu bu eğitim prensipleri, tartışmayı, farklı bakış açılarını keşfetmeyi öğretmesi, kanıtları değerlendirmeyi ve son olarak da öğrencinin kendi başına düşünmesini sağlaması açılarından çağdaş eğitim yaklaşımlarında önemli yer tutmaktadır.³⁸⁸ Babasının bu katkılarını irdeledikten sonra, Mill'in 'örgün eğitim' diyebileceğimiz 'okul ortamındaki eğitim' kavramından ne anladığını ve bu konu üzerine ne düşünceler ürettiğini ortaya koymaya geçebiliriz.

Mill hakkında yazmak bir bakıma eğitim hakkında yazmak demektir.³⁸⁹ Mill'in eğitim anlayışını iki açıdan incelemek doğru bir yaklaşım olacaktır. Mill, eğitim kavramından, *dar anlamıyla*, okullarda verilen resmi eğitimi/öğretimi veya evde aile tarafından çocuğa sunulan eğitimi/öğretimi, *geniş anlamıyla* da her bireyin hayatı boyunca ilişki kurduğu bütün deneyimlerini ve bunlar sonucunda kendini gerçekleştirerek erişmesi beklenen *otonom birey*'in yetişme sürecini anlamaktadır. Öncelikle, eğitimin dar anlamı üzerine Mill'in fikirlerini ele alabiliriz. Bu kapsamda, resmi veya zorunlu eğitimin bütün dünyada olmazsa olmaz şeklinde kabul edilmediği bir dönemde Mill, temel eğitimin gerekliliğinin farkındaydı:

İnsanoğlunun geneli, özgürlüğe güç ve nüfuzdan daha az itibar göstermektedir. Örneğin eğitim konusunu göz önünde bulunduralım. Devletin kendi vatandaşı olarak doğan her insanın belli bir seviyeye kadar eğitim görmesini istemesi ve zorunlu kılması doğal bir şey değil midir? Böyle olduğu halde bu gerçeği kabul etmekten ve söylemekten korkmayan var mıdır? Gerçi anne ve babanın dünyaya getirdiği çocuğa, başkalarına ve kendisine karşı görevlerini iyi yapmasını sağlayacak bir eğitim vermelerinin onların en kutsal görevlerinden biri olduğunu hemen hemen

³⁸⁸ Campbell, J, A, "John Stuart Mill, Charles Darwin, and the Culture Wars: Resolving a Crisis in Education", *Intercollegiate Review*, 1996, 31 (2).

³⁸⁹ Ryan, A, "J, S, Mill on Education", *Oxford Review of Education*, 2011, 37(5), ss. 653-667. s. 653.

hiç kimse inkâr etmez. Ama bunun babanın bir görevi olduğunu herkes dile getirdiği halde, bu ülkede hemen hiç kimse onun, bu görevi yerine getirme konusunda zorunlu tutulmasını iştimize tahammül edemez. Ondan, çocuğunun eğitimi temin etmesi için bir gayret ve fedakârlıkta bulunması isteneceğine, bu eğitim ücretsiz olarak verildiği halde bunu kabul edip etmemek onun iradesine bırakılıyor! Bir çocuğun sadece vücudunun gıdasını değil, aynı zamanda zihninin muhtaç olduğu eğitim, öğretim ve terbiyeyi vermek de gerekir. Bunları verme konusunda makul bir ümit var olmadan bir çocuğu dünyaya getirmek hem bu talihsiz çocuğa hem de topluma yönelik ahlaki bir cinayettir. Eğer anne ve baba çocuklarına karşı eğitim borçlarını yerine getirmezlerse, devlet bunu mümkün olduğu kadar (masrafı anne ve babaya ait olmak üzere) yaptırmak zorundadır. Maalesef bu gerçek toplumumuzda hala kabul edilmeyen bir durum olarak durmaktadır.³⁹⁰

Mill, henüz zorunlu eğitimin yasalarca kabul edilmediği bir dönemde³⁹¹ bu düşünceleri ortaya koymasıyla öncü bir tutum sergilemiştir. Resmi eğitim zorunlu hale gelmeden önce özellikle Aydınlanma döneminin geleneği olarak çocukların evde eğitime tabi tutulması insanlığın ilerlemesi açısından önemli bir gelişmeydi. Nitekim, Mill'in kendi eğitim süreci de bu şekilde gerçekleşmişti. Fakat, her ailenin iyi bir eğitim veremeyeceği gerçeği açık olduğuna göre, devlet yönlendirmesiyle bir eğitim fırsatının sunulması ve bunun zorunlu hale gelmesi, Mill'in birey ve toplum tasavvuru açısından elzemdi. Dolayısıyla, onun eğitim konusunun tercihe bırakılmaması noktasındaki vurgusu çok önemli gözükmektedir.

Mill, her insanın edinmesi gereken temel bilgi ve becerilerin resmi bir okul ortamında olabileceğini düşünmekteydi.³⁹² O, eğitimin temel rolünü; bireyi birey yapan değerleri geliştirmeye yarayan en önemli araç olması şeklinde belirlemiştir. Bu kapsamda, toplumun her kesiminden insanın, bilhassa da eğitime ve refaha ulaşma konusunda zorluk çeken alt ve orta kesimin (dolayısıyla da işçi sınıfının) eğitim hakkını elde ederek kendilerini kendi hedef ve tercihleri doğrultusunda geliştirebileceklerine inanıyordu.³⁹³ Mesela işçi sınıfının eğitim yoksunluğundan dolayı kendi akıl yürütme ve hesap yapabilme kabiliyetlerini kullanamadıklarını ve bunun da gelişmeyi hedefleyen bir toplumda kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. İşçi sınıfının sağlanabilecek bu resmi eğitim hakkı sayesinde akli manada yetkinleşeceği ve böylece de her şeyi duygu ve eyleme mal etmekten vazgeçip rasyonel sebep ve sonuç değerlendirmeleri haiz olabileceklerini de eklemiştir.

³⁹⁰ Mill, J, S, (2004), s. 205-6.

³⁹¹ Britanya'da eğitimin zorunlu hale getirildiği tarih 1880'dir, yani Mill'in ölümünden 7 yıl sonra.

³⁹² Mill, J, S, (1965b) s. 948.

³⁹³ Capaldi, N, (2004), s. 20.

Resmi eğitim Mill'in dönemindeki haliyle güçlendirilmeyi gerektirmekteydi. Mill, bu eksikliğin giderilmesi için iki ayrı yazı kaleme almıştır. Bunlardan birincisinde, 1835'te, ezberci eğitimin getirdiği sorunlara dikkat çeker. Buna göre, öğrenciyi bilginin taşıyıcısı haline getiren 'verimsiz' eğitim modelinin karşısında yer almış ve bireyin kendi zihinsel kapasitelerini geliştirmeyi hedefleyen, zihinsel gücü 'olgunlaştıran' eğitim modelini desteklediğini belirtmiştir.³⁹⁴ 1832'de yazdığı bir diğer yazısında ise insanların deha potansiyellerini ortaya çıkarma noktasında yaşadıkları temel kısıtlılığın aldıkları dar eğitimden kaynaklandığını ifade etmiştir. Kendi dönemi itibariyle modern eğitim sisteminin öğrenciyi düşünmeye ve araştırmaya sevk etmek yerine onları salt bir bilgi taşıyıcısı haline getirdiğini, böylece de aslında dünyanın zaten her şeyi bildiğini zımnen öne sürdüğünü tespit ederek önemli bir eksikliği dile getirmiştir.³⁹⁵ Mill'in tespitleri, onun resmi eğitimi vazgeçilmez olarak görmesinin başlıca temellerini ve alt yapısını oluşturur. Mademki mevcut haliyle resmi eğitim yeterli değildir, burada sorun resmi eğitimin kavramsal olarak kendisinde değil, 'niteliğinde' ve 'içeriğinde'dir. Bir başka deyişle, resmi eğitim doğru bir şekilde tanzim edildiğinde doğru sonuçları verecektir.

Mill'e göre, resmi eğitim bireyin otonomluğunu ve bireyselliğini geliştirmeyi öncelemelidir. Eğitim, özgürlük için vardır veya bunun için var olmalıdır. Mill, neredeyse bütün insanların özgür düşünen, otonom, kendini yöneten ve gelişmiş bir birey olma potansiyeline sahip olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla hem tek tek bireyler hem de kitleler özgürlüklerini elde edip kendilerini gerçekleştirmek için eğitime ihtiyaç duyarlar. Bu temel ihtiyacın karşılanacağı en önemli ortam resmi eğitim kapsamında olduğuna göre, bu eğitim zorunlu olmalıdır. Ayrıca, sınıf ve ekonomik durum fark etmeksizin herkesin eğitim hak ve fırsatlarına erişmesi devlet tarafından sağlanmalıdır. Ancak, Mill, devletin resmi eğitim sürecindeki rolünün daha ileri bir noktaya taşınmasına da karşı çıkar. Bir başka deyişle, resmi eğitimin sağlanması veya bu fırsatın sunulması her ne kadar devlet kontrolünde olsa da eğitimin içeriği, tercih edilmesi ve insanlara sunulması 'liberal' yaklaşım dikkate alınarak tanzim edilmeli yani devletin tekelinin dışına taşınmalıdır.

³⁹⁴ Mill, J, S, (1986), CW, Vol. 24, ed. A, P, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 786.

³⁹⁵ Mill, J, S, (1963c), CW, Vol. 1, ed. J, M, Robson, & J, Stillinger, University of Toronto Press, Toronto. s. 337.

Bertrand Russell'ın (1872-1970) *Eğitim ve Toplum Düzeni*³⁹⁶ adlı eserinin birinci bölümünde ele aldığı temel konu bu kapsamda değerlendirildiğinde onun, genel anlamda, eğitim felsefesinin merkezinde yer alan 'eğitim ne için vardır?' sorusu 'birey' ve 'vatandaş' kavramları etrafında yanıt aradığı görülmektedir. Russell'a göre, uygulanan eğitim 'birey' mi yoksa 'vatandaş' mı yetiştirmeyi hedeflemelidir' şeklindeki bir soru, eğitimin ana ve alt hedeflerini düzenlemesinde rehber edinebileceği kaynak cevapları barındırabilir. Çünkü, birey ile vatandaş arasında büyük farklar olup birey yetiştirmeyi hedefleyen bir eğitim anlayışı ile vatandaş yetiştirmeyi amaçlayan bir eğitim anlayışı arasında doğal çatışmalar olacaktır. Birey, kendini geliştiren, özgürlüğü savunan ve yaratıcılığıyla yeri geldiğinde paternalist dayatmalara reaksiyon gösterip onları reddeden bir portreyi temsil ederken, vatandaş, kendine sunulan eğitimi kabullenen, bireysel özgürlükten önce toplumsal refahı düşünen, ve yaratıcılık yerine taklit ve tatbik etme yolunu benimseyip paternalist müdahaleleri tolere eden bir portreyi temsil etmektedir.³⁹⁷ Dolayısıyla, benzer şekilde Mill'in devlet tekelindeki eğitim modeline tek tip insan yetiştirme kaygısına ek olarak 'vatandaş' yetiştirme hedefiyle otonomluğu, özgürlüğü ve yaratıcılığı engelleyebilecek bir yöntem olması hasebiyle de karşı çıktığını söylemek mümkündür. Gerçekten de Mill'in eğitim felsefesinin özünde, kendini geliştiren, otonomluğunu yücelten yaratıcı bireyler vardır.

Devlet, eğitimi desteklemeli ama kendisi eğitim faaliyeti yürütmemelidir. Devletin görevi okul çalıştırmak veya eğitim süreçlerinin her safhasını kontrolüne almak değil, bütün bu safhaların etkin ve verimli bir biçimde yürüyebilmesi için engelleri kaldırarak sağlıklı ortamı oluşturmaktır. Bunun ötesindeki her türlü devlet müdahalesi Mill açısından kabul edilemez konumdadır: "Devlet eğitime haklı olarak yöneltilen itiraz, eğitimin devlet tarafından zorunlu kılınmasına değil, devlet tarafından sevk ve idare edilmesi konusudur. Halkın tüm eğitiminin ya da bunun herhangi bir kısmının devlet elinde olmasına herkes kadar ben de şiddetle karşıyım".³⁹⁸ Mill'in bu güçlü itirazının gerekçeleri onun 'liberal' yönünde aranmalıdır. Mill, bütün ahlak, siyaset, ekonomi ve eğitim düşüncelerinde bireyi merkeze alarak onun otonomluğunu elde etmesini en temel

³⁹⁶ Russell'ın fikirlerini dâhil etmemizin temel sebeplerinden biri, Mill'in onun hem vaftiz babası olması hem de özgürlükçü bakış açısıyla Russell'ın üstünde büyük etkiye sahip olmasıdır.

³⁹⁷ Russell, Bertrand, (2017), *Eğitim ve Toplum Düzeni*, çev. Şebnem Duran, Bgst Yayınları, İstanbul. s. 9-20.

³⁹⁸ Mill, J, S, (2004), s. 206.

hedef olarak belirlemiştir. Dolayısıyla, eğitimin devletin tekeline veya tahakkümünde olmasına bireysel farklılıkların ortadan kaldırılmaya çalışılması kaygısıyla karşı çıktığını öne sürebiliriz. Nitekim, *On Liberty* adlı eserinde, bu kaygısını şu şekilde ifade etmektedir:

Yaratılışın bireyselliği ile düşüncelerde ve hareket tarzlarındaki çeşitlenmenin önemi hakkında söylenmiş olan tüm şeyler, aynı açıdan ve daha büyük bir öneme sahip olarak eğitimdeki çeşitlenmeyi de kapsar. Genel bir devlet eğitimi, insanları birbirlerinin tıpatıp benzeri yapmak amacıyla onları kalıba dökmeye yarayan bir buluştur. Devletin, onları içine döktüğü kalıp ise, hükümette egemen olan gücün (bu güç ister bir hükümdar ister bir ruhban sınıfı, bir aristokrasi veya yaşayan neslin çoğunluğu olsun) hoşuna giden bir şeydir. Oran açısından da o güç, etkili ve galip olduğu için düşünce üzerinde kurduğu baskı doğal olarak beden üzerinde de bir baskıya yol açar.³⁹⁹

Eğitim, bireyin *kendi* potansiyellerini mümkün olduğu kadar geliştirip olgunlaşması için vardır. Bu açıdan bakıldığında, devletin bir *propaganda* aracı olarak oluşturulabilecek bir eğitim ortamı Mill için reddedilmeye mecburdur. Çünkü birey, kendisi değil de başkası olmaya yönlendiriliyor hatta zorlanıyorsa, burada bir eğitimden ziyade her ürünün tıpatıp aynı çıktığı bir üretim makinesinden bahsediliyor demektir. Bir başka deyişle, eğitim bireyin en temel ihtiyacı ve her anlamda gelişmesi için en temel faktör iken devletin elinde herkesi aynı kalıba sokan bir *propaganda* aracına dönüşebilmektedir. Mill, bu noktayı çok önemsemektedir.

Mill için eğitim açısından daha önemli olan onun *geniş* anlamıdır. Günümüzde ‘hayat boyu öğrenme’ kavramına kısmen benzetilebilecek olan bu yaklaşım, bireyin eğitim hayatının okul ortamı ile sınırlı olmayıp yaşantısı süresince temas ettiği bütün çevre, deneyim ve oluşumları kapsamaktadır. Siyasi süreçlerde alınan rollerden, meslek hayatında edinilen tecrübeler, aile ortamındaki etkileşimlerden sivil toplum organizasyonları çerçevesinde bulunulan faaliyetlere kadar her şey bireyin eğitim sürecinin dâhilinde olup onun gelişim göstermesi bakımından önemli etki ve katkılara sahiptir. Dolayısıyla, Mill’e göre, eğitim, geniş anlamıyla, bireyin hayatının tamamını kapsar ve ana hedef olarak da bireyin gerçek anlamda ‘birey’ olabilmesini sağlamaya yönelik olmalıdır.

³⁹⁹ A. g. e. s. 206-7.

3.1. Etoloji / Karakter Formasyonu

Mill, eğitimin önemine inanmış bir filozof olarak, bu kavramı bir dar bir de geniş anlamıyla ele almıştır. Dar anlamıyla, yani okul ortamındaki ‘öğretim’ anlamındaki eğitim üzerine derinlemesine fikirler üretmemiştir. Bunda kurumsal olarak okul süreçlerinde eğitim görmemesi neden olmuş gibi gözükmektedir. Öte taraftan, eğitimin geniş anlamı konusunda Mill’in hem kendi toplumu ve çağı hem de bütün insanlık ve çağlar için önemli düşünceler ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. İşte onu bir eğitimci değil de bir filozof yapan da bu sosyal felsefeci yaklaşımıdır diyebiliriz. Mill, *kim ve ne olduğumuzu* belirleyen bütün etmenleri *eğitimin geniş anlamı* olarak görürken, okullarda ve üniversitelerde alınan eğitimi kendi durumu itibarıyla de babasının verdiği eğitimi bir ‘öğretim’ ifadesi kapsamında *eğitimin dar anlamı* olarak görmüştür.⁴⁰⁰ Mill’in eğitimi, dar anlamıyla, yaklaşık olarak 14 yaşında nihayetlenmiştir. Ama eğitim, geniş anlamıyla, herkeste olduğu gibi Mill’de de hayatı boyunca devam etmiştir. Çünkü, ona göre, bireyin entelektüel, duygusal, politik veya ahlaki gelişimini her ne etkiliyorsa o, eğitimin geniş anlamı kapsamındadır.⁴⁰¹

Eğitimin dönüştürücü gücünü bizzat kendi hayatında bulan Mill, pozitif bilimlerin özellikle de psikolojinin temele alınarak üretilebilecek bir ‘çevre’ nin bireylerin eğitiminin doğru şekilde gerçekleşmesi için büyük katkı sunacağına inanmıştır. Bu bağlamda, Mill’in eğitim teriminden geniş anlamda çıkardığı temel ilke olan ‘özgür’ ve ‘yetkin’ birey olmak için eğitim hedefinin gerçekleşebilmesi adına ortaya koyduğu önemli yaklaşımlarından birisi kendisinin ‘etoloji’ (*ethology*) ya da ‘karakter formasyonu bilimi’ (*the science of formation of character*) olarak adlandırdığı yaklaşımıdır. Yunanca ‘ethos’ ve ‘logos’ kelimelerinin bir birleşimi olan bu terimi Mill’in kendisi önermiştir. Her ne kadar bu isim kendi dönemi için yeni olsa da 19. yüzyılda, Britanya’da karakter formasyonu konusunda popüler iki akım zaten mevcuttu. Bu akımlardan birincisi ‘frenoloji’, diğeri de ‘çevreselcilik’tir. Dolayısıyla, Mill’in bir ‘karakter formasyonu’ modeli olarak ortaya koyduğu ‘etoloji’sini tartışmadan önce diğeri mevcut ve popüler

⁴⁰⁰ Ryan, A. (2011, Ekim), s. 657.

⁴⁰¹ A. g. e. s. 658.

modelleri kısaca incelemek yerinde olacaktır. Çünkü nihayetinde Mill kendi modelini bu iki akıma bir alternatif olarak sunma düşüncesindeydi.

Mill'in yaşadığı dönem itibariyle, frenoloji, insanın karakteri ile kafatasının morfolojisi arasındaki ilişkiyi çalışan fizyolojik insan doğası bilimidir.⁴⁰² 1790'larda Viyanalı bir doktor olan Franz Joseph Gall (1758-1828) tarafından geliştirilen bu yaklaşım özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Britanya'yı da kapsamak üzere bütün Avrupa'da etkili olmuştur. Gall'a göre bütün ahlaki ve entelektüel yetenekler doğuştan gelmektedir. Bu bağlamda, pratikte karakter üzerine ne tür çalışma olursa olsun, teorik pencereden bakıldığında frenolojinin ilk olarak 'determinist' yönü göze çarpmaktadır. Beyin, fakültelerden teşekkül olup her karakter ögesi bu fakültelere karşılık gelmektedir. Kafanın fiziksel yapısı beynin yapısını temsil etmektedir, yani bir kişinin kafasının dış yapısı iç yapısının ne olduğunu anlatabilir. Kraniyolojik yapı çalışılarak veya gözlemlenerek beyinle alakalı çıkarımlar yapılabilir. Gall'un frenoloji anlayışı özetle bu şekildedir.

Kafanın dış yapısı ile iç yapısı arasında kurduğu bu ilişkiye dayanarak Gall, insanın sonsuz gelişimini savunan görüşleri reddettiği gibi insan karakterinin köklü değişiminin mümkün olmadığını düşünmüştür.⁴⁰³ Çünkü belirli bir yaştan sonra kafanın dış yapısında herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Öte taraftan, beynin yapısına verilen bu önem, daha doğrusu beynin yapısının karakter tespiti noktasında kullanılması insan zihninin anlaşılmasında ihtiyaç duyulan şeyin 'felsefe' değil de 'fizyoloji' olduğu kanaatini Gall'da hâkim kılmıştır.

Eğitim çerçevesinden bakıldığında, Gall, *eğitimin* karakter oluşumunda herhangi bir etkisinin olmayacağı görüşünü savunmuştur. Kendi ifadesiyle "ne yaparsanız yapın eğitim vererek bir kartalı bir güvercin, bir güvercini de bir kartal yapamazsınız".⁴⁰⁴ Johann Gaspar Spurzheim (1776-1832) gibi sonraki dönem frenologları ise Gall'a göre daha iyimser bir tutum geliştirerek 'gelişim'in mümkün olduğunu savunmuş ve insan karakterinin oluşumunda eğitimin rolünü kabul etmişlerdir. Mesela, Spurzheim ve

⁴⁰² Kawana, Y, (2018), *Logic and Society: The Political Thought of John Stuart Mill, 1827-1848*, Palgrave Macmillan, New York. s. 128.

⁴⁰³ Gall, F, J, (1835), *On the Functions of the Brain and of Each of Its Parts*, çev. W, L, Boston. s. 278.

⁴⁰⁴ A. g. e. s. 212.

öğrencisi George Combe (1788-1858) kötünün insanda doğuştan olmadığını düşünmüş hatta ‘kötüyü’ insan beyninin bölümlerinin düzgün çalışmasının engellenmesi olarak görmüşlerdir. Bu bakımdan, onlar, ‘uygun şartlar’ın sağlanması durumunda bireyin karakterinin değiştirilip şekillendirilebileceğini öne sürmüşlerdir.⁴⁰⁵ Fizyoloji ile ahlak eğitimi birleştiren bu anlayış Britanya’daki orta ve işçi sınıfın büyük ilgisini çekmiştir.⁴⁰⁶ Bu iki frenologun çalışmaları *Edinburgh Review*’da yayımlandığı için Mill bu yazıları okumuş olmalıdır. Çünkü *Otobiyografi*’sinde anlattığı üzere, babası ona bu dergideki neredeyse bütün yazıları okutmuştur.⁴⁰⁷

19. yüzyıl Britanya’ında bir diğer önemli karakter formasyonu modeli Robert Owen’in (1771-1858) öne sürdüğü ‘çevreselcilik’ (*environmentalism*) yaklaşımıdır. 1813 yılında yayımlanmış olduğu *A New View of Society* adlı eserinde bireyin karakterinin çevresel şartların etkisi altında oluştuğunu dolayısıyla bu şartlar kontrol altına alınıp düzenlenirse hedeflenen karakter türünün de ortaya çıkarılabileceğini savunmuştur.⁴⁰⁸ Owen’a göre, bir bireyi sarmalayan çevre koşulları düzenlenerek –eğitim de bu şartlara dâhil olmak üzere- istedik karakter oluşumu sağlanabilir. Fakat, Owen, kişinin kendi karakterini oluşturabileceği düşüncesini reddeder. Bir başka deyişle, çevresel koşullar *bir başkası* için düzenlenebilirken kişi *kendisi* için bu şartları sağlayıp *kendi başına* bir karakter formasyonu ortamı oluşturamaz. Hatta, Owen’a göre, insanların en büyük hatası bir kişinin *kendi* karakterini *kendisinin* oluşturabileceğine inanmalarıdır.⁴⁰⁹ Bireyi, özgür bir özne olarak görmediği gibi sorumluluk sahibi bir varlık olarak da algılamayan Owen’ın bu yaklaşımı Mill tarafından sert bir biçimde eleştirilmiş ve kısmen reddedilmiştir.

Öte taraftan, Mill’in babası James Mill, Owen’ın bu karakter formasyonu yaklaşımını benimsemiş ve oğlunun eğitim sürecinde de titiz bir şekilde uygulamıştır. Yukarıda tartışıldığı üzere, Mill’in eğitim sürecinin başarılı şekilde tamamlanması için James Mill onun akranlarıyla görüşmesine dahi izin vermemiş ve çevresel faktörlerin negatif etkisini saf dışı bırakmaya çalışmıştır. Bir taraftan eğitimin dönüştürücü ve

⁴⁰⁵ Kawana, Y, (2018), s. 129.

⁴⁰⁶ Cooter, R, (1984), *The Cultural Meaning of Popular Science: Phrenology and the Organization of Consent in Nineteenth-Century Britain*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 101.

⁴⁰⁷ Mill, J, S, (2009), s. 91-3.

⁴⁰⁸ Owen, R, (1972), *A New View of Society*, s. 19.

⁴⁰⁹ A. g. e. s. 133.

geliştirici gücüne sonsuz bir inanç beslerken öbür taraftan bireyin kendi adımlarını atmasının doğruluğunu kabul etmemiş ve karakterin oluşum sürecinde karar merci olarak kendisini görerek pederşahi/paternalist tutum sergilemiştir. 21 yaşında geçirmiş olduğu ‘mental kriz’den sonra kendi Aydınlanmasını yaşayan Mill, babasının, Owen’ın çevresel determinizmini benimseyerek yürütmüş olduğu eğitimden daha sonraları -bazı yönlerini beğense de- çokça şikâyet etmiştir. *Otobiyografi*’de bu eğitimin kendisini, ‘kuru, katı bir mantık makinesi veya salt bir akıl makinesi’ haline dönüştürdüğünü söyleyerek eleştirmiştir.⁴¹⁰ Bu yöndeki eğitimin, kendisi açısından bir ‘karakter’ oluşumunu sağlayamadığını aksine ‘pasif’ bir birey ürettiğini de eklemiştir. Bu yaklaşımdan Mill’in vardığı sonuç, bireyin kendisine alan bırakmayan her türlü modelin reddedilmesi ve pederşahi yaklaşımlardan uzak durmak gerektiği idi. Kendi eğitim süreci üzerine refleksif düşünceleri, onun, ‘yeni’ bir karakter formasyonu modeli geliştirme motivasyonunu tetiklemiştir.

Gall ve Owen’ın determinist karakter formasyonu yaklaşımlarına yönelttiği eleştirilerin yanı sıra, Bentham üzerine yazdıkları Mill’in kendi karakter formasyonu anlayışının ‘*ne olmaması*’ gerektiği konusunda yol gösterici olmuştur. Mill, karakter formasyonu anlamında kullanmış olduğu ‘etoloji’ terimine ilk defa *A System of Logic* eserinde yer vermiş olsa da özellikle Bentham hakkında yazmış olduğu daha önceki dönem eleştirilerinde, kendi ‘etoloji’ anlayışının ilk temellerini bulmak mümkündür. Mill, Bentham’ın insanı bir bütün olarak algılamadan uzak bir düşünce geliştirdiğini ve Bentham’ın asla bir kişinin kendi karakterini geliştirmek için içsel bir motivasyona sahip olmadığını dolaylı olarak öne sürdüğünü düşünmektedir.⁴¹¹

Bentham için bireyin haz ve acıdan kaçınma dışında davranış ve düşüncelerini yönlendirdiği başka bir güç yoktu. Mill ise tam aksine bireyin kendi karakterini oluşturabileceğine veya değiştirebileceğine inanıyordu. Genel anlamda, mutluluğun elde edilmesi için gereken ‘erdem’in geliştirilmesi de bu projenin hayata geçirilmesi ile mümkün olabilirdi.⁴¹² Ayrıca, buna bağlı olarak, rasyonalite vasıtasıyla tercihte bulunma eyleminin doğru uygulanması da karakter formasyonu düşüncesinin öncelikli hedefleri

⁴¹⁰ Mill, J, S, (2009), s. 109-11.

⁴¹¹ Mill, J, S, (1963-1991), s. 95.

⁴¹² Loizides, A, (2014), s. 307.

arasında yer almaktaydı.⁴¹³ Dolayısıyla Mill, bu inancının *bilimsel bir temele* oturtulabileceğini ve bunun da ‘etoloji’ olduğunu düşünüyordu.

Mill için karakter formasyonu bireysel ve ulusal düzlemde var olabilen bir olgudur. Bentham’ın bir makine gibi gördüğü kurumlar yığını olarak devlet anlayışının aksine, Mill bir ‘karaktere’ sahip ulusal yapıdan bahseder.⁴¹⁴ Şunu hatırdan çıkarmamak gerekir ki, Mill, Bentham’ın düşüncelerini ne kadar eleştirirse eleştirsin onun ‘faydacı’ ahlak anlayışından temel olarak daima yararlanmış ve kendi faydacı ahlakı içinde etolojisine bir yer arayarak iki kavram arasındaki uyumu gözetmiştir. Bir başka deyişle, bütün felsefi görüşlerini dayandırmış olduğu faydacılık yaklaşımını yine merkez konumda tutarak karakter formasyonu modelini ortaya koymuştur.

Mill’e göre, insan doğasının bilimi, insan doğasının evrensel ve nihai yasalarını inceleyen psikolojidir. Psikoloji, Mill için, dışsal gözlem ve içebakış yöntemleri kullanılarak insan doğasına dair bilginin temellendirildiği ampirik bir bilimdir. Psikolojik yasalar deneyimlerin gözlemlenerek genellemeye kavuşturulması sonucu elde edilir. Bu yasaların insanın içinde bulunduğu şartlara göre fonksiyon gösterdiğine inanan Mill şartlar ne kadar fazla olursa o kadar fazla insan çeşitliliği olacağını düşünür. Dolayısıyla, etoloji tam olarak burada kendini göstermekte yani şartların insan karakterini belirleyici rolünü merkeze alarak bu istikamette bir karakter formasyonu modelinin yapısını teşkil etmektedir. Bu bakımdan, etoloji, psikolojinin genel yasaları ile özel şartların bir araya gelerek oluşturduğu karakter yapısının açıklığa kavuşturulmasıdır.⁴¹⁵ Mill’in, neden etolojiye ihtiyaç var sorusuna cevabı şu şekildedir:

İnsanlar aynı şartlarda aynı şekilde hissetmez veya eylemde bulunmazlar; fakat insanların verili bir durumda belirli şekilde hissetmelerini veya eylemde bulunmalarını neyin yönlendirdiğini, başka durumlarda neden öyle yaptıklarını, genel yasalarla (psikolojik ve mental) verili duygu ve eylemde bulunma modlarının nasıl uyum göstererek var olduğunu veya olabileceğini belirlemek mümkündür. Diğer bir deyişle, insanoğlunun tek bir evrensel karakteri yoktur, ama Karakter Formasyonunun evrensel yasaları vardır.⁴¹⁶

Etolojinin teorik işlevlerinden biri de insan doğasının yasaları ile sosyal fenomenler arasında bir ‘*axiomata media*’ olmasıdır.⁴¹⁷ Mill, Bentham’dan farklı olarak bireyi sadece

⁴¹³ Annas, J, (1993), *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, Oxford. s. 47.

⁴¹⁴ Kawana, Y, (2018), s. 133.

⁴¹⁵ A. g. e.s. 135.

⁴¹⁶ Mill, J, S, (1981), *CW*, Vol. 8, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 864.

⁴¹⁷ A. g. e. s. 869.

bireysel düzlemde görmeyip sosyal ortamda da görmüşken, Comte'un aksine de bireyi yalnızca sosyal ortamında bir varlık olarak algılamamıştır. O, bireyi hem tek başına bir varlık olarak hem de sosyal ortamın bir üyesi ve bir 'formatörü' olarak algılamıştır. Bu bakımdan etolojinin psikoloji ile sosyal fenomenler arasında bir yerde konumlanması gerektiğini düşünmüştür. Bu açıdan da Mill, sosyal ortamdaki bireyin duygu ve eylemlerinin hiç şüphesiz tamamıyla psikolojik ve etolojik yasalar ile belirlendiğini ifade etmiştir.⁴¹⁸ Mill'in burada bahsettiği psikoloji babasından devraldığı 'çağrışımçı' (*associationist*) psikolojidir. Buna göre, çevresel bütün unsurlar bireyin davranışları üzerinde etkiye sahiptir; dolayısıyla bireyin duygu ve davranışlarının doğru şekilde açıklanabilmesi psikolojinin genel yasalarının yanı sıra bu özel şartların da iyi bilinip açıklığa kavuşturulmasından geçer. Mill her ne kadar etolojik yasalardan bahsetse de bu yasaların ne olduğunu açıkça ortaya koymuş da değildir.⁴¹⁹

Auguste Comte insan doğasının bilimi olarak genel anlamda fizyolojiyi özel anlamda ise frenolojiyi belirlemiştir. Mill'e göre Comte'un bu bakış açısı her şeyden önce 'determinist' bir kabulü benimsediği için doğru olamazdı. Aynı durum Owen'ın 'çevresel' faktörlerin bireyi tamamen belirlediği yönündeki yaklaşımı için de geçerliydi. Birey, kendi karakterini kendisi oluşturamıyorsa ya da onda bir değişiklik yapma kudretine sahip değilse burada 'özgür irade'den bahsetmek mümkün değildi. Diğer taraftan, fizyoloji mental süreçleri yeterince açıklamaktan uzaktı; ancak hedef, insanın duygu, düşünce ve davranışlarının bütünsel bir izahı ise psikoloji fizyolojinin yerini almalıydı.

Mill, Gall'un frenolojisine asla inanmadığını Comte'a yazdığı bir mektupta açıkça ifade eder.⁴²⁰ Mill'e göre, Gall'un frenolojisi sosyal bilimlerin temelini oluşturabilme hüviyetinden bilimsel ve yeterince olgun bir yaklaşım olmayışı bakımından uzaktı. Buna ek olarak, yine bu anlayış, insanın karakterinin 'değiştirilebilirliğini' kabul etmiyordu çünkü, frenolojiye göre insanlar doğuştan bir karaktere ve yetenekler bütününe sahiptir ve bunlar değiştirilemez. Haliyle, Mill'in bakış açısına göre, Comte da kendi yaklaşımının

⁴¹⁸ A. g. e. s. 896.

⁴¹⁹ Baum, B, "Millian Radical Democracy: Education for Freedom and Dilemmas of Liberal Equality", *Political Studies*, 2003, 51, ss. 404-428. s. 409.

⁴²⁰ Mill, J, S, (1981) s. 525.

frenoloji üzerine kurduğu için doğru bir sistem geliştirememiştir.⁴²¹ Dolayısıyla doğru temel frenoloji değil etoloji olmalıdır.

Comte konusunda diğer önemli bir nokta da şudur ki o, frenolojinin determinist yapısı sayesinde sosyal bilim vasıtasıyla insanlığın ‘gelecek tarihi’ni tahmin etmenin mümkün olduğunu düşünüyordu. Pozitivist bir sosyal bilim algısı ile konuyu ele alan Comte, aksi olması durumunda yani insanın karakterinin değişebileceğini kabul etmemiz durumunda bilimsel araştırmanın içine rastlantısal ve bilimsel olmayan faktörlerin katıldığını öne sürerek frenolojiyi kesin sonuçları bakımından tercih etmiştir.⁴²² Comte’a göre, bilim, tarihin istikametini doğru belirledikten sonra insanın bunu değiştirmeye ihtiyacı da kudreti de yoktur. Mill, bu düşüncenin tam aksi bir pozisyonu benimseyerek, geleceğin, bilimin belirlediğinden farklı olabileceğini ve böyle olması gerektiğini düşünmüş çünkü böylece insanın özgürlüğünün fonksiyon göstereceğini ifade etmiştir. Tam da bu noktada, Mill, etolojinin insanın kendi becerileriyle daha cazip bir geleceğin inşasını yapabilmesi için bilimsel bir temel sunabileceği kanaatini ortaya koymuştur.⁴²³ Mill, genel yasalar çerçevesinde geleceğin keskin belirlenebileceğine inanmamış, fakat nasıl *olabileceğine* ve olması gerektiğine dair genellemelerin yapılabileceğine yönelik bir tahmin alanı geliştirmiştir. Etoloji, bu alanın bilimsel temele sahip kavramsal çerçevesini çizmektedir; geleceğin determinist olarak ortaya konmasını mümkün görmeyip insanın özgür iradesine ve kendi karakterini oluşturabileceği inancına alan açmaktadır.

Etolojinin, yukarıda tartışılan teorik boyutuna ek olarak pratik boyutu da irdelendiğinde Mill’in bu kavrama yüklediği önemli rol daha belirgin hale gelmektedir. Onun genel anlamda bilim ve sanat arasındaki ilişki ile ilgili düşünceleri etoloji ve eğitim arasındaki bağlantıyı açıklamak için yardımcı olacaktır. Mill’e göre bilim ve sanat arasındaki ilişki şu şekildedir:

Sanat kendisine erişmeyi düşündüğü bir hedef koyar, bu hedefi tanımlar ve bilimin hizmetine sunar. Bilim bu hedefi kabul ettikten sonra onu bir fenomen veya sonuç olarak değerlendirir. Onun sebep ve sonuçlarını inceledikten sonra, onun hangi şartlar altında üretileceğine dair bir teorem geliştirerek sanata tekrar gönderir. Sanat, bu şartlar kombinasyonunu değerlendirdikten sonra bu hedefin insanın kudreti kapsamında erişilebilir olup olmadığına karar verir. Dolayısıyla, Sanatın sağladığı öncüllerden sadece biri bu hedefe erişmenin arzu edilir olduğunu bildiren esas temel öncüdür. Bilim, şu hâlde, belli eylemlerin gerçekleştirilmesinin hedefe erişteceği

⁴²¹ A. g. e. s. 604.

⁴²² Kawana, Y, (2018), s. 140.

⁴²³ Mill, J, S, (1979), CW, Vol. 9, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 294.

önermesini (bir dizi tündengelim ve tümevarımlarla ulaşılan) ödünç verir. Bu öncüllerden Sanat bu eylemlerin uygulanabilir olduğunu ortaya koyarak onların gerçekleştirilmesinin arzu edilir olduğu sonucunu çıkarır ve teoremi bir yasa veya kaideye dönüştürür.⁴²⁴

Sanat, amaçları tanımlayıp ortaya koyarken bilim onu bir ‘fenomen’ boyutunda inceleyebilir. Hedeflerin teleolojik olarak ortaya konması sanatın bir görevi iken bilim bunu yapamaz. Teleolojinin temel prensibi, Mill’in felsefesi kapsamında, mutluluğun artırılması olduğu için hedef belirlemede sanatın rolü ve önemi daha belirgin hale gelmektedir. Sanat ile bilim arasındaki bu alışveriş, konumuz itibariyle, eğitim ve etoloji arasında açık bir şekilde mevcuttur. Eğitim bir sanatsa etoloji onun bilim alanıdır. Pratik ortamda eğitim karakter formasyonunun başlıca unsuru olduğuna göre teorik temelde etolojiden faydalanması zaruridir. En nihayetinde, Mill için eğitim en geniş anlamıyla karakter formasyonu demektir. Stefan Collini bu noktayı şu şekilde vurgulamaktadır: “Mill’in toplum mefhumu alışılmadık ve her alana yayılan bir şekilde ‘eğitici’ kimliktedir ve Mill, kurum ve politikaların karakter oluşumu üstündeki etkisini onların ‘nihai bir test edilişi’ olarak değerlendirmiştir”.⁴²⁵ Toplumun her alanı eğitimin bir parçası olduğuna göre kurum ve politikaların pratik manada etkililiklerinin ölçümü de eğitici rollerini ne kadar yerine getirdikleriyle ilgilidir.

Mill her ne kadar Owen’ı eleştirmiş olsa da kendi etoloji yaklaşımı da büyük ölçüde ‘çevreselci yaklaşımdır’. Fakat kendi anlayışının en büyük farklılığı bireyin kendi karakterini kendi ilgi ve istekleri doğrultusunda oluşturabileceğini kabul etmesidir.⁴²⁶ Birey, ahlaki özgürlüğe sahip olmasaydı böylesi bir yönelimi kendi adına hedefleyip gerçekleştirme yoluna girmesi olanak dışı olurdu. Mill, bireyin ahlaki özgürlük duygusuna sahip olduğunu öne sürmüş olsa da etolojinin büyük oranda ‘çevresel’ yönünün ağır bastığını da belirtmiştir. Dolayısıyla, G.W. Smith’e göre, bu noktada Mill kendisiyle çelişmektedir. Mill’in etoloji yaklaşımı bireyin öz-reformunu gerçekleştirmesini kendi başına başlatamayacağını ve çevresel faktörlerin daha etkin olduğunu ima etmektedir.⁴²⁷

⁴²⁴ Mill, J, S, (1981), s. 944-5.

⁴²⁵ Collini, S, (1984), “Introduction”, *CW, Volume 21*, J, S, Mill, & J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. xlviii.

⁴²⁶ Mill, J, S, (1981), s. 840.

⁴²⁷ Smith, G, W, (1991), “Social Liberty and Free Agency: Some Ambiguities in Mill's Conception of Freedom”, *J. S. Mill's On Liberty in Focus*, ed. J, Gray, & G, W, Smith, Routledge, London. s. 249.

Etoloji insan doğası ile dışsal şartların ilişkisini inceleyen bilimsel bir bilgi ortaya koymak için tasarlanmıştır.⁴²⁸ Bir başka deyişle, etoloji eğitim sanatının teorik altyapısını inceler. Bu nokta, Mill'in insanlığın gelişimi konusundaki düşünceleri ile yakından ilişkilidir. Bu bakımdan, etolojinin pratik önemi hakkında Mill şu ifadeleri kullanmaktadır:

Daima hatırımızda tutmamız gerekir ki sonucu tam tahmin edemesek de elimizdeki bilginin çoğunlukla pratik bir değeri vardır... Belirli araçların belirli sonuçları ortaya çıkarmaya, bazılarının da engellemeye *eğilimleri* olduğunu bilmemiz yeterlidir. Bir bireyin veya milletin içinde bulunduğu şartlar büyük ölçüde kontrolümüz altında olursa eğilim bilgilerimiz vasıtasıyla o eğilimleri arzu ettiğimiz hedeflere ulaşma noktasında şekillendirebiliriz. Bu, gücümüzün sınırlıdır, fakat bu sınırlar içindeki gücümüz azımsanacak düzeyde değildir.⁴²⁹

Mill, genellemenin teorik manada tam bilimsel olmadığını farkındadır fakat onun pratikteki faydasının küçümsenmeyecek derecede olduğunu düşünmektedir.

Etoloji, daha önce ifade edildiği gibi, eğitim sanatının bilimsel altyapısı şeklinde işlev görmektedir. Toplum içindeki bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu kolektif karakterin de formasyonu etoloji ile ilgilidir. Bu kapsamdaki etolojinin adı politik etolojidir. Bir başka deyişle, birey yalnızca kendisiyle sınırlı olmayıp sosyal yönleriyle de varlık gösterdiğine göre 'ulusal' bir karakter formasyonu tartışma alanına girmektedir. Etolojinin bireye sağladığı faydaları, politik etoloji de topluma sağlayabilir. Melanie White bireysel boyuttan ulusal boyuta uzanan bu ilişkiyi politik bağlamıyla şu şekilde özetlemektedir:

Mill'in eserleri bir vatandaş yetkinliğinin olası hale gelmesinin şartlarının anlaşılması için organize edilen bir etoloji savunusu olması bakımından ayrıca önemlidir. Toplumun yetkin bir üyesi olmak için, insanın belli bir öz-hakimiyet sergilemesi gerekir; ne var ki, liberalizm koşulları içinde kişinin kendisini gerçekleştirme için kişinin kendi varlığının sınırlarını aşmanın ve kendi karakterinin niteliğini sergilemenin yollarını da bulması gerekir. Durum böyle olduğuna göre, Mill'in bir karakter formasyonu geliştirme ilgisi, karakteri, politik bir reform aracı olarak gören diğer yazıların ortak bağlamına kolayca yerleştirilebilir.⁴³⁰

Eğitimin hedefi bireyin özgürleşmesi ise etoloji onun bilimsel temelidir; dolayısıyla, toplumsal eğitimin hedefi de toplumun özgürleşmesi ise politik etoloji de onun kavramsal çerçevesini temin etmektedir.⁴³¹ Mill, etolojinin çıkarımlarının bilimsel

⁴²⁸ Kawana, Y, (2018), s. 143.

⁴²⁹ Mill, J, S, (1981), s. 869-70.

⁴³⁰ White, M, "The Liberal Character of Ethological Governance", *Economy and Society*, 2005, 34(3), ss. 474-494. s. 476.

⁴³¹ Mill, J, S, (1981), s. 869.

olmadığını defalarca vurgulamıştır. Bu vurgu, etolojinin güvenilirliğini sarsmamalıdır çünkü Mill etolojinin pratikte işimize yarayan genellemelerini önemsemekte ve insanlığın gelişimi açısından böyle bir yönteme ihtiyacımız olduğundan bahsetmektedir. Başka bir ifadeyle, toplumun gelişmesi, insanlığın ilerlemesi ve her anlamda özgür bir yapının tesisi ‘doğru’ eğitiminden geçer; etoloji de bu hedefe genel bilimsel yasaları ve bilimsel olmayan fakat pratikte yararlı fonksiyon gösteren bulgularıyla destek olur.

Mill, *A System of Logic*’te etoloji üzerine önemli bir giriş yapmış olsa da bu yaklaşımını daha sonra neredeyse hiç ele almamış ve geliştirmemiştir. 3 Nisan 1844’te Comte’a yazdığı bir mektupta bu çabasından vazgeçtiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Etoloji üstüne fikirlerim belli bir süre olgunlaşmayacağı için bu arada kendim için birkaç aylık yeni bir proje belirlemeliyim-- o da politik ekonomi üstüne özel bir deneme olmalı”.⁴³² Mill’den sonra neredeyse hiçbir araştırmacı ‘etoloji’ kavramının geliştirilmesi yönünde çalışmalar yürütmemiştir. Bu bakımdan, ‘etoloji’ kavramı Mill’le beraber dünyaya geldiği gibi Mill’le beraber ortadan kalkmış gözükmektedir. Ancak Mill’in etolojisi üstüne literatürde önemli çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı Mill’in bu projesinin başarısızlığının nedenlerini tartışırken, bazıları da onun bu projeye doğrudan olmasa da dolaylı ve uygulamalı olarak devam ettiğini öne sürmüştür.

Birçok Mill araştırmacısı, onun ‘etoloji’ projesinin başarısız olduğu konusunda hemfikirdir. Mill’in önemli takipçilerinden Alexander Bain, Mill’in ‘etoloji’ çalışmasını Sosyoloji projesinin kurucu ayağını oluşturmayı hedeflediğini ama bir süre sonra gözden düşerek Mill’in gündeminden tamamen çıktığını ifade eder.⁴³³ Bain bu konuda yalnız değildir. Dennis Thompson Mill’in etolojiyi tutkulu bir şekilde savunmasına rağmen böylesine bir bilimin temel bilgilerini dahi ortaya koyma noktasında başarısız olduğunu öne sürmektedir.⁴³⁴ Alan Ryan ise Mill’in kendi buluşuna devam etmeyerek duyduğu pişmanlığı öne plana çıkararak başarısızlığın sebeplerini tartışmaktadır.⁴³⁵ John Gray, bu projeyi Mill adına bir hayal kırıklığı ve mahcubiyet olarak değerlendirmektedir.⁴³⁶ John

⁴³² A. g. e. s. 626.

⁴³³ Bain, A, (1882), John Stuart Mill, A Criticism: with personal collections, Longman Green & Co, London. s. 72.

⁴³⁴ Thompson, D, (1976), John Stuart Mill and Representative Government, Princeton University Press, Princeton. s. 152.

⁴³⁵ Ryan, A, (1974), John Stuart Mill, Routledge, London. s. 88.

⁴³⁶ Gray, J, (1983), Mill on Liberty: A Defence, Routledge Kegan Paul, London. s. 83.

M. Robson da başarısızlığın bir deneme sonucu olmadığını Mill'in bu projesinin zaten 'ölü doğduğundan' bahsetmektedir.⁴³⁷ Kısacası, Mill'in etolojisi iyi niyetle başlatılmış olsa da daha sonraları geliştiril(e)mediği için artık 'unutulmuş' bir bilimdir kanısı birçok Mill araştırmacısında hâkim gözükmektedir.

Açıkçası, Mill'in etoloji projesi konusundaki müdafaası 19. yüzyılda ortaya atılıp tarihin sınavından başarıyla geçememiş önerilerden biridir⁴³⁸. Psikolojinin yasalarından tümdengelimci yöntemle yapılan çıkarımları kullanan etoloji daha ileri bilimsel çalışmaları gerektiriyordu. David E. Leary, başarısızlığın sebeplerini psikoloji biliminin o dönem için henüz gelişmemişliğine bağlayarak Mill'in bu projesinin ilerletilebilmesi için daha sistematik, daha biyolojik, daha duygu eksenli ve daha deneysel bir psikoloji bilimine ihtiyaç olduğunu hatırlatmaktadır.⁴³⁹

3.1.1. Karakter Formasyonu Pratikleri

Öte taraftan, Mill'in etoloji projesini teorik olarak *Logic*'te ele aldığını fakat uygulamalı olarak da diğer eserlerinde devreye soktuğunu da söyleyebiliriz. Bu argümanın en önemli savunucularında biri Terence Ball'dur. Ona göre, Mill 'karakter formasyonu' düşüncesini daha sonra yazdığı 4 eserinde pratiğe geçirmiştir. *Otobiyografi-bireysel karakter*, *Kadınların Özgürleşmesi*-kadınların karakteri, *Demokrasi Üstüne Düşünceler*-sivil karakter ve *Özgürlük Üstüne*-bireysel ve özgür karakter yapılarının nasıl oluşturulabileceğini incelemekte ve bu yönleriyle karakter formasyonu anlayışının farklı düzlemlerini temsil etmektedir.⁴⁴⁰ Özellikle ilk iki karakter formasyonu örneği bir 'deformasyon'u takip etmektedir. Bir başka deyişle, Mill, *Otobiyografi*'sinde babasından aldığı eğitim sonucunda oluşan karakter yapısını önce deformasyona sonra formasyona veya reformasyona tabi tutmuştur. Mill, *Kadınların Özgürleşmesi*'nde de benzer olarak, kadınları kendi deyimleriyle bir köle mesabesine indiren geleneksel yaklaşımı önce

⁴³⁷ Robson, J, M, (1968), *The Improvement of Mankind: The Social and Political Thought of John Stuart Mill*, University of Toronto Press, Toronto. s. 141.

⁴³⁸ Leary, D, E, "The Fate and Influence of John Stuart Mill's Proposed Science of Ethology", *Journal of the History of Ideas*, 1982, 43(1), ss. 152-162. s. 153.

⁴³⁹ A. g. e. s. 155-6.

⁴⁴⁰ Ball, T, "The Formation of Character: Mill's 'Ethology' reconsidered", *Polity*, 2000, 33 (1), ss. 25-48. s. 27.

deformasyona daha sonra da reformasyona tabi tutarak bir bakıma etolojinin bir uygulama alanını örneklendirmiştir.

1. Mill'in *Otobiyoğrafi* adlı eseri 7 bölümden oluşmaktadır. İlk 5 bölümü 1830'lara yani 24 yaşına kadarki dönemi, 6. bölüm 1830-38 arasını, son bölüm de hayatının geri kalanını (yaklaşık 35 yıl) anlatır. Mill'in üretkenliğinin en fazla olduğu yıllar 'hayatımın geri kalanı' diye nitelediği zaman diliminde olmasına rağmen, o, bu döneme *Otobiyoğrafi*'sinde fazla yer vermez. Nicelik olarak en fazla yeri çocukluk dönemi ve eğitimi tutar. Çünkü zaten kendisi de bu kitabın özünü "sıra dışı ve müthiş bir eğitimin kaydı"⁴⁴¹ olarak ifade etmişti. Bir başka deyişle, Mill en büyük alanı kendi 'karakterinin oluştuğu' döneme ayırarak etolojinin bir örneğini sunmayı dolaylı da olsa hedeflemiş gözükmektedir.

Mill'in babası James Mill, Helvetius'un *l'education peut tout* vecizesine ve Robert Owen'in 'karakter erken dönemde şartlar tarafından oluşturulur ve karakterimiz bizim için oluşturulur fakat bizim tarafımızdan oluşturulmaz' düsturlarına bütünüyle katılıyordu.⁴⁴² Bu bakımdan, James Mill iyi şartlar oluşturulduğunda sonucun doğru ve arzu edilir, kötü şartlarda ise yanlış ve arzu edilmeyen bir karakterin ortaya çıkacağına inanıyordu. Bu inanç, Baba Mill'in oğlunun akranlarıyla görüşmesini dahi engellemesine sebep olmuştu. Mill'in kendisi bu durumdan ne kadar rahatsız olduğunu Caroline Fox'a yazdığı bir mektupta "asla bir çocuk olmadım, hiç kriket oynamadım"⁴⁴³ şeklinde ifade etmişti. Babasının etkisi Mill'in erken dönem eğitiminde o kadar baskındı ki Mill 'kendi eğitimini' 'tamamen onun eseri' olarak tarif etmişti.⁴⁴⁴ O, babası tarafından bir toplum analisti ve reformcusu olsun diye ve ona göre eğitilmişti. Fakat, Owen'in etkisi açıkça görülen bu sürecin sonunda Mill'in karakteri kendisi için başkası tarafından oluşturulmuştur. Ortaya bir makine gibi düşünen ve yaşayan bir birey çıkmıştı. Yani, James Mill uygun şartları (kendine göre) yaratarak hedeflediği karakter formasyonunu başarabilmişti. Açık bir etoloji örneği olan bu durum Mill'in daha sonraları tasvip etmediği bir sonuç vermiş olsa da nihayetinde bir eğitim süreci sonunda bir karakterin nasıl oluştuğunu da göstermiştir. Bu formasyonu 21 yaşında geçirdiği mental krizden

⁴⁴¹ Mill, J, S, (2009), s. 4.

⁴⁴² Ball, T, (2000), s. 33.

⁴⁴³ Fox, C, (1882), *Memories of Old Friends*, Volume I, Smith, Elder, London. s. 163-4.

⁴⁴⁴ Mill, J, S, (2009), s. 135.

sonra ‘deformasyona’ ve sonrasında da reformasyonla (kendi tercihleri ile) tamamladığını bir sonuç olarak çıkarmak mümkündür.

Bir akıl makinesi gibi işlev gören Mill, 21 yaşında mental bir kriz yaşar:

1826 sonbaharıydı. Herkesin bir gün başına gelebileceği gibi, hiçbir şeyden zevk almıyordum... Kendime doğrudan şu soruyu sordum: Farz et ki hayattaki bütün hedeflerin gerçekleşti; bu, seni mutlu eder miydi? Bastırılmayan bir öz-bilinç hemencecik cevap verdi: Hayır! Birden içim karardı: hayatımı üzerine inşa ettiğim bütün temel çöktü. Çünkü bütün mutluluğum bu hedefin sürekli peşinden gitmeme bağlıydı. Hedef ilgimi çekmemeye başladığı için o hedefe götüren *aracın* ne önemi vardı? Uğruna yaşayacağım hiçbir şey kalmamış gibi gözüküyordu.⁴⁴⁵

Bu kriz, sebepleri ve sonuçları bakımından ayrıca ele alınabilir. Fakat konumuz itibarıyla Owen’in etkisi altında oluşturulmuş ‘çevreselci’ bir karakter formasyonu modelinin bireyi krize nasıl sürüklediğini incelemek yerinde olacaktır. Mill, ‘üretilmiş’ (*manufactured*), ‘yapılmış’ (*made*) bir insan olduğunu söyler. Bu durum, krizinin başlıca sebebidir. Duygulara yer vermeyen, salt rasyonalitenin benimsendiği bir eğitim sürecinin ‘sonucu’ veya ‘çıktı’sıdır Mill. Dolayısıyla, eğitim sürecinde olmayanı arayarak krizden çıkışı orada bulacaktır: şiir. Özellikle Coleridge ve Wordsworth bu safhada Mill’in tutunduğu ana dallar olarak göze çarpmaktadır. Şiirlerle beraber duygunun insan hayatındaki yerini keşfeden Mill eğitim sürecinde hiç uğramadığı bir alana temas ederek kendi çıkış yolunu bulmuştur.⁴⁴⁶

Bu mental krizden çıkmanın yolu kendisi için oluşturulan (kendisi tarafından değil) ‘karakter’i önce deforme etmekten daha sonra yeniden oluşturmaktan geçmektedir. Genç Mill bu kritik evrede, karakterinin kendisi tarafından şekillendirilmediğini anlamıştı ve vardığı sonuç özetle şu şekildeydi: Mill’in kendisi otonomiden, özgür iradeden ve duygulardan yoksun bir otomattı.⁴⁴⁷ Sevgi yerine korkunun bulunduğu bir baba-oğul ilişkisine ek olarak, Mill’in eğitimi ve karakter formasyonu için tesis edilen ‘çevre’ veya ‘ortam’ onun bu krizi yaşamasının ana etkenleriydi. Dolayısıyla, Mill için krizin aşılması krizin sebeplerini ortadan kaldırmakla mümkündü. İlginç bir şekilde Mill bu değişikliği hedeflememişti veya belirli bir eğitim sonucunda bu durum ortaya çıkmamıştı.

⁴⁴⁵ A. g. e. s. 133-4.

⁴⁴⁶ A. g. e. s. 140-4.

⁴⁴⁷ Ball, T, (2000), s. 36.

Tesadüfi bir deneyim⁴⁴⁸ ile başlayan dönüşüm süreci, Mill'i hayatının geri kalanında bambaşka biri yapmasa da çok az kişinin deneyimlediği derecede farklı bir karaktere sahip bir birey haline gelmesini sağlamıştır. Mill tarafından vurgulanan bu tesadüfi deneyim ve sonrasında yaşanan değişiklikler Owen'ın katı determinist modeline yönelik itiraz adına çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Önemli olan nokta şudur ki, Mill etolojinin uygulama alanı olarak kendi hayatından örnek verirken determinist tutumun tutarsız ve yanlış olduğunu kendi hayatı vasıtasıyla gösterir. Yani *Mantık*'taki teorik etoloji burada bireysel karakter bağlamında pratik karşılığı ile var olmuştur. Hatta, Helen McCabe'ın işaret ettiği gibi, Mill'in ilk eseri olan *Mantık*'taki argümantatif veya ikna etme ve kanıtlama amacı güden (*persuasive*) perspektifi, 'pratik' alan yorumlama ve çözümlenmelerinde de kendini göstermiştir.⁴⁴⁹

Mill, yaşamış olduğu mental krizin iki önemli etkisinden bahseder. Birincisi, Mill, daha önceleri çok yabancı olduğu bir hayat felsefesini benimsediğini söyler. Bu yönde bir değişim 'mutlu musun' sorusuna verilen hayır cevabının belirlediği bir istikamet olmak durumundadır. İkinci sonuç ise analiz kapasitesinin gelişimine verdiği önemi duyguların gelişimine de vermek gerekliliğinin altının çizilmesidir.⁴⁵⁰ Çocukluğunda tercih etme hakkı olmadığı için babası onun için yegâne şanslı ancak birçok açıdan Mill'in tasvip ettiği bir eğitim yaklaşımı uygulamaya koymamıştı. Artık, krizden sonra, özgür iradesinin gücü ile kendi kapasitesini birleştiren Mill kendine yeni bir düşünme yolu seçmiştir. Bu yolda Romantik İngiliz şair William Wordsworth'ü öğretmeni olarak tercih etmiştir.

Sonuç olarak, Mill'in *Otobiyografi*'si etolojik bir anlatı olarak okunabilir.⁴⁵¹ Mill burada kendisini konu edinerek bir kişinin kısmen deforme olmuş karakterinin nasıl düzeltileceğini ve bir bütün hale getirileceğini tartışmıştır. Daha da önemlisi, bir kişinin kendi kontrolü dışında oluşturulmuş 'şartlar' altında şekillenen karakterinin sonradan 'kendi' irade ve tercihleriyle nasıl değiştirileceğini örneklendirmiştir. Ball'un ifadesiyle,

⁴⁴⁸ Mill, bir gün Marmotel'in *Anılar*'ını okurken orada çocuğun babasının ölümüyle ilgili hissettiklerinden etkilenerek ağlamaya başlar ve duygunun ne anlama geldiğini ve insanda nasıl bir yer tuttuğunu ilk böyle anlamaya başlar (Mill, *Autobiography*, 2009, s. 141).

⁴⁴⁹ McCabe, H, "John Stuart Mill's Philosophy of Persuasion", *Informal Logic*, 2014, 34(1), ss. 38-61. s. 38.

⁴⁵⁰ Mill, J, S, (2009), s. 144.

⁴⁵¹ Ball, T, (2000), s. 37.

bir otomat, kendi gayretiyle, otonom hale gelebilir; Kantçı bakış açısıyla, Mill'in *Otobiyoğrafi*'si genç bir adamın heteronomi ile otonomluk arasındaki mesafeyi tersine çevirme başarısını göstermektedir.⁴⁵²

2. Etolojinin veya Mill'in karakter formasyonu anlayışının uygulaması olarak okunabilecek ikinci proje *Kadınların Özgürleşmesi*'dir. Mill, insanlığın yarısını teşkil eden kadınların tarihsel ve geleneksel olarak baskı altına alınmış ve özgürlüklerinden mahrum bırakılmış karakter yapılarını değiştirmenin mümkün olduğuna inanmaktadır. Bu bağlamda, etolojiyi kadınların karakterlerinin reformasyonu için kullanmış veya uygulamıştır denilebilir.

Yukarıda tartışıldığı üzere, Viktorya Dönemi, çoğunlukla 'Altın Çağ' olarak kabul edilse de bu durum kadınlar için geçerli değildi. Politik, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda erkeğe tanınan birçok hak ve özgürlük kadına tanınmamaktaydı. Dahası, kadınların 'karakteri' erkeğin belirlemelerine göre 'yapılmakta' veya 'üretilmekteydi'. Kadınların kendi karakter formasyonlarını kendileri yönetmediği için onlar entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerini yeterince ortaya koymuş değillerdi. Bu durumun değişmesi 'eğitim' veya 'etoloji' sayesinde mümkündü. Kadınların doğru bir şekilde yetiştirilmeleri sadece kendileri için değil bütün toplum için de önemli faydalar sağlayacaktı. Bu kapsamda da kadınların karakter yapıları eğitim vasıtasıyla dönüştürülmeli ve toplumun daha yüksek oranda mutluluğa erişmesi sağlanmalıydı.

3. Mill, yalnızca bireyin veya kadınların karakter formasyonları üzerine değil, politik varlık olarak insanın sivil karakterinin de geliştirilmesi gerektiğini düşünür. Mill için, insanın bireysel ve sivil karakterleri bir madalyonun iki yüzü gibidir.⁴⁵³ Biri diğerini tamamlamakta ve gerektirmektedir. Monarşi, oligarşi ve tiranlık gibi yönetim biçimleri ile yaptığı kıyaslamalarda demokrasiyi daha doğrusu temsili hükümet sistemini en iyi yönetim biçimi olarak belirleyen Mill, bireyin karakterinin gelişimi bakımından demokrasiyi en müsait sosyal ortamın sağlayıcısı olarak görmektedir.

Temsili hükümet sistemi vatandaşların entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerinin gelişimini önceler ve teşvik eder. Burada özellikle 'aktif kapasite' ifadesi bireyin sivil karakterinin olgunlaşmasına bağlıdır. Bunun yolu da politik süreçlere katılımdan geçmektedir. Çünkü politik katılım aynı zamanda önemli bir 'eğitim' sürecini de teşkil

⁴⁵² A. g. e. s. 37.

⁴⁵³ A. g. e. s. 41.

etmektedir.⁴⁵⁴ İnsanların sosyal ortamda göstermiş oldukları katılımın her türü bireyin karakterinin gelişimine katkı sunmaktadır. Dolayısıyla, politik süreçlerin işlendiği genel ortam birey için eğitici rol de üstlenmektedir. Bu bakımdan, Mill, vatandaşlığın özgür ülkelerde bir tür ‘okul’ olduğunu düşünmektedir.⁴⁵⁵ Demokrasinin birçok eksikliği olabilir fakat en önemli getirileri arasında sivil yetkinlik, ahlaki sorumluluk ve aktif kapasitelerin gelişimi olduğu açıktır. Mill, insanların maddi varlıklarını ikinci planda görür. Önemli olan manevi veya ruhsal varlıktır. Buradan Mill’in maddi varlık sahibi olmayı yanlış gördüğü çıkarımı yapılmamalıdır. Ona göre, maddiyat *yeterli* değildir; insanın karakterinin ve ruhsal yönünün gelişmişliği esas gelişmeyi gösterir.

Bireyleri politik anlamda aktif ve pasif olmak üzere iki gruba ayıran Mill, hangi kalıptaki bireyin hangi yönetim biçimleri tarafından tercih edildiğini irdeler. Buna göre, “bir veya birkaç kişinin yönetiminde olan bir devlet yapısı pasif karakterli bireyleri tercih ederken, çoğunluğun söz sahibi olduğu, yani demokrasinin hüküm sürdüğü bir devlet yapısı da aktif ve kendi kendini yönetebilen karakterli bireyleri tercih eder”⁴⁵⁶. Demokrasinin karakter gelişimi üzerindeki bu etkisi bireylerin süreçlere etkin bir şekilde katılması sayesinde olur. Nasıl ki insanlar okuma-yazmayı yaparak öğrenir, sivil karakter gelişimi açısından da öğrenme süreci politik süreçlerde söz sahibi olunarak gerçekleşir.⁴⁵⁷

4. Mill, *Özgürlük Üstüne* adlı eserinde, esasında bütün alanlarda ihtiyaç duyulan güçlü karakter yapısının gelişimi için daha kökten ve geniş bir argüman oluşturur. Birey, özgürlüğünü gerçekleştirmek için erken dönemde doğru eğitime, cinsiyet açısından ayrımcılığa tabi olmamaya ve politik etkinliğini sergileyebileceği uygun demokratik ortama ihtiyaç duyar. Bütün bu gerekliliklerin sağlanması bireyin otonom bir özne olarak kendini geliştirip gerçekleştirmesi için zaruridir.

Temelde iki farklı karakter yapısı mevcuttur: Tembel-pasif ve enerjik-aktif. Birinci türdeki karakter yapısı bodur, geleneksel ve konformist iken, ikinci türdeki meraklı, cesaretli, dinç ve arzuldur.⁴⁵⁸ Dolayısıyla, özgür bir toplumun ikinci gruptaki karakter yapılarına sahip bireyleri tercih etmesi gerektiği açıktır. Daha da önemlisi ise, bireylerin bu karaktere sahip olmalarını hem devlet hem de toplum yüceltmeli ve teşvik etmelidir.

⁴⁵⁴ Capaldi, N, (2004), s. 300.

⁴⁵⁵ Mill, J, S, (2016), s. 63.

⁴⁵⁶ Mill, J, S, (1977a), CW, Vol. 18, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto. s. 283,288.

⁴⁵⁷ A. g. e. s. 63.

⁴⁵⁸ Ball, T, (2000), s. 44.

Sonuç olarak, eğitimi bir sanat olarak gören Mill'in bu sanatın bilimde bulduğu karşılığın adı 'etoloji'dir. Hiç kimsenin eğitime duyulan ihtiyaç konusunda bir tereddüdü yoktur fakat bu eğitimin hedef ve yöntemleri daima tartışmalı bir alan oluşturmuştur. Mill'in etolojisi, eğitimin öneminin çağımızdaki kadar herkes tarafından tam olarak benimsenmediği bir dönemde, eğitimi bireyin her anlamda gelişimi için hayati bir konumda gören ve onun etkin bir şekilde işlemesi adına gerekli yöntemleri irdeleyen dikkat çekici bir yaklaşımdır. Her ne kadar teorik anlamda başarısız olmuş olsa da Mill'in diğer eserlerinde hep karakter formasyonu üzerinde yoğunlaşarak ürettiği düşünceler bu kavramın pratik yönünü temsil etmektedir.

3.2.Yaşam Sanatı

Mill, eğitimi yalnızca öğretim olarak görmemektedir. Onun için eğitim hayatın her alanında ve yaştan bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Toplum içinde yaşayıp özerkliğini sürdüren ve gelişmiş bireylerin oluşumu veya bu yöndeki bir karakter formasyonu eğitimin temel hedefini oluşturmaktadır. 'Eğitim' kavramını 'gelişim' kavramına eşitleyen Mill için bireyin kendini gerçekleştirmeye yönelik kat ettiği gelişim onun bir bütün olarak olgunlaşması manasına da gelir. Bir başka deyişle, birey, entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerinin tamamını geliştirmelidir. Bu düşüncenin temelinde yatan ana gerekçelendirmelerden biri Mill'in 'eğitim'i *Yaşam Sanatının* önemli unsurlarından biri olarak görmesidir.

3.2.1. Sanat Olarak Eğitim

Yaşam Sanatı ifadesi Antik Yunan'dan itibaren birçok düşünür tarafından kullanılmış bir kavramdır. Düşünürler bu kavramdan daima aynı anlamı çıkarmamışlardır. Farklı çağlarda farklı düşünürler farklı yorumlamalar ve sonuçlar ortaya koymuşlardır. Bu düşünürlerden biri de Mill'dir. Mill'in Yaşam Sanatı ifadesinin içini doldururken temel olarak başvurduğu kaynak Antik Yunan, bilhassa da Platon'dur. Mill Yaşam Sanatı tartışmasını *A System of Logic* adlı kitabının son bölümünde yapar; yani etoloji ve karakter formasyonu başlıklarının tartışıldığı bölümle aynı yerde yer alır.

Mill'in 'faydacı ahlak' anlayışının temelinde Epikürosçu felsefenin yer aldığı bilinmektedir. Fakat, o, bir diğer önemli Helenistik Okul olan Stoacılığın da faydacı ahlak anlayışına dâhil edilmesi gerektiğini belirterek yalnızca 'beden' eksenli haz anlayışından

ziyade ‘zihin’ eksenli daha yüksek mertebede bir haz anlayışını benimsediğini ifade etmiştir.⁴⁵⁹ Daha geriye gidilecek olursa, Sokrates’in ‘yaşamaya değer hayat nedir’ sorusunu önemsemiş ve Platon’un Sokrates ana karakteriyle sunduğu cevapları irdelenmiştir. Bilindiği üzere, Sokrates’e göre sorgulanmamış hayat yaşanmaya değmez. Dolayısıyla, ‘iyi’ hayat ‘nedir’ ve ‘nasıl’ oluşturulur? gibi sorular Mill’in Yaşam Sanatı kavramını ele almasını gerekli kılmıştır. Mill’in etoloji ve Yaşam Sanatı yaklaşımları ile bütün felsefi sisteminin anahtar kelimesi olarak var olan ‘mutluluk’ arasındaki ilişki onun Antik Yunan’dan etkilenecek oluşturduğu ‘bütüncül’ yaklaşım sayesinde tutarlı bir anlam kazanmaktadır. Julia Annas, Antik Yunan düşünürleri hayatı bir bütün olarak ele aldıkları için nihai bir hedefe yönelmenin, hayatın teleolojisi olduğunu fakat daha da önemlisi nihai hedef ile o hedefe doğru gitme sürecinin bir bütün olarak anlaşıldığını; yani, hedefin, bütün süreci şekillendirdiğini ifade eder.⁴⁶⁰ İkincil amaçlar bu durumda artık birincil amaçtan hem etkilenmekte hem de onun gerçekleştirilmesinde rol oynamaktadır. Bir başka deyişle, Yaşam Sanatını insan hayatının anlamlı hale gelmesi için vazgeçilmez bir değer olarak kabul eden Antik Dönem düşünürleri ile Mill arasındaki bu benzerlik Mill’in diğer birçok konuda olduğu gibi bu noktada da Antikiteden etkilendiğini göstermektedir.

Bu noktada, Mill’in ‘sanat’ ifadesini neden ve ne anlamda kullandığını açıklığa kavuşturmak gerekir. Çünkü o, bu ifadeyi modern anlamından ziyade antik anlamıyla yani *tekhne*, *pratik* veya *uygulama* alanı manasında kullanmaktadır.⁴⁶¹ Mill’in sanat ve bilim arasındaki ilişkiyi incelerken ortaya koyduğu yaklaşım kabaca bilimin teorik, sanatın da pratik sahayı kapsadığı yönündedir. Ona göre, sanat, hedefi belirlerken, bilim bu hedefe gidilen yolun ne olduğuna ve uygun araçlara karar verir. Sanat bu araçları doğrudan kullanmadan önce onların ‘arzu edilir’ olup olmadığına karar verir.

Mill’e göre, ahlak bir bilim değil sanattır.⁴⁶² Ahlakın sanat alanında yer almasının başlıca sebebi imperatif olmasından ileri gelir. Çünkü imperatif olma durumu bilime değil sanata özgüdür. Bu bakımdan, ahlakın metodu da bilimden değil sanattan devşirilebilir. Mill, ahlakı ‘eylem’ temelli ele aldığı için bilimi teorik düzlemde ahlakı da pratik yani

⁴⁵⁹ Mill, J, S, (2017a), s. 63.

⁴⁶⁰ Annas, J, (1993), s. 30-32.

⁴⁶¹ Loizides, A, (2013), “The Socratic Origins of John Stuart Mill’s Art of Life”, *John Stuart Mill: A British Socrates*, ed. K, N, Demetriou, & A, Loizides, ss. 75-96, Palgrave Macmillan, Hampshire. s. 77.

⁴⁶² Mill, J, S, (1981), s. 943.

uygulama ‘eylemde bulunma’ düzleminde değerlendirmiştir. Mill’in sanat ve bilim arasındaki ilişki üstüne düşüncelerini tekrar hatırlayacak olursak, onun ahlakı neden bu alanda irdelediğini daha açık görebiliriz:

Sanat kendisine erişmeyi düşündüğü bir hedef koyar, bu hedefi tanımlar ve bilimin hizmetine sunar. Bilim bu hedefi kabul ettikten sonra onu bir fenomen veya sonuç olarak değerlendirir. Onun sebep ve sonuçlarını inceledikten sonra, onun hangi şartlar altında üretileceğine dair bir teorem geliştirerek sanata tekrar gönderir. Sanat, bu şartlar kombinasyonunu değerlendikten sonra bu hedefin insanın kudreti kapsamında erişilebilir olup olmadığına karar verir. Dolayısıyla, Sanatın sağladığı öncüllerden sadece biri bu hedefe erişmenin arzu edilir olduğunu bildiren esas temel öncüldür. Bilim, şu halde, belli eylemlerin gerçekleştirilmesinin hedefe eriştireceği önermesini (bir dizi tümdengelim ve tümevarımlarla ulaşılan) ödünç verir. Bu öncüllerden Sanat bu eylemlerin uygulanabilir olduğunu ortaya koyarak onların gerçekleştirilmesinin arzu edilir olduğu sonucunu çıkarır ve teoremi bir yasa veya kaideye dönüştürür.⁴⁶³

Yukarıdaki alıntıda, özetle, Mill’in, sanatın ‘hedef’ koyduğunu, bilimin bu hedefe yönelik ‘araçları’ belirlediğini ve nihayetinde sanatın tekrar bu hedeflerin arzu edilir olup olmadığına karar verdiğini öne sürdüğünü görürüz. Hedef veya amaç ifadesi teleoloji kavramıyla da karşılanabilir. Bir başka deyişle, sanat hedefi tarif edebilecek yegâne alan olduğuna göre bulunan eylemin teleolojik tarafı da doğrudan doğruya sanatın işi olmak durumundadır. Bu, esasında sanatın hususi alanıdır; bilim burada işlevsizdir.⁴⁶⁴ Her sanat dalı kendisi hedef belirler, bu hedef belirleme işini bilimden ödünç almaz. Örneğin, bir usta inşa edeceği binanın arzu edilir olduğunu bir doktor da sağlığı muhafaza etmenin arzu edilir olduğunu düşünür ve bu arzu edilir hedef doğrultusunda hareket eder. Bu, önermeler bilimin önermeleri değildir. Bilim ‘-dır’ veya ‘olacaktır’ (*is, will be*) yüklemelerini sahiplenirken sanat ‘olmalı’ (*ought or should be*) yüklemine kullanır ki bu sınıflandırma teorik ve pratik ayrımı işaret ettiği kadar olgu ve değer ayrımını da belirtir.⁴⁶⁵ Dolayısıyla, herhangi bir bireyin eylemde bulunurken haiz olması gereken genel öncüllere ihtiyacı vardır çünkü bu öncüller arzu edilenin ne olduğuna ve birden fazla seçenek olduğunda öncelik sırasının hangisine tanınacağına dair karar verme noktasında bir maksim haline gelecektir.

Mill’e göre bu genel öncüller Ahlak (*Morality*), Akıl (*Prudence*) ve Estetik (*Aesthetics*) alt bölümlerinden müteşekkil Yaşam Sanatı Doktrinini oluşturmaktadır.⁴⁶⁶ Ahlak, doğru olanı, Akıl, yararlı olanı, Estetik de güzel olanı anlamak ve bu yönde

⁴⁶³ A. g. e. s. 944-5.

⁴⁶⁴ A. g. e. s. 949.

⁴⁶⁵ A. g. e. s. 949.

⁴⁶⁶ A. g. e. s. 949.

eylemde bulunabilmek için gereklidir. Son tahlilde, üç alan da mutluluğun artırılması ve acının azaltılması ana hedefini gütmektedir. Diğer bütün uygulama alanları bu üç başlık altında değerlendirilip ona göre hareket edilebilir. Toparlamak gerekirse, bu üç alan bir araya gelerek Teleolojiyi oluşturur; yani bireyin eylemde bulunurken amaçlarına uygun hareket edip etmediğini tespit eden bir ölçek şeklinde var olur.

Teleolojiye yukarıdaki anlam ve kapsamı yükleyen Mill, bütün ahlaki eylemlerin dayanması gereken ilk veya tek ilkeyi de faydacılık anlayışında bulur. Bir başka deyişle, birey amaçlarını ‘mutluluğa’ götürmesi bakımından değerlendirmeli ve Amaçlar Doktrininin, Ahlak, Akıl ve Estetik alanlarını bu yaklaşım çerçevesinde geliştirmelidir. Bireysel mutluluğun elde edilmesi yalnızca o bireye bir etkisi olmayıp bir bütün olarak tüm insanlığın mutluluğu ana amaç haline gelmektedir.⁴⁶⁷ Mill’in bilim ve sanat ayrımı ile beraber teleolojik yaklaşımına dair yapmış olduğumuz inceleme onun Yaşam Sanatı kavramının temelinin nasıl inşa ettiğini de ortaya koymaktadır. Buradan hareketle, eğitimin, Yaşam Sanatı anlayışı çerçevesinde göstereceği işlev bireyin kendini entelektüel, ahlaki ve aktif kapasiteleri bakımından geliştirerek ve olgunlaştırarak ilerlemesi dolayısıyla da ‘doğru’, ‘yararlı’ ve ‘güzel’ eylemde bulunmasını mümkün kılan temel etken şeklinde olacaktır.

Yaşam Sanatı geleneğinde “bu şekilde yaşamaya değer mi” sorusu en merkezi soru konumunda olmuştur. Antikitede bu soru çerçevesinde öne sürülen fikirler genellikle bireyin eylemleri ekseninde varlığını kazanan bir felsefe anlayışı şeklinde karşılık bulmuştu; yazılı doktrin veya argümanlara bağlılıktan ileri gelen bir sınırlama söz konusu değildi.⁴⁶⁸ Mesela, Platon, *Sokrates’in Savunması*’nda, ‘ruhun mükemmelliğini en iyi neyin sağlayabileceğini’ araştırmıştır. Bu sorgulamada, hangi yazılı kurallara ne ölçüde uyulması gerektiğine dair bir yönelim söz konusu değilken, bireyin, hangi anlayışı temel alarak doğru bir eylemde bulunması ve Yaşam Sanatını geliştirmesi incelenmiştir. Benzer şekilde, Platon, özellikle *Devlet* diyalogunda ‘politik sanat’ı ele alarak vatandaşların zihinlerini mümkün olduğunca ‘asil’ veya ‘saygın’ (Mill’in üçüncü kategorisine denk gelmektedir) hale getirmeyi hedeflemiştir.⁴⁶⁹ ‘Asil’, ‘saygın’ veya ‘güzel’ niteliği estetik

⁴⁶⁷ A. g. e. s. 951.

⁴⁶⁸ Long, A, A, “Ancient Philosophy's Hardest Question: What to Make of Oneself?”, *Representations*, 2001, (74), ss. 19-36. s. 33.

⁴⁶⁹ Platon, Devlet, 420b; *Gorgias*, 464a.

bir taraf barındırır. Bahsi geçen üç diyalog (*Sokrates'in Savunması*, *Gorgias*, *Devlet*) erdemli bireye sırasıyla şu özellikleri katmaktadır: dikaios olma (adil olanı bilme ve yapma), *phronmios* olma (faydalı olanı bilme ve yapma), ve *kalos* olma (asil, saygın, güzel olanı bilme ve yapma).⁴⁷⁰ Bütün bu nitelikler bireyin 'yaşamaya değer bir hayata' sahip olabilmemesini sağlamaktadır.

3.2.2. Estetik Eğitim

Yukarıda tartışıldığı üzere, Mill, Yaşam Sanatı kavramını üç alt katmanda ele almaktadır: Ahlak, Akıl, Estetik. Bu sınıflandırma, Antis Loizides's göre, Platon'un *Gorgias* eserinde işlediği *politike techne*'ye karşılık gelmektedir: ahlak (adil veya adil olmayan –δίκαιον η ἀδίκαιον), Akıl (avantajlı veya zararlı –άγαθόν η κακόν), ve estetik (saygın veya çirkin –καλόν η αίοχρόν).^{471, 472} Mill için hayatın rehberi olabilecek otorite çoğunluğun fikri veya kamuoyu değildir. Gereken şey 'İyi', ve 'Kötü'; 'Adil' ve 'Adil olmayan', 'Saygın' ve 'Çirkin' niteliklerinin bilgisine sahip olmaktır. Alan Ryan, Mill'in bu üçlü sınıflandırmasının birincisinin yani ahlakın, bireyin 'diğerleriyle' olan ilişkisini, Aklın bireyin kendi eylemlerinin bizzat kendisine yönelik ilişkisini, estetiğin de bireyin amaçlarının niteliksel düzlemini organize ettiğini ifade etmektedir.⁴⁷³ Riley, Ryan'dan farklı olarak, Estetik grubunun bireysellik ve onun gelişimi açısından önemli olduğuna vurgu yaparak her bireyin kendi gelişimini tanzim ederken ihtiyaç duyduğu genel prensipleri buradan çıkarması gerektiği yönünde Mill'in bir tutumu olduğunu düşünmektedir.⁴⁷⁴

Önemli Mill yorumcuları, bahsi geçen alt grupları farklı şekilde ele alsalar da Mill'in Yaşam Sanatı kavramına yüklediği temel anlamın 'bireyin gelişimi' olduğu konusunda hemfikirdirler. Ayrıca, yukarıda işlendiği gibi, Mill'in Yaşam Sanatı idealinin köklerinin Antik Yunan'da ve Stoacılıkta olduğunu öne sürmek doğru gözükmemektedir. Ahlak, Akıl ve Estetik alanlarının bilgisine sahip olmak yeterli olmayıp, Antik Yunan'da olduğu gibi, *logos*'un da devreye sokulmasını gerektirmektedir.⁴⁷⁵ Özetlemek gerekirse,

⁴⁷⁰ Loizides, A, (2013), s. 78-9.

⁴⁷¹ Platon, *Gorgias*, 459d.

⁴⁷² Loizides, A, (2013), s. 80.

⁴⁷³ Ryan, A, (1974), s. 106.

⁴⁷⁴ akt. Loizides, A, (2013), s. 84.

⁴⁷⁵ Mansfeld, J, "Zeno on the Unity of Philosophy", *Phronesis*, 2003, 48(2), ss. 116-131. s. 123-4.

Mill'in Amaçlar Doktrini veya Teleoloji anlayışında Antik ve Helenistik felsefenin etkisinin büyük olduğu açıktır. Sonuç olarak, Mill, Yaşam Sanatı çerçevesinde, bireyin gelişim kapasitesinin olma zorunluluğunu merkeze yerleştirmiştir. Birey, erdemli bir hayat hedefi kapsamında başkalarını taklit etmeyi değil kendisinin sorguladığı ve tanzim ettiği bir hayatı yaşamayı benimsemelidir. Ancak böyle olduğunda, yaşadığı hayat bir 'sanat eseri' olarak kabul edilebilir. 'Eğitim' şeklinde de okunabilecek olan 'gelişim' kavramı bu süreçte kilit rol oynamaktadır.

Yaşam Sanatı doktrini oluşturulan alt başlıklardan Estetik, bu çalışmanın ana konusu itibarıyla ayrıca incelenmeyi gerektirmektedir. Çünkü bilinmektedir ki Mill estetik eğitime büyük önem atfeder. Mill için estetik eğitim bir bakıma sanat eğitimidir. Bilhassa üniversite düzeyindeki eğitim kurumlarında sanat eğitiminin eğitim programlarına dâhil edilmesinin gerekliliğini vurgulayan Mill, estetik eğitimi ana hatlarıyla şu şekilde tarif etmektedir:

Şu ana kadar okullarımızın ve üniversitelerimizin iletmesini düşündüğümüz eğitim türlerinin ikisini incelemiş olduk: entelektüel eğitim (bilme yetisinin geliştirilmesi), ve ahlaki eğitim (vicdan ve ahlak yetisinin geliştirilmesi). Bunlar, insanın kültürel varlığının iki ana koludur; fakat bu varlığın tamamını oluşturmaz. Bu iki alandan daha az önemli olmayan üçüncü bir alan daha vardır ki onun ismi 'estik eğitim' olup insanın bütünlüğünün sağlanması için diğerlerinden daha az gerekli değildir. Estetik eğitim, şiir ve sanat vasıtasıyla bize ulaşan kültürdür; o, duyguların eğitimi, ve 'güzel'in geliştirilmesidir".⁴⁷⁶

St. Andrews üniversitesine rektör olarak seçilmesinden sonra yaptığı yukarıdaki pasajı alıntılıdığımız *Açış Konuşmasında (Inaugural Address)* üniversite eğitiminin ne olması gerektiğini veya liberal eğitim anlayışının ana çerçevesini sunan Mill, sanat veya estetik eğitime büyük önem verdiğini ifade eder.

Mill, 1826 sonbaharında yaşadığı mental krizden çıkış yolunu sanatta, özellikle de şiirde bulmuştu. Şiir ona, daha önceden varlığından bile haberdar olmadığı 'duygu' tarafını hatırlatmış ve bu yönelim sayesinde de bu krizi atlatmıştı. Sonuç olarak Mill, sanatın ve edebiyatın insan hayatındaki yeri ve önemini yaşamının geri kalanında hep savunmuştur. Rektör olarak seçildikten sonra yaptığı konuşmada, sanat eğitiminin genel eğitim anlayışı kapsamında vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir. Bu konuşmada, üniversite eğitimi entelektüel, ahlaki ve estetik olmak üzere üç ana başlık altında toplayan Mill, 'estetik' eğitimi sanatın şekillendirdiği hayat tarzı ve kültür olarak algıladığını ifade

⁴⁷⁶ Mill, J, S, (1984), CW, Vol. 21, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 251.

etmiştir. Bu konudaki ilk vurgusunu ise antik dillerin ve edebiyatların öğrenilmesinin gerekliliği üstüne yapmıştır.

Mill, üniversite eğitimi kapsamında öğrencilerin Yunanca ve Latinceyi ileri derecede öğrenebilecekleri şekilde uygun bir ortam ve program oluşturmanın zaruretine işaret eder. Bu dillerin yanı sıra, edebiyatlarını da programa dâhil etmek gerektiği kanaatini gerekçeleriyle açıklar:

Edebiyat eğitimimizin en önemli safhasını antik diller oluşturur. Etik ve felsefi kültürümüzün hayranlık uyandırıcı temelini burada buluruz. Edebiyattaki saf mükemmelliği- form mükemmelliğini- antik yazarların en üst seviyeye çıkardığı konusu tartışmasıdır. Sanatın hemen her alanında zirveyi yakalamışlardır... Daima hatırdâ tutulmalıdır ki onların yazmaya vakitleri çoktu ve boş vakti olan seçkin bir sınıfa hitaben yazıyorlardı. Biz ise acelesi olan insanlara acele içinde yazıyoruz... Büyük Yunan ve Romalı yazarların üsluplarındaki sır sağduyunun mükemmelleşmesinden ileri gelir. Her şeyden önce onlar, anlamı olmayan hiçbir kelimeyi kullanmaz veya anlama hiçbir şey katmayan sözcüğü metne dahil etmezlerdi. Daima bir anlam taşıyan metin yazmayı tercih ettiler; ve her ne yazdırsa müthiş bir doğruluk ve bütünlük ile ortaya koydular.⁴⁷⁷

Mill, yaşadığı dönem itibarıyla, bilimin baş tacı edildiğini fakat şiirin ‘ciddi’ bir uğraş olarak görülmediğinden şikâyet eder. Oysaki erdem ve değerlerin öğretilmesinde şiirin ve edebiyatın hayati bir rolü vardır. Yüksek duyguların ne olduğunu öğrenmenin yollarından birinin edebiyat olmasının yanı sıra, Mill’e göre, biz insanların erdemli olmalarını istiyorsak her şeyden önce onların ‘erdem’i sevmelerini sağlamalıyız.⁴⁷⁸ ‘Güzel’, ‘iyi’ veya ‘doğru’dan düşük bir seviyede olmayıp, onların anlaşılması ve uygulanması için gerekli de bir kavramdır. Dolayısıyla öğrencilerin entelektüel ve ahlaki eğitimlerinin tamamlanması yahut bu eğitimlerinin bir bütünü içerisinde yerli yerine oturtulabilmesi için estetik eğitime de ihtiyaç vardır. Sonuç olarak, Yaşam Sanatı’nın öğelerinden biri olarak ‘estetik’ taraf, doğru ve uygun bir sanat eğitimi ile desteklenmeli ve güçlendirilmelidir. Bireyi ve onun eğitimini bir ‘bütün’ olarak değerlendiren Mill için bu nokta asla göz ardı edilmemeli ve ona hak ettiği önem ve değer verilmelidir. Hayatı ‘doğru’ (entelektüel eğitim), ‘iyi’ (ahlaki eğitim) ve ‘güzel’ (estetik eğitim) yaşamak Yaşam Sanatı kapsamında temel gaye olduğuna göre bireye düşen bu yönlerini bir bütün olarak geliştirmek ve uygulamalı olarak ortaya koymaktır.

⁴⁷⁷ A. g. e. s. 230.

⁴⁷⁸ A. g. e. s. 253.

3.3. Faydacı Ahlak ve Eğitim

Mill, Jeremy Bentham ile beraber ‘faydacı’ ahlak anlayışının en etkili temsilcilerindendir. O, bütün felsefi sistemini ‘faydacılık’ ve ‘liberalizm’ üzerine temellendirmiştir. Ahlak, özgürlük, eğitim, hukuk gibi birçok konudaki görüşleri daima bu iki kavram ekseninde varlık göstermiş ve *büyük ölçüde* tutarlılık arz etmiştir. Bu bağlamda, Mill’in eğitim hakkındaki düşüncelerinin onun ahlak felsefesi olan ‘faydacılık’ ile nasıl bir ilişki ve temellendirme içinde olduğunu irdelemek gerekmektedir.

Faydacılık ve liberal eğitim kavramlarının her ikisi de medeniyet ve kültür düşüncelerinin gelişiminin farklı bir boyut kazandığı ve modernite çağı olarak adlandırılan 19. yüzyıl ürünü olan düşüncelerdir.⁴⁷⁹ İki kavram da ne tek bir kaynaktan beslenmekte ne de tek bir formülasyon ile ifade edilebildiği için aralarındaki ilişki farklı açılardan ele alınmayı gerektirmektedir. Bu kapsamda, ilk olarak, faydacılık ve eğitim arasındaki ilişki ahlak eğitimi ve toplam mutluluğun artırılması çerçevesinde değerlendirilebilir. Bilindiği üzere, eğitimin en temel fonksiyonlarından biri ‘ahlaki’ eğitimidir. Bireyin ahlak konusunda eğitilmesi mümkün müdür? Doğrudan doğruya bireyin eylemde bulunma yönünü konu edinen ahlak veya etik, eğitim vasıtasıyla nasıl gerçekleştirilebilir? Bu mümkünse, uygun metotlar nelerdir? Alan Ryan’a göre, Faydacıların eğitim konusundan yakından ilgilenmeleri felsefi görüşleri itibariyle zaruret arz eder:

Faydacılar iki sebepten dolayı eğitimle ilgilenmelidir. İlk olarak, eylemin nihai sonucu söz konusu eylemden etkilenenlerin mutluluğu ise, basit etkililik eylemlerimizin sonuçlarının doğru bir şekilde anlaşılmasını gerektirir ve bu sadece bir tür eğitim süreciyle elde edilebilir. Basit deneme ve yanılma yöntemi, tüm hayvanlara olduğu gibi, çocuklara da çok şey öğretecektir. Bununla birlikte, bu, yavaş ve pahalı bir öğrenme yöntemidir ve özgün eğitim, sağduyulu davranabilme için gerekli olan bilgiyi edinme maliyetini azaltmanın bir yoludur. İkinci sebep ahlak eğitimidir. Eğitim, sadece çocuklara, sahip oldukları hedefleri takip edebilecekleri nedensel ortamın uygun bir şekilde takdir edilmesini değil, aynı zamanda hem kendi mutluluğunu hem de etkileşimde oldukları herkesin mutluluğunu artırmanın yollarını bilmeyi teşvik etmektedir.⁴⁸⁰

Faydacılık, esasında, formel yapısı itibariyle ahlak konusunda nötr bir konum benimser. O, insanlara hangi özel durumlarda hangi eylemde bulunmanın doğru olduğuna dair bir fikir beyan etmez. Bireyin doğru eylemde bulunup bulunmaması tamamen onun

⁴⁷⁹ Melleuish, G, C, “Democracy, Utilitarianism and the Ideal of Liberal Education in Australia”, *Knowledge Cultures*, 2015, 3(3), ss. 123-143. s. 123.

⁴⁸⁰ Ryan, A, (2011, Ekim), s. 659.

otonom olduğu kabulünden hareket ederek sonucun faydalı olup olmadığını dikkate aldığı sürece kendisine bırakılır. Bu safhada, bireyin mantık çerçevesinde tercihte bulunması gerektiği açıktır. Otonom bireye tanınan bu alan Kant'ın otonom özne vurgusuyla da kısmen örtüşür.⁴⁸¹ Kant'ta olduğu gibi, faydacılık'ta da birey kendi kurallarını belirler ve ona göre eylemde bulunur fakat Kant'ta yasadandan kaynaklanan eylem ancak ahlaki olabilirken faydacılıkta eylemin kaynağı veya kendisi değil sonucu ahlaki belirlemenin kıstasıdır. Faydacılığın bu formel yapısında, bireye sunulan bir *içerik* söz konusu değildir.⁴⁸² Bir başka deyişle, birey hangi özel durumlarda hangi eylemlerde bulunması gerektiğine dair bir *içerik* bilgisini Benthamcı faydacılık kapsamında edinmez. Yegâne yol gösterici eylemi sonucunun faydalı olup olmayacağıdır; eylemin kendisinde herhangi bir değer söz konusu değildir.

İçerikten yoksun olan bu anlayışı, yani faydacılık teorisini ahlak eğitimi konusunda nasıl kullanabiliriz? Formel açıdan ele alındığında, böylesi bir kullanım mümkün gözükmemektedir. Çünkü, fayda İlkesi temele alındığında, doğru eylemde bulunma durumu sonuç açısından değerlendirilecek ve eylemin doğru olup olmadığı bireysel ve toplam mutluluğu artırması açısından ortaya konacaktır. Yukarıda bahsedilen bu problem, faydacılığının Benthamcı halini dikkate alan eleştirilerin odak noktası olup artık birçok araştırmacı tarafından benimsenmemektedir. Daha çok, faydacılık karşıtı araştırmacıların ön kabullerini oluşturmaktadır.⁴⁸³ Çünkü, Mill'in faydacılık anlayışı kapsamında vurgulamış olduğu 'yüksek' ve 'düşük' hazlar ayrımı, Faydacılığın nötr konumda yer aldığı öne süren bu formel yorumlamayı büyük ölçüde çürütmektedir.

James Tarrant, faydacılık anlayışının politika ve eğitim bilhassa da ahlaki eğitim için başvurulacak bir felsefi yaklaşım olarak değerlendirilemeyeceğini düşünmektedir.⁴⁸⁴ Onun bu argümanının temelinde üç temel itirazın yattığı söylenebilir. Buna göre; (1), Bentham'ın otokrasiden demokrasiye geçişi doğru bulmasına rağmen mutluluk eksenli bir değer teorisi oluşturması bireyin ahlaki değerleri yüceltmesini gerektiren bir durum sergilemez; (2), temelde Faydacı teorisinin mutluluk ilkesi ile demokratik siyasi sistem

⁴⁸¹ Kant, 1785: BA87 = 440.

⁴⁸² Hare, R, M, (1981), *Moral Thinking*, Oxford, University Press Oxford. s. 199.

⁴⁸³ A. g. e. s. 130.

⁴⁸⁴ Tarrant, J, "Utilitarianism, Education and the Philosophy of Moral Insignificance", *Journal of Philosophy of Education*, 1991, 25(1), ss. 59-67. s. 59.

arasında zorunlu bir bağ yoktur; (3), faydacılık, ‘araçsal-olmayan’ bir eğitim anlayışı ortaya konmasını sağlayamaz.⁴⁸⁵ Bu eleştirileri sırasıyla ele almadan önce belirtmek gerekir ki Tarrant, eleştirisinin odak noktasına Bentham’ın Faydacılığını almış olsa da zaman zaman Mill’i de bu kapsamda değerlendirerek onun yüzeysel bir kritikte bulunduğunu baştan söylemek gerekir. Çünkü çalışmanın ilk bölümünde de ifade edildiği üzere Bentham ile Mill’in faydacılık anlayışları büyük farklılıklar göstermektedir.

Tarrant’ın birinci ve ikinci itirazları, Faydacılıktaki mutluluk ilkesinin sonuççu bir yaklaşım olması hasebiyle eylemde niyet ve sürece önem atfetmemesini, dahası doğru veya yanlış eylem sınıflandırmasının sadece sonuç eksenli bir maksimi benimsemesine yöneliktir. Bir başka deyişle, bireyin ahlaki değerleri benimsemesini ve yüceltmesini doğru ve gerekli gören ahlak eğitiminin Faydacılıktan beslenmesi olanaksız gözükmektedir. Çünkü bu yaklaşımda ‘değerlerin’, hatta ahlakın yerini ‘hesaplama’ almaktadır.⁴⁸⁶ Ancak, bu itiraz, Bentham için ne kadar haklıysa Mill için o derece haksız gözükmektedir. Çünkü, Mill, Tarrant’ın, Bentham’a yönelttiği eleştirilerin neredeyse aynısını yöneltmiş ve kendi düşünce sisteminde bu eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Mesela, Mill, her eylemi sadece ve sadece sonucuna göre veya ortaya çıkardığı mutluluğa göre değerlendirmeyi doğru bulmamıştır. Ona, göre, ‘niyet’ eylemin önemli gerekçelendirme ve motivasyonlarından biri olup ahlaki değerlendirmelerde daima tartışma kapsamında olmalıdır.

Tarrant’ın üçüncü itirazı konumuz açısından ayrıca önemli gözükmektedir. Tarrant, faydacılık anlayışının ‘araçsal’ yönünü vurgulayarak eğitim açısından ‘araçsal-olmayan’ bir zarureten bahseder.⁴⁸⁷ Bireyin, eğitim alması faydacılık kapsamında nasıl temellendirilebilir? Ana gaye mutlu olmak olduğuna göre, eğitim almayan bir bireyin daha mutlu olduğunu öne sürmesi pekâlâ mümkündür. Bu noktada Tarrant eleştirilerinde haklı gözükmektedir. Fakat, Mill’in Bentham’dan farklı olarak hazlar arasında ayrımına gitmesi bu itiraza bir cevap olarak ele alınabilir. Mill için, hayvani veya bedensel hazlar entelektüel hazlara göre düşük bir seviyededir. Kendi ifadesiyle, “Halinden memnun bir domuz olmaktansa memnuniyetsiz bir insan olmak, mutlu bir aptal olmaktansa mutsuz

⁴⁸⁵ A. g. e. s. 59.

⁴⁸⁶ A. g. e. s. 59.

⁴⁸⁷ A. g. e. s. 63.

bir Sokrates olmak daha iyidir".⁴⁸⁸ Nicel ölçümü ikinci plana iterek nitel bir ölçümü veya değerlendirmeyi önemseyen Mill, entelektüel hazlara tanıdığı ayrıcalık ve üstünlük ile Bentham'dan ayrılmaktadır. Bir başka deyişle, eğitim için ihtiyaç duyulan 'araçsal-olmayan' tutum tam olarak Mill'in Faydacılığında olmasa da başka bir hüviyetle karşımıza çıkmaktadır. Merite bakımından üstün görülen, entelektüel haz olduğuna göre, eğitim vasıtasıyla geliştirilen entelektüel düzey ve bunun sonucunda elde edilen entelektüel haz bedensel olandan üstün ve değerli kabul edilmektedir. Netice itibarıyla de, eğitimin gerekliliği sonuççu bir temele dayandırılrsa da 'zaruret' olarak ortaya çıkmaktadır. Kısacası, eğitim, yüksek ve arzu edilir olan entelektüel hazzın elde edilmesi için vazgeçilmez bir merkez konum kazanmakta ve böylece de 'araçsal-olan' fakat aynı zamanda 'temellendirilen' ve 'gerekli' görülen bir kimlik edinmiş olmaktadır.

Bentham'ın 'yasa koyucu' veya 'parlamentar' (*legislator*) olarak adlandırdığı yönetici modeli, paternalist bir diktatör olup salt rasyonaliteyi var kabul eden ama insani hiçbir hata veya kusuru kabul etmeyen bir figür şeklinde dizayn edildiği için bu hüviyetteki yasa koyucu 'yapay' bir yasa bütünü üretmeyi hedeflemektedir.⁴⁸⁹ Bu yönetici figürü, halkı kendi tercihlerinin üstünlüğü açısından ele almayıp yegâne 'iyi'yi ve 'doğru'yu kendisinin bildiğini iddia etmesi bakımından 'paternalist', kabul ettiklerini halka dayatması bakımından da 'diktatör' bir tutumu benimsemektedir. Bununla birlikte, daha önce ifade edildiği üzere, insanın duygu ve hayal tarafına neredeyse hiç değinmeyen veya bu yönlerini önemsemeyen Bentham, rasyonel olanı mutlak ve biricik olarak algılamıştır. Dolayısıyla, insanın bütünsel ve çeşitli düzlemlerdeki varoluş tarzlarını yok saymıştır. Nihayetinde, Bentham'ın yasa koyucusu 'yapay' bir yasa tasarımını benimsediği için bütüncül insan gerçekliğinden kopuk bir kimlik kazanmıştır. Bu durumun eğitim alanına yansımaları da nüfusun bir bütün olarak kontrol altında tutulması gerektiğini zaruret olarak gören paternalist tutumu ve bilimsel veri veya rasyonel gerçeklik dışında hiçbir şeyi eğitim müfredatına dâhil etmeyen 'yapay' bir eğitim anlayışını salık vermesi şeklinde olmuştur.⁴⁹⁰ Nicel hesaplamanın yüceltilmesi 'veri' odaklı bir mutluluk algısını, dolayısıyla da 'veri' odaklı bir eğitim yaklaşımını mecbur kılmıştır. Toparlamak gerekirse, eğitim ve faydacılık arasında kurulacak her türlü ilişki

⁴⁸⁸ Mill, J, S, (2017b), s. 67.

⁴⁸⁹ Tarrant, J, (1991), s. 60.

⁴⁹⁰ A. g. e. s. 60.

Bentham'ın faydacılık anlayışı mevzubahis olduğunda negatif bir çizgide belirlemekte ve Tarrant'ın eleştirilerini haklı çıkarmaktadır.

Mill'in babası James Mill'in mutluluk ile eğitim arasında kurduğu ilişki Mill için daima yol gösterici olmuştur. James Mill, bireylerin ahlaki yönlerini geliştirmesinin önemini sürekli vurgulamış bir düşünür ve eğitimcidir. İnsanların mutluluk düzeylerini artırmanın en iyi yolu olarak 'eğitim'i işaret eder: "Halkın mutluluğunu artırmanın en iyi yolu çoğunluğa oy hakkı vermekten ve onları eğitmekten geçer; her halükârda, bilgelik düzeyleri ne olursa olsun yönetimi birkaç sorumsuz kişinin eline vermektense çoğunluğa vermek daha iyidir".⁴⁹¹ Bu düşüncesine bağlı olarak, James Mill insanların bencil yönlerinin 'eğitim' vasıtasıyla düzeltilebileceğini ve eğitim sayesinde çocukların sadece kendi mutluluklarının değil başkalarının da mutluluklarının önemli ve gerekli olduğunu öğrenmeleri sağlanabilir.⁴⁹² James Mill'e göre, insan hayatının bütün ahlaki olguları tek bir ilke ile uyum göstermek zorunda idi; o ilke de insanların acıdan kaçınıp hazzâ yönelmesidir.⁴⁹³ Bu bakımdan eğitimin, insanın kendi mutluluğu kadar diğerlerinin de mutluluğunu aramasını mümkün kılan duygu, düşünce ve eylemleri ortaya çıkarma gücü olduğu için 'iyi' eğitimin görevi ve fonksiyonu 'yüksek hedefler' ile uygun hazların ilişkilendirilmesini sağlamaktır.^{494, 495} Baba Mill her ne kadar eğitim ile mutluluk arasında doğru orantılı bir ilişki kurmuş olsa da faydacılık anlayışının ahlaki eğitime nasıl bir temel oluşturacağını sistematik bir biçimde incelememiştir. Bir başka deyişle, eğitimin insanı mutlu edeceği kabulünü merkeze almış fakat ahlak eğitiminin insanı 'neden' ve 'nasıl' mutlu edeceğini faydacılık ekseninde yerli yerine oturtmamıştır. Ayrıca, o, eğitim ve faydacılık arasında bulduğu bu doğru orantıyı tek bir eserinde ele almamış farklı konular üzerine yazdığı yazılarda bu konuya zaman zaman değinmiştir. Yine de James Mill'in eğitim ile mutluluk arasında var olduğunu kabul ettiği ilişkiyi birçok eserini bir araya getirerek şu şekilde ana hatlarıyla ortaya koyabiliriz:

⁴⁹¹ akt. Plamenatz, J, (1958), s. 107.

⁴⁹² Mill, James, (1969), *On Education*, Cambridge University Press, Cambridge. s. 13.

⁴⁹³ Mill, James, "Stewart's Philosophy of the Human Mind", *British Review*, 1815, 6(11), ss. 170-200. s. 195-7.

⁴⁹⁴ Mill, James, (1878), *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*, 2 Volumes, Longmans, London. s. 300.

⁴⁹⁵ Mill, James, "Essays on the Formation of Human Character", *Philanthropist*, 1813, 3(10), ss. 93-119. s. 111.

James Mill, maddi hazların (*corporeal pleasures*) yalın halde olduklarında ne kadar düşük olduklarının, onlara ‘zihinsel’ veya ‘entelektüel’ bir ekleme olmadığı müddetçe ancak insan türünün en alt katmanındakiler tarafından tercih edileceğinin ve zihinsel hazların beğeniler arasında ‘üst rütbe’de (*high rank*) yer aldığı iyi bilindiğini düşünmektedir.⁴⁹⁶ Bilgi, insan doğasını yükseltip artırarak kendi merkezinde (*bosom*) tatmini/memnuniyeti (*satisfaction*) bulmasını sağlar.⁴⁹⁷ Bilginin elde edilmemesi veya iyi bir eğitim alınmaması durumunda insan iştihanın (*appetite*) etkisi altında kalıp entelektüel hazları deneyimleyemez.^{498, 499} İyi bir makale veya metin yazma örneğini veren James Mill, iyi bir metin yazmak için destekleyici düşüncelerin de iyi olması gerektiğini çünkü ana hedefin gerçekleşmesinin doğrudan doğruya alt hedef ve süreçlerin başarılı şekilde tanzim edilmesine ve üst amaçla tutarlı olmaya bağlı olduğunu ifade eder.^{500, 501} Yaşam da bir metin gibi, benzer şekilde, düşüncelerin doğru sıralanmasının gerektiği bir deneyim olup genel bir hedef veya hedeflerin gerçekleştirilmesi için ögeler, süreçler ve alt hedefler entelektüel bir düzene ihtiyaç duyar.⁵⁰² Böylece, James Mill’e göre, mutluluk da bu ana hedeflerin en büyüğü olduğu için, onun elde edilmesinin bilgiye ve eğitime tartışmasız bir şekilde ihtiyaç duyduğu hatta doğrudan doğruya ona bağlı olduğu açıktır.

Bentham ve Baba Mill’in yukarıda tartışılan düşünceleri dikkate alındığında, Tarrant’a göre, şu sonuçlara varmak gerekir. Her şeyden önce demokrasinin bir yönetim biçimi olarak var olduğu toplumlar da dâhil olmak üzere faydacılık ile eğitim arasında ‘yakın ilişkiler’ söz konusu olsa da ‘zorunlu’ bir ilişki mevcut değildir. Bunun da iki ana sebebi vardır: (1) faydacılık’ta bütün değerlerin mutluluğa indirgenmesi; (2) faydacılık’ta bütün ahlak tartışmalarının mutluluğun hesaplanmasına indirgenmesi.⁵⁰³ Demokratik toplumlar bireyin kendi ahlak anlayışını oluşturarak yöneticilerini ‘değerlendirdiğini’ ve ‘değiştirdiğini’ kabul eder. Oysaki faydacılık kapsamında ahlak eğitimi zorunlu olmadığı için demokrasi ile eğitim arasındaki ilişki faydacılık yaklaşımı ile olumlanamaz. Bu yargı, John Stuart Mill’in faydacılık, demokrasi ve eğitim anlayışları birlikte

⁴⁹⁶ Mill, James, “Whether Political Economy is Useful”, *The London Review*, 1836, 2(4), ss. 553-71. s. 557-8.

⁴⁹⁷ Mill, James, “Education of the Poor”, *Eclectic Review*, 1812, 8(2), ss. 651-68. s. 652.

⁴⁹⁸ Mill, James. (1878). s. 366.

⁴⁹⁹ Fenn, R. (1987), *James Mill's Political Thought*, Garland Publishing, New York. s 176.

⁵⁰⁰ Mill, James, (1878), s. 370.

⁵⁰¹ Mill, James, (1835), *A Fragment on Mackintosh*, Baldwin and Cradock, London. s. 270.

⁵⁰² Mill, James, (1878), s. 376.

⁵⁰³ Tarrant, J. (1991), s. 62.

değerlendirildiğinde doğru gözükmemektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, Mill'in faydacılık yaklaşımının en belirgin özelliklerinden olan 'yüksek' ve 'düşük' hazlar arasındaki ayırım başta olmak üzere onun liberalizm ve otonom bireyin eğitim vasıtasıyla oluşturulması anlayışları Tarrant'ın eleştirilerini *kısmen* haksız çıkarmaktadır.

Evvvela Mill, eğitimin kapsamına sadece rasyonaliteyi değil duyguları da almıştır. *Politik Ekonominin İlkeleri* adlı eserinde devletin, vatandaşlarının eğitim ihtiyacını karşılaması gerekliliğini ifade ederken 'zorunlu' eğitimin de kabul edilmesini zaruret olarak görür.⁵⁰⁴ Ancak, eğitim süreçlerinin tamamen devletin tekelinde bulunmasına şiddetle karşı çıkarak Bentham'ın benimsediği paternalist ve diktatör tutumun tam karşısında bir pozisyon alır:

Yaratılışın bireyselliği ile düşüncelerde ve hareket tarzlarındaki çeşitlenmenin önemi hakkında söylenmiş olan tüm şeyler, aynı açıdan ve daha büyük bir öneme sahip olarak eğitimdeki çeşitlenmeyi de kapsar. Genel bir devlet eğitimi, insanları birbirlerinin tıpatıp benzeri yapmak amacıyla onları kalıba dökmeye yarayan bir buluştur. Devletin, onları içine döktüğü kalıp ise, hükümette egemen olan gücün (bu güç ister bir hükümdar ister bir ruhban sınıfı, bir aristokrasi veya yaşayan neslin çoğunluğu olsun) hoşuna giden bir şeydir. Oran açısından da o güç, etkili ve galip olduğu için düşünce üzerinde kurduğu baskı doğal olarak beden üzerinde de bir baskıya yol açar.⁵⁰⁵

Yukarıdaki alıntı Bentham ile Mill arasındaki ana kırılma noktalarından birini işaret etmektedir. Mill, insanları 'tektipleştirme' veya 'kalıba sokma' tehlikesi taşıyan teklici eğitim anlayışının aksine 'liberal' ve 'çeşitliliği' önceleyen bir eğitim anlayışını benimser. Yine Bentham'dan farklı olarak, Mill, eğitimi, sadece bireylerin ve toplumların toplam mutluluğunu artırdığı için değil, 'bilgili' ve 'yetkin' bireylerin önemini kavradığı ve öncelediği için zaruri olarak görmüş ve kısmen de olsa 'araçsal-olmayan' bir eğitim algısını ortaya koymuştur.⁵⁰⁶

Mill, *Faydacılık*'ta, bütün hazları aynı düzeyde görmediğini ifade eder. Nicel ölçümün yanında nitel ölçümü de mutluluğun hesaplanması süreçlerine dahil edip Bentham'ın anlayışını geliştirerek Faydacılığı daha farklı bir konuma taşır. Hazları kabaca yüksek ve düşük hazlar olarak gruplandırır. Entelektüel ve ahlaki hazları 'yüksek', hayvani veya bedensel hazları da 'düşük' hazlar olarak tanımlar:

⁵⁰⁴ Mill, J, S, (1965b), s. 947-8.

⁵⁰⁵ Mill, J, S, (2004), s. 206-7.

⁵⁰⁶ Tarrant, J, (1991), s. 63.

Birtakım hazların diğerlerinden daha arzulanır ve değerli olduğu, fayda ilkesiyle pekâlâ uyumludur. Herhangi bir şeyin değerini hesaplarken, nicelik kadar niteliği de hesaba katıyoruz, öyleyse hazların değeri belirlenirken yalnızca niceliğe bağlı kalınması saçma olurdu.

“Hazlarda nitelik farkı derken ne demek istiyorsun? Sana göre, eğer daha büyük miktarda değilse, sadece bir *haz* olmak bakımından, bir *hazzı* diğerinden daha değerli yapan nedir?” diye sorulduğunda buna tek bir cevabım vardır: Birinci *haz*, H_1 diyelim, eğer ikinci *hazdan* H_2 'den daha arzulanır bir *haz* ise; ikisini de deneyimlemiş insanların tümü ya da neredeyse tümü hiçbir duyguya bağlı kalmaksızın tercih yapmaları gerektiğinde, tercihlerini H_1 'den yana *kullanmaları* gerekir. Eğer bu iki *hazza* da yetkin bir şekilde aşına olanların, büyük miktarda hoşnutsuzluk getireceğini bilmelerine rağmen, tercih ettikleri H_1 , H_2 'ye göre açık ara öndeysen ve H_2 'nin sahip olabileceği herhangi bir nicelik için ondan vazgeçmiyorlarsa, biz H_1 'e üstünlük atfetmekte haklı çıkarız, *nitelik nicelikten* büyük oranda ağır bastığında, nicelik bir dereceye kadar göz ardı edilebilir.⁵⁰⁷

Mill'in 'nitelik' kavramını hesaplama alanına katması faydacılık tarihi açısından önemli bir katkıdır. Eğitimin neden tercih edilmesi gerektiği bakımından da ayrıca önemli bir temel oluşturur. Mill için bu noktada 'arzu edilen' (*desirable*) kavramı 'arzu edilir' (*is desired*) anlamından ziyade 'arzu edilmelidir' (*ought to be desired*) anlamı taşımaktadır.⁵⁰⁸ Bu durum 'olan'ı değil 'olması gereken'i merkeze yerleştirmesi bakımından ahlak alanına işaret ettiği için 'ahlak eğitimi'ne bir temel de böylece gerekçelendirilmiş olur. Mill, bireyi mutluluğa götüren hazlar arasında yaptığı bu ayrımın yanı sıra mutluluk kavramının yanına bir de 'haysiyet' (*dignity*) kavramını ekleyerek hazlar arasındaki ayrım vurgusunu pekiştirir. 'Haysiyet' yalnızca insanların sahip olduğu bir duygu olup bedensel hazlardan farklı ve yüksek bir konumda var olur:

Yüksek yetileri olan biri mutlu olmak için daha fazla şeye ihtiyaç duyar, muhtemelen şiddetli ıstırap çekmeye daha meyillidir ve daha aşağı tipte olan birine göre birçok noktada kesinlikle acıya karşı daha savunmasızdır; ama tüm bu dezavantajlara rağmen hiçbir zaman o gerçekten de daha düşük derecede bir varoluşun hissiyatına girmek istemez.... Bu durum için en uygun nitelendirme *haysiyet duygusudur* (sense of dignity). Tüm insanlar şu veya bu şekilde bu duyguya sahiptir ve bir kişide bunun ne kadar güçlü olacağı, ona bahsedilen yüksek yetilerin ne kadar iyi olduğuyla kabaca orantılıdır. Güçlü bir haysiyet duygusuna sahip olanlarda, haysiyetleri mutlulukları için o kadar zorunludur ki, bir an bile onunla çelişen herhangi bir şey istemezler.⁵⁰⁹

Mill'in haysiyet kavramını devreye sokması onun ahlak alanına verdiği önemi de gösterdiğini söyleyebiliriz. Mutluluk kavramının yanına kendisinden başka bir şey için istenmeyip, kendisi için istenen başka bir kavramın eklenmesi Klasik Faydacılık anlayışından sapma olarak değerlendirilebilir. Tarrant'ın eleştirilerinin odak noktalarından biri de bu durum, yani Mill'in, eğitimin gerekliliğini temellendirirken

⁵⁰⁷ Mill, J, S, (2017b), s. 64-5.

⁵⁰⁸ Tarrant, J, (1991), s. 65.

⁵⁰⁹ Mill, J, S, (2017b), s. 66.

başvurduğu yöntemin faydacılık kapsamında değerlendirilemeyeceği yönündedir.⁵¹⁰ Çünkü Faydacılığın ilk ve ana ilkesi bütün eylemlerin doğru veya yanlışlığının mutluluğu ortaya çıkarma düzeyi ile ölçülebileceği şeklindedir. ‘Haysiyet’ kavramının birey tarafından *kendisi* için istenmesi bu anlayışın dışına çıkıldığı izlenimini vermektedir. Ne var ki, Mill’in diğer yazıları da kapsamlı bir şekilde ele alındığında aslında onun ‘haysiyet’ kavramıyla kastettiğinin ‘yüksek hazlar’ olduğu ve dolayısıyla da faydacılık anlayışı ile uyduğu açıktır. Bir başka deyişle, Mill, ‘haysiyet’ ifadesini kendi faydacılık anlayışının nitel yönünü vurgulamak gayesiyle kullandığı bir ‘etiket kelime’ olarak değerlendirmek daha doğru gözükmetedir.⁵¹¹

Mill’e göre, insanların mutluluğa erişmelerinin önündeki tek engel kendi dönemi itibarıyla mevcut olan “sefil eğitim ve sefil toplumsal düzenlemelerdir”.⁵¹² Eğitime bu denli hayati bir merkez konum atfeden Mill her ne kadar kendi faydacılık anlayışı içinde ‘eğitim’e meşru bir zemin aramış olsa da onun bu konuda başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Kendisinden önceki iki önemli düşünürün, Bentham ve Baba Mill’in bu konuda daha başarısız oldukları açıktır. Bentham’ın her şeyi nicel mutluluk ölçümüne indirilmesi ve Baba Mill’in büyük ölçüde bu yöntemi benimsemesi, onların ‘eğitim’ anlayışlarının ‘araşsal-olmayan’ bir zemine oturtulabilme ihtimalini en baştan ortadan kaldırmıştır. Mill, bu problemi aşmak için yüksek ve düşük haz kavramlarının altını çizmiş fakat yukarıda ifade edildiği üzere faydacılık ile eğitim arasında tartışmasız ve zorunlu bir bağın varlığını açıklayamamıştır.

3.4.Liberalist Yaklaşım ve Eğitim

John Stuart Mill, John Locke ile başlayan İngiliz liberalizminin önemli temsilcilerinden biridir. Mill’in felsefesinde faydacılık anlayışı ile beraber liberalizm, bütün görüşlerinin alt yapısını oluşturur. Dolayısıyla, eğitim ve liberalizm arasındaki ilişki konumuz itibarıyla ayrıca ele alınmayı gerektiren bir durumdur. Çünkü Mill, St. Andrews Üniversitesine rektör seçilmesi münasebetiyle yaptığı meşhur konuşmasında bütün fikirlerinin ‘liberal eğitim’ kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ifade

⁵¹⁰ Tarrant, J, (1991), s. 66.

⁵¹¹ Miles, T, G, “Utilitarianism and Education: a Reply to James Tarrant”, *Journal of Philosophy of Education*, 1992, 26(2), ss. 261-264. s. 262.

⁵¹² Mill, J, S, (2017b), s. 73.

etmiştir.⁵¹³ Bu bağlamda, Mill'in, eğitimi, hedefleri, metotları ve sonuçları bakımından ele aldığı 'liberal eğitim' anlayışını incelememiz gerekmektedir.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde 'negatif' ve 'pozitif' özgürlük türlerini irdelerken, 'eğitim' konusunda bu iki kavramın tekrar gündeme geleceğini ve Mill'in liberal eğitim yaklaşımının ana perspektifini ortaya koyduğu için yeniden ele alacağımızı belirtmiştik. 18 ve 19. Yüzyılda deneyimlenen farklı özgürlük anlayışları, yani 'negatif' özgürlükten 'pozitif' özgürlüğe doğru gelişen yönelim, Mill'in liberal eğitim anlayışının hem diğer liberallerden hem de diğer farklı görüş taraftarlarından 'neden' ve 'nasıl' farklılık gösterdiğinin önemli açıklamalarından birini oluşturmaktadır. Bir bakıma Mill, negatif ve pozitif özgürlük anlayışlarının bir 'sentez'ini bulma hedefiyle yola koyulmuş ve bu girişiminde hem dış müdahalenin kısıtlanmasını hem de bireysel gelişimi ve kendini gerçekleştirmeyle merkeze alan otonomi vurgusunu pekiştirerek modern bir eğitim anlayışı geliştirmiştir. Hatta, Andrew Heywood'a göre, Mill'in iki özgürlük anlayışını birleştirme çabası onun 'negatif' özgürlükten ziyade 'pozitif' özgürlüğe yönelik vurgusu ile sonuçlanmış olduğu için⁵¹⁴ Mill 20. yüzyıldaki 'pozitif' özgürlük tartışmalarının daima merkezinde yer almıştır.

Mill'in bu sentez girişimi, kendi çağdaşı olan William Godwin (1756-1836) ve J. A. Roebuck'ın (1802-1879) özgürlük ve eğitim anlayışlarıyla yakından ilgili olduğu için öncelikle bu iki düşünürün yaklaşımlarını ele almak gerekir. W. Godwin, Mill'in babası James Mill'in yakın bir arkadaşıydı ve onların evine sık sık ziyarete gelen biriydi. O, 18. yüzyılın sonlarının rağbet gören 'negatif özgürlük' anlayışını eğitim alanına uyarlama konusunda en istekli figürlerinden biriydi.⁵¹⁵ Öbür taraftan, J. A. Roebuck ise Faydacılar topluluğunun daha genç üyelerinden bir olup J. S. Mill'in yakın arkadaşıydı; o, 'pozitif' özgürlük anlayışının eğitim alanındaki ilk savunucularından bir olarak kabul edilebilir.⁵¹⁶

Godwin, gerçek eğitimin öz-gelişim olduğunu düşünüyordu. Bireyin, doğruları kendi yolundan giderek bulması gerektiğine inanan Godwin, devletin sınırlamada bulunmasını veya bireye müdahalede bulunmasını doğru bulmadığı için birey adına

⁵¹³ Mill, J. S. (1984), s. 217.

⁵¹⁴ Heywood, Andrew, (2009), *Siyasi İdeolojiler*, çev. Bayram, A. K, Adres Yayınları, Ankara. s. 71.

⁵¹⁵ West, Edwin G, "Liberty and Education: John Stuart Mill's Dilemma", *Philosophy*, 1965, 40(152), ss. 129-142. s. 130.

⁵¹⁶ A. g. e. s. 130.

başkaları tarafından verilen kararları ve onun için tanzim edilen eğitim ortamını ‘kibirli’ bir bakışı açısı olarak gördüğünden dolayı Benthamcı tutumu benimsememişti⁵¹⁷. Devletin, öğretim programına yönelik müdahaleci tutumunu Godwin üç temel itirazla karşılamaktadır. Bunlardan birincisi, toplumun eğitimi sürecinde ‘üstten’ gelen paternalist ve zorlayıcı eğitim algısında daima genelleyici, yanılmazlık iddia eden ve kalıplarla beraber önyargıları da öğrencilere aktarmayı hedefleyen, doğruluğu ve yanlışlığı test edilmeye açık olmayan bir ana sorun mevcuttur⁵¹⁸. İkincisi, Godwin’e göre, şayet insanlar gelişimi hedefliyorsa bunu en iyi ve doğru bir şekilde yapabilecek yegâne kişiler yine kendileri olduğu için dayatmacı bir öğretim bu gelişimi engellemektedir⁵¹⁹. Üçüncü itiraz, kendi dönemindeki mevcut eğitim algısının milli hükümetin bakış açısı ve politikaları ile olan ‘açık birlikteliği’ne yöneliktir. Ona göre, en iyi devletler dahi yanlışlar yapabileceği için eğitimin bu yanlışların taşındığı ve yayıldığı bir platform olarak kullanılması büyük bir hataya sebebiyet verebilirdi; dolayısıyla öğrencileri tek tip bir birey veya İngiliz Anayasasının savunucuları şeklinde yetiştirmek yerine onları ‘hakikat’in savunucusu olarak yetiştirmek gerekiyordu.⁵²⁰

Bir diğer önemli figür olarak J. A. Roebuck’ın etkisi Mill için daha büyüktür. Nitekim, o, *Otobiyografi*’de Roebuck’ın Milli Eğitim konusundaki meclis çalışmalarını övmüş ve desteklediğini ifade etmiştir.⁵²¹ Roebuck bu önemli konuşmalarının birinde şu üç konuya temas etmiştir. (1) Genel eğitimin geliştirilmesi vasıtasıyla toplumun elde edeceği yararlar, (2) Devletin bu eğitimi neden kendisinin vermesi gerektiği, (3) Toplumun toplam refahına eğitimin sağlayacağı fayda göz önüne alındığında İngiliz İmparatorluğunun her bir üyesinin neden bu eğitime ulaşma fırsatı elde etmesi gerektiği.⁵²² Atılacak bu adımlar sonrasında Roebuck, toplum açısından şiddetin, dolandırıcılığın ve siyasi problemlerin azalacağı gibi temel yararlar başta olmak üzere eğitimin birçok getirisinden bahsetmiştir. Onun bu bakış açısı hiç kuşku yok ki Faydacı değerlerin benimsenmesinin bir yansımasıydı. Ona göre, mutsuzluğun toplumda olmasının en

⁵¹⁷ A. g. e. s. 131.

⁵¹⁸ Godwin, William, (1793), *Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness*, Volume II, London. s. 667-9.

⁵¹⁹ A.g. e. s. 669-70.

⁵²⁰ A. g. e. s. 670-2.

⁵²¹ Mill, J, S, (2009), s. 195.

⁵²² Hansard 1833, Vol. XX, cols. 139-166.

önemli sebeplerinden biri eğitim eksikliği idi.⁵²³ Fransa ve Prusya’da eğitimin devlet tarafından sağlandığını hatırlatan Roebuck, kısaca ifade etmek gerekirse, toplumun elde edeceği faydaları hem teorik hem de verdiği örneklerle pratik boyutta ele almıştı. Tam bu nokta, yani Roebuck’ın ‘üstten’ gelecek bir eğitim ortamını talep etmesi ile, Godwin’in bunun tersine bireyin kendi gelişimini ancak kendisinin sağlayabileceğini ifade etmesi önemli bir ayrışmaydı. Roebuck, devletin eğitim adına vergi toplamasını veya bireyleri eğitime zorlamasını özgürlüğün kısıtlanması olarak değerlendirenlere karşı verdiği şu cevap onun bütün bakış açısının iyi bir özetidir: “Özgürlük kendi başına iyi bir şey değildir; özgürlük ancak insanları iyiye götürüyorsa iyidir, kötüye götürüyorsa en katı bir şekilde engellenmeli ve kısıtlanmalıdır”.⁵²⁴ Godwin, müdahalesizliği istemesi bakımından ‘negatif’ özgürlükçü, bireyin kendisini ancak kendisinin geliştirebileceğini öne sürmesi bakımından da ‘pozitif’ özgürlükçü bir konum edinmişken, Roebuck, devletin müdahalesini gerekli hatta zorunlu kabul ederek ‘negatif’ özgürlüğü reddeden, fakat ‘iyi’ bir devletin bireylerinin kendi başlarına da dolaylı olarak iyi olacaklarını iddia ederek ‘pozitif’ özgürlüğü çağrıştıran bir konum belirlemiştir. Faydacılığa bağlı bu iki düşünür arasındaki ‘uzlaştırma’ işi Mill’in liberal eğitim anlayışının faydacılık içinde bir sentez bulma girişimi ile nihayetlenmiştir.

3.4.1. Teori Olarak Liberal Eğitim

Mill’in bu bağlamdaki liberal eğitim anlayışını ‘teorik’ ve ‘pratik’ düzlemlerde ele aldığımızı görebiliriz. En geniş kapsamıyla, o, *Açış Konuşması*’nda (*Inaugural Address*), üniversite eğitiminin ‘ne’ ve ‘nasıl’ olması gerektiğini irdelerken eğitimin hem ‘teorik’ hem de ‘pratik’ boyutuna değinmiştir. Çünkü onun nazarında liberal eğitimin doğru anlaşılması ve sonrasında da doğru uygulanması için ‘eğitilmiş birey’in oluşumunu sağlayan bütün unsurlar tartışma kapsamına alınmalı ve böylece bütüncül bir yaklaşım sergilenmelidir.⁵²⁵ Biz de bu çalışmada, öncelikle bu bütünlüğün arka planını oluşturan ve Mill’in eğitim ile alakalı ‘teorik’ diye sınıflandırılacak düşüncelerini inceleyerek devam edebiliriz.

⁵²³ A.g.e.

⁵²⁴ A.g.e.

⁵²⁵ Berkowitz, P, “Liberal Education, Then and Now”, *Policy Review*, 2006, ss. 47-67. s. 55.

Mill, küçük yaşlarda, kardeşlerinin eğitiminden kısmen sorumlu olmanın dışında hayatının hiçbir safhasında ‘eğitimci’ olmamıştır. Bir başka deyişle, Mill’in eğitimin pratik boyutuyla alakalı birinci elden bir tecrübesi yok gibidir. Böylece, onun eğitim konusundaki düşünceleri, çoğunlukla felsefi görüşlerinin bir yansıması şeklindedir. Bir başka deyişle, onun eğitim konusundaki görüşleri eğitimin pratikteki uygulamalarından yapılan çıkarımlardan ziyade teorik fikirlerinden beslenen teorik hüviyetteki tartışmalardan oluşmaktadır. Bundan dolayıdır ki, onun, *Açış Konuşması*’nda (*Inaugural Address*) detaylandığı üniversite eğitim modeli uygulanması neredeyse imkânsız bir model olarak durmaktadır. Mill’in amacı da zaten, daha önce belirtildiği üzere, eğitimin ‘öğretim’ boyutundan ziyade daha geniş anlamı olarak hayatın tamamını kapsayan ve uygarlaşmayı ve özgürlüğü sağlayan ‘eğitim’i ele almak ve iyileştirmektir. Diğer bütün uygulama alanlarında olduğu gibi, eğitim de reforma ihtiyaç duyuyordu. Dahası, toplumsal alanda yapılabilecek bütün reformlarda eğitimi hayati bir faktör olarak gören Mill için bu anlamda eğitimin iyileştirilmesi daha kapsayıcı faydalar da sağlayacaktır.⁵²⁶ Bu sebepten dolayı, Mill, ilkeleri gündeme getirmiş ve bu çerçevede bir geliştirme ve iyileştirmeyi hedef göstermiştir. John Sterlin’e yazdığı bir mektupta bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Halihazırda yapabileceğim tek şey.... ilkeleri incelemektir.... ahlak, hükümet, hukuk, eğitim ve her şeyden önemlisi öz-eğitimin⁵²⁷ ilkelerini incelemek,⁵²⁸ Yukarıda incelenen ‘etoloji’ veya ‘karakter formasyonu’ anlayışı bu incelemenin ürünlerinden biridir.

Mill’in yetkin, organize, sistemli ve tutarlı bir eğitim teorisi ortaya koymadığını biliyoruz. Fakat neredeyse her yazısında eğitimin açıktan veya gizliden devrede olduğunu söylemek de mümkündür. Stefan Collini’nin de işaret ettiği üzere, Mill’in bütün yazılarını ‘Eğitim Üstüne Denemeler’⁵²⁹ başlığı altında toplamakta bir sakınca yoktur.⁵³⁰ Eğitime bu denli büyük bir alan açmış olan Mill’in düşüncelerini bir sistem altında toplayarak incelemek için onun görüşlerini üç ana soru çerçevesinde inceleyebiliriz: (1) Mill, eğitim

⁵²⁶ Capaldi, N, (2004), s. 172.

⁵²⁷ Bireyin kendi kendini eğiterek geliştirmesi anlamında (self-education).

⁵²⁸ Mill, J, S, (1963b). s. 78-9.

⁵²⁹ Essays On Education

⁵³⁰ Collini, “Introduction”, CW, 21, s. xlviii.

ile ne elde etmek istemiştir?, (2) Bu hedef veya hedefler için hangi metotları veya araçları önermiştir?, (3) Bu teoride ne tür pedagojik problemler ortaya çıkmıştır?.

Mill, eğitimi bir bilim dalından ziyade bir sanat dalı olarak görmektedir. Her sanat dalında olduğu gibi eğitimde de hedef bilim tarafından ortaya konmayacağı için, eğitimin, bu hedefi belirleyerek tüm süreçlerini onun üzerine temellendirmesi gerekmektedir. Ancak bu belirlemeden sonra eğitimci, faaliyetlerini belirlenen hedeflere göre düzenleyebilir. Yukarıda belirtildiği üzere, Mill, eğitim sanatını, ‘Yaşam Sanatı’nın bir alt alanı olarak görmektedir. Dolayısıyla Yaşam Sanatının hedefleri ile eğitimin hedefleri uyuşmalıdır. Buna göre, teleolojinin birinci prensibi yaşam sanatının nihai standardıdır, yani, mutluluğun artırılmasıdır.⁵³¹ Mill’in faydacılık anlayışının da temelinde yer alan ‘mutluluk’ ilkesi Yaşam Sanatının nihai hedefi olduğuna göre, eğitim sanatının da nihai hedefi olmak durumundadır. Fakat, Bentham ile Mill arasında daha önce yapmış olduğumuz ayrımı tekrar hatırlayacak olursak, iki filozofun da mutluluğa erişme veya haz alma konusunda çok farklı düşünceler geliştirdiğini yeniden anmamız gerekir. Çünkü, Mill, salt bir ‘memnuniyet’ veya ‘doyum’, ‘tatmin’ anlamındaki mutluluktan öte entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerin devreye sokulduğu bir mutluluk anlayışını benimsemektedir. Dolayısıyla, onun, eğitimin hedefi olarak en temelde ortaya koyduğu ‘mutluluk’ gayesi ‘değerler’i ve ‘erdem’i de hesaba katarak ortaya konmuş bir anlayıştır.⁵³² Bu bağlamda, o, ‘değerler’ uğruna mutluluktan vazgeçilebileceğini dahi ifade ederek bir bakıma faydacılık yaklaşımının dışına taşmıştır.

3.4.1.1.Eğitimin Amaçları ve Metotları

Mill’in ortaya koyduğu eğitim yaklaşımı entelektüel, ahlaki ve estetik eğitimin birlikte varolduğu bir ortamı öngörmektedir. Öğrencinin tabi olduğu eğitim onun hem aklına hem de duygularına hitap ederek bu yetilerini geliştirmeyi hedeflemelidir. Bu süreçte, öğrencinin öğrendiklerinin bir ‘taşıyıcı’sı olmaması gerektiğini belirten Mill, hedefin gerçekleşmesini öğrencinin bilgiyi kendinin kılmasında bulmaktadır. Yukarıda ayrıntılı şekilde tartışıldığı üzere, mutluluğu temel hedef olarak belirleyen bireyin bağımsız ve özerk öğrenci olarak kendini ortaya koyması, yönlendirilen ve daima kontrol

⁵³¹ Mill, J, S, (1981), s. 951.

⁵³² A. g. e. s. 952.

edilen öğrenci modeline kıyasla tercih edilmelidir. Etoloji ve karakter formasyonu vurguları, Mill'in yüzeysel çözümlere nazaran kökten ve temelden bir çözüm arayışı içinde olduğunu da göstermektedir. Bir başka deyişle, her bireyin kendi otonomluğu çerçevesinde özerk ve bağımsız olarak doğru ve yetkin hareket etmesinin sağlanması daha kalıcı ve süreklilik arz eden bir çözümün adıdır. Özetlemek gerekirse, Mill için eğitimin en önemli hedefi Yaşam Sanatının da hedefi olan mutluluğa erişme ve onu artırmadır. En mutlu bireyler Mill için özgür bireyler olduğu için, eğitimin amacı özgür (*liberal/free*), otonom (özerk) ve bağımsız (*independent*) bireylerin yetişmesini sağlamak olmalıdır.

İkincil olarak eğitimin metotlarına gelecek olursak, Mill için bu metotlar karakter formasyonunun başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlayan metotlar olmak durumundadır. Milli Eğitimin taçlandırıldığı son safha olarak üniversite eğitiminin en önemli amacını 'kabiliyetli ve mantıklı insanlar yetiştirmek' olarak belirleyen Mill önerdiği üniversite müfredatını üç bölüme ayırmıştır: Entelektüel eğitim, estetik eğitim ve ahlaki eğitim. Bütün bu alanlar bir araya gelerek üniversitenin insan hayatındaki rolünü belirlemekteydi. Bir başka deyişle üniversitenin rolü sadece avukat, doktor veya öğretmen yetiştirmek değil 'insan' yetiştirmektir.⁵³³ Üniversiteler mesleki anlamda profesyonel eğitim vermek yerine, örneğin doktor yetiştirmek yerine 'iyi' bir doktor yetiştirmeyi hedeflemelidir. Bunun içindir ki Mill belirlediği müfredatta entelektüel boyutun yanına estetik ve ahlaki boyutu da eklemiş ve bireyin gelişimine holistik bir katkı sağlamanın önemini ve gerekliliğini vurgulamıştır.

Mesela, Mill'e göre eğitim, basitçe bir 'ayakkabıcı' yetiştirmeyi değil 'akıllı' veya 'rasyonel' bir 'ayakkabıcı' yetiştirmeyi amaç edinmelidir. Şüphe yok ki çocuğun gelecekte mutlu olabilmesi için bir meslek edinip maddi gelir elde etmesi gerekmekte dolayısıyla da 'ayakkabının nasıl yapıldığını' iyi bilmesi gerekmektedir. Fakat, Mill'e göre, çocuk bu becerileri bir şekilde elde edeceği için daha önemli olarak ona 'aklını' ve 'zekasını' kullanarak nasıl bu 'becerileri'ni harekete geçireceğini ve böylece de sadece kendine değil başkalarına da katkı sağlayacağını öğrenmesi daha önceliklidir. Üniversite eğitimi, bu bakımdan, eğitimin son safhası olduğuna göre burada 'profesyonel bilgi' yerine bu profesyonel bilgiyi ve tekniği akli sayesinde 'nasıl' kullanacağı

⁵³³ Mill, J, S, (1984), s. 218.

öğretilmelidir.⁵³⁴ Olgusal bilgi üniversite eğitimi öncesi verilmeli, üniversitede ise daha önce ‘parçalı’ (*fragmentary*) bir şekilde edinilen bu bilgi ‘metodize’ edilerek tekniği yönlendirecek bilincin öğretilmesi sağlanmalıdır.⁵³⁵

Ana ve alt hedeflerin gerçekleştirilmesinde izlenecek bir diğer önemli yol da eğitimin her türlü baskıcı ve dayatmacı anlayışlardan arındırılmasıdır. Mill’e göre, birçok sosyal alanda olduğu gibi eğitim alanında da köklü bir reforma ihtiyaç vardır. Bu reformlardan biri de eğitimin bütün süreçlerini etkileyen ‘yerleşmiş düşünceler’in değiştirilmesi ile alakalıydı. Ona göre, her türlü yerleşik düşünce yanlış olmamakla beraber genellikle geleneğin bir ürünü olarak hükmeden sınıf ve sınıfların emellerine hizmet etmekteydi. Bu bağlamda, yerleşik düşüncelerin ağır bastığı veya şekillendirdiği bir eğitim sistemi mevcut güçlü sınıfın geleneksel ayrıcalıklarına razı olma anlamı da taşıyordu. Bu yerleşik düşünce ister devletten ister Kilise’den isterse toplumun çoğunluğunun geleneklerinden kaynaklansın, bireyi özgürleştirmeyi amaç olarak edinen eğitim anlayışının önünde duran en büyük engeller olarak kabul edilmeliydi.⁵³⁶ Mezkûr engellerin ortadan kaldırılması ile ancak eğitim açısından büyük bir reform gerçekleştirilebilirdi. Ailenin de çocuğun eğitimi boyunca kendi doğrusunu çocuğa zorla kabul ettirme yolunu seçmesi bir başka dayatmacı yöntem olacağı için, Mill’e göre, aile ahlak eğitimi kapsamında çocuğa ancak bir örnek teşkil edebilir.⁵³⁷ Çocuğun kendi fikirlerini ve değerlerini savunabilmesine müsaade ederek, anne ve baba çocuğa dolaylı olarak farklı düşüncelere gösterilmesi gereken toleransı da öğretmiş olacaklardır.

Mill’in en önemli eğitim metotlarından biri de öğrencinin eğitim süresince ‘doğru çevresel şartlar’ içerisinde yetiştirilmesinin temin edilmesidir. Bu anlayış Mill’in, Robert Owen’ın çevreselci yaklaşımından büyük ölçüde etkilendiğini de göstermektedir. Çünkü Owen’a göre öğrenci kendi şartlarını belirleyemeyeceği için doğru şartlar onun için belirlenmelidir. Ancak, etoloji başlığı altında tartışıldığı üzere, Mill bu yaklaşımı bireyin kendi karakterini oluşturamayacağını iddia eden yönleri bakımından reddetmiş fakat ‘uygun şartlar’ın oluşturulmasıyla da arzu edilen sonucun kesinkes olmasa da büyük

⁵³⁴ A. g. e. s. 218.

⁵³⁵ A. g. e. s. 219.

⁵³⁶ A. g. e. s. 70.

⁵³⁷ Mill, J, S, (1972c), CW, Vol. 16, ed. F, E, Mineka, & D, N, Lindley, University of Toronto Press, Toronto. s. 1468-9.

ihtimalle ortaya çıktığını savunmuştu. Onun çevreselci yaklaşımına göre, öğrencinin eğitim sürecindeki atmosfer başkaları tarafından doğru bir şekilde dizayn edilmeli fakat öğrencinin bireysel tercihleri de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla, eğitim ortamı, içeriği ve metotları öğrenci tarafından belirlenmese de onun ilgi, tercih ve yönelimleri dikkate alınarak oluşturulmalıdır. Öğretmenin önemi de özellikle ahlak eğitimi safhasında ortaya çıkmaktadır. Mill'in Thomas Hawtrey'e yazdığı bir mektupta, eğitimin olmazsa olmazı olarak öğretmen-öğrenci ilişkisini "canlı bir insan ruhunun bir diğer canlı insan ruhu ile teması"⁵³⁸ şeklinde ifadelendirmesi onun öğretmen ile öğrenci arasındaki samimi duygu irtibatına verdiği önemi göstermektedir. Fakat öğretmen asla kendi yargılarını öğrenciye empoze etme yolunu seçmemeli; öğrenciyi bilgilendirmeli ve yönlendirmelidir.⁵³⁹

Mill'in *Açış Konuşması*'nda ortaya koyduğu müfredat çok kapsamlı bir yapıdadır. O, öğrencilerin entelektüel bir birikim elde etmelerinin yanı sıra bu birikimlerini pratikte doğru uygulayabilmelerini sağlayacağını düşündüğü bu müfredatın bir 'teorik' bir de 'pratik' içerik ihtiva etmesine özen göstermiştir. Çünkü amaç yalnızca bireyin kendi mutluluğu değil toplumun toplam ve genel mutluluğu olduğuna göre herhangi bir bireyin yalnızca teorik düzeyde kendisine yeten bir birikim elde etmesi yeterli olmayıp uygulamalarıyla başkalarına da fayda sağlaması gerekmektedir.

Mill'in sunduğu müfredatın teorik alanına baktığımızda, onun Mantık ve Psikoloji derslerine verdiği önemi görürüz. Mantık, Mill için, bütün 'diğer bilimlerin gelişiminin vasıtası' olmak durumundaydı.⁵⁴⁰ Mantık, usavurma (*ratiocination*) ve tümevarım (*induction*) yöntemlerinden beslenmelidir. Öğrenciler usavurma yöntemi sayesinde öncüllerden sonuç çıkarmayı, tümevarım ile de deneyimlerini kullanarak yeni gerçeklikler keşfetmeyi öğrenirler.⁵⁴¹ Bu bakımdan, Mantık, Mill'in eğitim müfredatının teorik boyutunun temelini oluşturmaktadır.

Mill'in üniversite için önerdiği müfredatın önemli ayaklarından biri de sosyal bilimlerdir. Onun nazarında matematik ve fen bilimleri öğrencinin entelektüel gelişimi

⁵³⁸ A. g. e. s. 1304.

⁵³⁹ Mill, J, S, (1984), s. 249.

⁵⁴⁰ Mill, J, S, (1977a), s. 146.

⁵⁴¹ Mill, J, S, (1984), s. 238.

için yeterli değildir. Mill'e göre, sosyal bilimler insanların ahlaki ve sosyal varlık olarak en yüce ilgilerini konu edinir.⁵⁴² Bu bilimlerin kapsamına etik, politika, politik ekonomi ve hukuk gibi alanlar girmektedir. Mill'in bu derslerin öğretiminde bir ders kitabı kullanımını yerine büyük düşünürlerin eserlerinden örnekler sunularak 'çıkarım' ve 'değerlendirme' işinin öğrenciye bırakılması gerektiğine dair görüşü yine onun 'öğrenci merkezli' eğitim anlayışının bir yansımasını göstermektedir. Tarih ve klasik dillerin öğretimi de gerekli olup bu alanlar öğrencinin diğer medeni toplumları anlamasının bir vasıtası olarak işlev göstermektedir.⁵⁴³

Eğitimde amaç ve metotları yukarıda tartışıldığı şekilde belirleyen Mill açısından pedagojik yönerge, doğru bir eğitim süreci için, uygun bir çevrenin oluşturulması ve zihinsel yetilerin bilinçli bir şekilde disipline edilmesidir. Onun pedagojik olarak bu vurguyu yapmasının ana motivasyonu, eğitimin gerçekleşebilmesi için 'aktif' zihinlerin muhakkak suretle oluşturulması zaruretine dair olan inancından ileri gelmektedir.⁵⁴⁴ Mill bir taraftan özgür ve kendi kararlarını alabilen bir öğrencinin yetiştirilmesinden bahsederken öbür taraftan bu hedefin gerçekleştirilmesi için önerdiği 'çevreselci' yaklaşımla tutarsız bir pedagoji ortaya koymaktadır. Çünkü, etoloji başlığı altında tartışıldığı üzere, çevreselci yaklaşım öğrencinin doğru ve arzu edilen bir eğitimi alabilmesi için çevresel bütün faktörlerin belirlenen hedef doğrultusunda tanzim edilmesini öngörüyordu. Öğrencinin kendisi için başkaları tarafından tasarlanan bu eğitim ortamında *kendi* zihinsel aydınlanmasını yaşaması pek ihtimal dâhilinde gözükmemektedir. Öğrenci, böylesine bir eğitim ortamında zihinsel bir aydınlanma yaşama ihtimaline sahip değildir şeklinde yargıda bulunmadığımızı ifade etmemiz gerekir. Bu noktada temel husus, Mill'in biricik ve yüce olarak gördüğü *kendi aydınlanmasını yaşayan birey olarak öğrenci modeli*, bu çerçevede varlık gösteremeyebilir. Nitekim, Mill'in kendi gelişimini hatırlayacak olursak, o, *kendi aydınlanmasını kendisi için düzenlenen eğitim ortamında değil, bu ortamın dışına çıkarak elde etmiştir.*

⁵⁴² A. g. e. s. 243.

⁵⁴³ A. g. e. s. 226.

⁵⁴⁴ Mill, J, S, (1965a), CW, Vol. 2, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto. s. 281.

3.4.2. Pratik Olarak Liberal Eğitim

Mill'in liberal eğitim kapsamında, eğitimin teorik yönüne dair fikirlerini inceledikten sonra şimdi onun eğitimin uygulanması konusundaki yaklaşımlarını irdeleyebiliriz. Mill, resmi anlamda hiçbir eğitim almamıştır. Hayatının hiçbir döneminde öğretmenlik yapmamış olup herhangi bir eğitim sürecinde eğitim ile alakalı resmi bir görev yürütmemiştir. Fakat, özellikle parlamento üyesi olduktan sonra eğitim politikalarıyla yakından ilgilenmiş ve kendi liberal eğitim anlayışı kapsamında eğitim uygulamalarında iyileştirmeler yapılması için çaba göstermiştir. Dolayısıyla, onun eğitimin pratik alanıyla alakalı düşünceleri çoğunlukla parçalı ve sistemden yoksun olmasına rağmen eğitim konusundaki teorik anlayışı ile büyük ölçüde tutarlıdır.

Bireylerin ekonomik anlamda temel ihtiyaçlarının karşılanmasını eğitim ihtiyacından önce gören Mill için toplumun tamamının eğitim hakkının savunulması kendi dönemi için birincil derecede öneme sahiptir. Yukarıda tartışıldığı üzere, Mill, kız-erkek fark etmeksizin bütün çocukların 'zorunlu' eğitime dâhil edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca, bu süreçte ekonomik olarak eğitim giderlerini karşılayamayan ailelere devletin destek olması gerektiğini böylece de 'milli' bir eğitim sistemi diyebileceğimiz, toplumun tamamını kapsayan bir oluşumun zaruretini vurguluyordu. Bu tutum, hiç şüphesiz, eğitim algısı bakımından kendi çağının ilerisinde olduğunu göstermektedir.

Öte taraftan, eğitim süreçlerine 'devlet' müdahalesini asgari düzeyde tutmanın hayati derecede önemli olduğunu düşünen Mill, devletin eğitim konusunda gerekli şartları sağlamak ve kaliteyi kontrol etmenin dışında eğitim süreçlerine müdahil olmasını kabul etmemektedir. Onun bu vurgusunun temelinde liberalizme olan inancı yatmaktadır. Mill, bireylere sadece ekonomik sahada değil eğitim alanında da bırakın-yapsınlar (*laissez-faire*) denmesi gerektiğini düşünmektedir. Devlet eğitimin, hedeflerini, metotlarını ve pedagojik süreçlerini tek elden yönlendirdiğinde 'özgür, 'liberal, 'otonom' veya 'bağımsız' bireyin gelişimi baltalanmış olup onun yerine 'tek tip' bireyler yetişeceği endişesiyle Mill diğer birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da devlet müdahalesini asgari düzeyde tutma yaklaşımını ortaya koymuştur.

Mill'e göre, eğitim statükocu değil reformcu olmalıdır. Bu bakış açısı, ayrıca belirtmek gerekir ki, çağdaş 'liberal eğitim', veya 'sivil eğitim' yaklaşımlarının da temelini oluşturur vaziyettedir.⁵⁴⁵ Mill'in, liberal eğitimin gerçekleşmesi için zaruri olarak gördüğü 'reform' kavramı onun aynı zamanda 'milli eğitim' ve 'milli karakter' yaklaşımının doğal bir sonucudur. Mill, toplumun tamamını eğitim süreçlerine dâhil etmek isteyen bir düşünürdür, fakat kendi döneminde ne her çocuk için zorunlu bir eğitim vardı ne de eğitim almak isteyenler istediği okulda eğitim alabiliyordu. Ona göre, bu durum bireyin gelişimini engellediği kadar toplumun dolayısıyla da bir bütün olarak insanlığın gelişimini engelliyordu. Bu bağlamda Mill, Oxford ve Cambridge üniversitelerinin mevcut tutumunu sert bir şekilde eleştirmiştir. 1834'teki Üniversite Giriş Ücreti Yasası ile ilgili fikirlerini bir gazetede yayımlayan Mill, üniversitelerin tutuculuğu konusunda şunları ifade etmiştir:

Hiç kimse Cambridge veya Oxford'a orada aradığı eğitimi almak için gitmiyor. Aristokratların çocukları buralara gidiyor; çünkü onların babaları da bu üniversitelere gitmişti; çünkü buralarda bulunmak öteden beri asilce görülmüştür. Din adamı olmak isteyen de buralara gidiyor, gitmese kadro hakkı elde edemeyecek. Avukat olmak isteyen de gidiyor; çünkü böylece iki yıllık staj döneminden kurtulmuş oluyor, ve burada kuracağı bir işbirliğinin meslek hayatında işine yarayacağını biliyor. Başka da kimse gitmiyor.⁵⁴⁶

Mill'in bu eleştirileri açıktır ki reforma kapalı bir eğitim anlayışına yöneliktir. Ona göre, kendi dönemi itibarıyla mevcut eğitimin amacı öğrencinin doğru ile yanlış ayırmasını sağlamak değil söz sahibi olanların doğru dediklerini doğru yanlış dediklerini yanlış kabul ettirmeleri şeklindeydi.⁵⁴⁷ Eğitimin hiçbir kademesinde sınıf ayrımının getirmiş olduğu ayrıcalık veya kısıtlamaların olmaması gerektiğine inanan Mill'in milli eğitim düşüncesi kapsayıcılığı bakımından çağının ilerisindeydi. Özetle, onun 'liberal' anlayışı, bir taraftan reformu öncelemesine, diğer taraftan da statükoyu ve sınıf ayrımını eğitim dâhil olmak üzere toplumsal bütün süreçlerin sağlığı açısından bertaraf etmeyi hedeflemesine temel oluşturmuştur.

Mill, Aydınlanma döneminin eğitime verdiği önem ve değerini toplum tarafından artık iyiden iyiye benimsendiği bir dönemde yaşamıştır. Rousseau'dan Kant'a kadar birçok modern dönem düşünürü eğitim konusunu ele almış ve eğitimin amaçları,

⁵⁴⁵ Pybas, K, "Liberalism and Civic Education: Unitary Versus Pluralist Alternatives", *Perspectives on Political Science*, 2004, 33(1), ss. 18-29. s. 18.

⁵⁴⁶ Mill, J, S, (1982), s. 259.

⁵⁴⁷ Mill, J, S, (1977a), s. 140.

metotları ve en temelde doğası hakkında fikir üretmeyi görev edinmişlerdir. Mesela Kant, *Eğitim Üzerine* adlı bir yazı kaleme almış ve düşüncelerini ‘Fiziksel Eğitim ve Ahlaki Eğitim’ olmak üzere ikiye ayırarak geliştirmiştir. İnsanoğlunu ‘eğitilmiye muhtaç olan tek varlık’ şeklinde belirleyen Kant’a göre, ‘eğitim süreci ‘terbiye’ ve ‘talim’ olmak üzere iki ana kısımdan oluşur. Bu süreç sayesinde ancak insan insanlaşabilir.⁵⁴⁸ Kant’ın yalnızca bu ifadesi bile onun eğitimin gücüne dair büyük inancını göstermeye kâfidir. Dolayısıyla, az önce ifade ettiğimiz gibi, Mill, eğitim konusunda belirli bir bilinçliliğin yerleşmiş olduğu bir entelektüel ortamda yaşamıştır. Hatta, babası James Mill’in oğlunu yetiştirirken uyguladığı katı eğitim modelinin eğitimin inşa edici ve dönüştürücü gücünün artık büyük ölçüde kabul görmüş olması şeklinde okunması da mümkündür. Resmi ve zorunlu eğitim her ne kadar Mill döneminde henüz yerleşmemiş olsa da eğitimin önem ve gücüne yönelik herhangi bir şüphe yoktur.

Böylesi bir atmosferde yetişen Mill’in ortaya koyduğu fikirler çağdaş eğitim anlayışları için nasıl bir rehberlik edebilir? Bu sorunun cevabını faydacılık eksenli toplum refahı, liberalizm kapsamında gelişen ve çeşitliliğe hayati rol biçen özgür eğitim yaklaşımları, değerler eğitiminin önemsendiği ahlak ve karakter eğitimi ve en önemlisi de ‘otonomi’ kavramı etrafında sürdürülen öğrenci merkezli yaklaşımlarda bulmak mümkündür. Faydacılık bireyin mutluluğunu önemsendiği kadar toplumun da mutluluğunu önemser. Hatta, Mill’in birey vurgusundan farklı olarak, Bentham’a göre, toplumun toplam mutluluğu daha önemlidir. Kısaca ifade etmek gerekirse, toplumun refahı açısından eğitilmiş bireylere ihtiyaç olduğu açıktır; dolayısıyla da eğitilmiş birey demek eğitilmiş toplum; eğitilmiş toplum da müreffeh ve mutlu toplum demektir. İkinci olarak, çeşitlilik konusuna baktığımızda, artık bütün çağdaş eğitim yaklaşımları her bireyin farklı ilgi, yeti ve kapasiteye sahip oldukları kabulünden hareketle, eğitimde çeşitliliği savunmakta ve eğitim süreçlerini bu temele göre düzenlemektedir. Bu bakımdan da, Mill’in bireyselliğe yaptığı vurgu, onun özgürlük hassasiyeti ile beraber ele alındığında çağdaş eğitim yaklaşımlarının temel kabulleri ile örtüşmektedir. Üçüncü olarak, değerler eğitimi (ahlaki eğitim) bireyin karakterinin doğru zamanda doğru yöntemlerle şekillenmesi gerektiğini savunur. Mill’in ‘etoloji’ kavramı ile ortaya koyduğu karakter formasyonu yaklaşımı her ne kadar tamamlanmamış ve başarısız olmuş

⁵⁴⁸ Kant, Immanuel, (2018), *Eğitim Üzerine*, çev. S, Emre Bekman, İz Yayıncılık, İstanbul. s. 11.

bir 'yöntem' olarak tarih sınavından geçememiş olsa da hedefleri bakımından, yani öğrencinin karakterinin formasyona ihtiyacı olduğuna dair yaklaşımı açısından hala ilham verici bir konumda yer almaktadır. Son ve en önemli olarak, 'otonomi' kavramına bakmak gerekmektedir. 'Otonomi' kavramı artık çağdaş eğitim yaklaşımlarının öğrenci merkezli eğitim anlayışı çerçevesinde daima önemsenen bir kavramdır. Mill doğrudan doğruya hiçbir yazısında 'otonom öğrenci'den bahsetmemiş olsa da onun bireysel, sosyal ve politik özgürlüğü temellendirirken merkez konuma yerleştirdiği 'otonom birey' vurgusu eğitim alanında da değerli bir yer kazanır. Sonuç olarak Mill, ahlak, siyaset ve sosyal felsefe alanlarında ileri sürdüğü fikirleriyle mutlu, özgür ve otonom birey yaratma hedefini gütmüş ve aynı hedefleri dolaylı olarak eğitim için de belirlemiştir. Bu hedefler, sadece kendi çağına özgü olarak kalmamış, aksine daha fazla önemsenerek günümüzde birçok eğitim yaklaşımının temel ilkeleri olarak benimsenmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

John Stuart Mill, 19. yüzyılın en önemli İngiliz filozofudur. Bütün dünyayı ahlaki ve politik düzelemlerde büyük ölçüde etkileyen faydacılık (daha sonraları pragmatizm şeklinde özellikle) ve Liberalizm akımlarının her ikisinin tarihinde de müstesna bir yere sahip olmuştur. Ekonomiden ve politikaya, mantıktan psikolojiye kadar birçok alanda önemli düşünceler geliştirmiş bir filozoftur. Gerek aldığı eğitimin sıradışı olmasıyla gerekse kendi döneminde resmi anlamda zorunlu olmayan eğitimin zorunlu olması gerekliliği konusunda ısrarcı tutumu onun bir eğitim felsefecisi olarak değerlendirilmesine yeterlidir. Ayrıca eğitim faaliyetlerinin bireyin bireysel özellik ve çeşitliliğine daha da önemlisi ‘otonomi’ sine özen gösterecek biçimde dizayn edilmesi mecburiyetine dikkat çekmesiyle eğitim tarihi ve felsefesi açısından da kıymetli bir katkı sunmuştur.

Ahlak felsefesi tarihinde ‘faydacılık’ akımının sistematik anlamda kurucusu Jeremy Bentham’dır. Mill, babası vasıtasıyla Bentham’la çok küçük yaşlarda tanışmış ve 19 yaşından itibaren onun yazılarına editörlük de yapmıştır. Aralarındaki ilişki, Platon-Aristoteles arasındaki ilişkiye benzer bir biçimde gelişmiş ve Mill, Bentham’ı taklit etmek yerine Aristoteles’in yaptığı gibi kendince hakikatin peşinden gitmiştir. Hem Bentham hem de Mill, bir eylemin ahlaki olup olmasını belirleyen kıstasın o eylemin ortaya çıkardığı haz/acı ikilisi veya en genel anlamıyla eylemin sonuçları itibarıyla ‘fayda’ olduğunu düşünmektedir. Bireysel faydanın bir araya gelerek toplumsal faydayı oluşturduğu kanaatinden hareketle, birey, toplum ve devletin öncelmesi gereken prensibin ‘toplumun toplam mutluluğu’ olduğu şeklinde fikir beyan etmişlerdir. Ne var ki, her iki filozofun da çıkış noktası aynı olmasına rağmen, Bentham, totaliterliğe varabilecek görüşleriyle ve hazlar arasında hiçbir derece ayrımını kabul etmeksizin ortaya koyduğu nicel ölçüm önerileriyle var olmuşken, Mill her anlamda çeşitlilik, bireysellik ve otonomiye yücelterek ve hazlar arasında derece farklılığını ‘nitel’ düzlemde bularak ayırmıştır. Çalışma boyunca ortaya çıkmıştır ki, Mill’in hazlar arasında yaptığı ‘yüksek (entelektüel, ahlaki) ve ‘düşük’ (bedensel) ayrımı, haysiyet, yetkinlik ve otonomi kavramlarına yüklediği anlam onun Benthamcı anlamda bir Faydacı olarak adlandırılmasını imkânsız kılmaktadır. Bu bakımdan, hemen her konuda bir ‘sentez’ arayışı içinde olan Mill, ahlak felsefesi konusunda da faydacılık ile deontolojiyi ve de Alman Bildung anlayışından beslenen Romantizmi birleştirerek eklektik bir anlayış

geliştirmiştir. Bu kimliğinden ötürü olsa gerek, bazı araştırmacılar ‘yetkin’ veya ‘otonom’ birey konularını tartışırken Mill’i faydacılığın dışına taşımakla suçlayarak esasında onun ahlaki yaklaşım bakımından bulduğu sentezi gözden kaçırmışlardır. Çünkü bu eleştirilerin büyük bir bölümü Bentham’ın ortaya koyduğu faydacılık yaklaşımını ana ve değişmez çerçeve olarak algılayarak Mill’in katkı ve geliştirmelerini kavramsal olarak ‘faydacılığın’ kendisine göre değil Bentham’ın görüşlerine göre değerlendirmişlerdir.

Ahlaki güdüler kapsamında ele alınabilecek ‘yaptırımlar’ kavramı etrafında Bentham’ın en büyük sorunu sadece ‘dışsal’ olanlardan bahsetmesiydi. Mill bu problemi farkederek, insanı ahlaki eylemde bulunma yönünde güdüleyen ‘içsel’ yaptırımları tartışma kapsamına sokarak faydacılık tarihine önemli bir katkı daha sunmuştur. Maddi kazanç elde etme, yasal olarak cezadan kurtulma gibi dışsal yaptırımlar bireyi ahlaki eylemde bulunmaya yönlendirse de bu faktörler ortadan kalktığında ahlaki eylemde bulunma güdüsü de ortadan kalkacağı için, Mill daha bağlayıcı bir yaptırım olarak entelektüel, ahlaki ve aktif kapasitelerini geliştirmenin peşinden giden ‘yetkin’ ve ‘otonom’ bireyin ‘içsel’ motivasyonunu bir çözüm olarak sunmuştur. Açıktır ki onun bu çözümü, klasik faydacılığı aşarak kendini geliştiren ve gerçekleştiren bireyin deontolojik anlayışına da işaret eder. Ahlak felsefesi bağlamında, Mill’in içsel yaptırım veya güdülenme vurgusu, onun eğitim felsefesinin temeline yerleştirdiği ‘otonom’ birey çağrısının altyapısını da oluşturmaktadır.

Mill, düşünce tarihinde en önemli özgürlük savunucularından biri olarak anılmaktadır. Baskıcı bir babanın çok katı bir eğitim sürecine tabi olarak, entelektüel manada çok genç yaşlarda akademik bakımdan ‘deha’ denilebilecek bir düzeye erişmesine rağmen 21 yaşında geçirmiş olduğu ‘mental kriz’ sonucunda ‘makine’ gibi yetişmiş olmasının ona çare olmayacağını anlayarak, Romantizm ile beraber Bildung anlayışının katkısıyla ‘kendi’ bireyselliğinin farkına varma fırsatı elde eder. Özgürlük konusundaki hassasiyeti ve vurgusu yaşadığı bu kırılmanın da bir sonucudur. Liberalizm geleneğinin kilometre taşlarından birini oluşturarak, Faydacı ahlak, liberalizm ve Romantizm’i ‘sentezleme’ uğraşı ile bu gelenek içinde farklı bir yer edinmiştir. Politik, sosyal ve bireysel manada, bireyin hem ‘negatif’ hem de ‘pozitif’ özgürlüğünü sağlama gerekliliğini belirtmiş ve bu iki özgürlük anlayışının tarihsel gelişimi bakımından hayati bir ‘köprü’ görevi görmüştür. Bireylerin özgürlüğünü deneyimleyebilecekleri en iyi yönetim biçimi olarak demokrasiyi belirlese de bu rejimin ‘eğitim’den yoksun bir

‘demos’tan müteşekkil olması durumunda en az totaliter veya diktatör hükümetlerde olduğu gibi hatta ondan daha fazla bir biçimde ‘düşünce’ ve ‘eylem’ üstünde ‘tiranlık’ oluşturacağından duyduğu endişeyi aristokratik bir perspektifle ortaya koymuştur. Hatta bu vurgusundan ötürü, eğitilmiş kişilere çoklu oy hakkı tanınmadan evrensel oy hakkının tanınmasının sakıncalı olabileceğini dahi öne sürmüştür. ‘Çoğunluğun tiranlığı’ demokrasinin en büyük açığıdır tespitiyle günümüzden yaklaşık bir buçuk asır önce bütün insanlığa önemli bir uyarıda bulunmasıyla demokrasinin azınlıkların ve tek tek bireylerin hak ve özgürlüklerini dikkate alarak olgunlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Mill, genel anlamda özgürlüğü özel anlamda da bireysel özgürlüğü engelleyen etmenlerin en önemlileri olarak cinsiyet eşitsizliğini ve paternalizmi belirlemiştir. Kadın-erkek eşitliğini sadece politik düzlemde öte her alanda savunmasıyla feminist geleneğin ilklerinden olup liberal feminizmin sistematik olmasa da fikri manada kurucularından biri olarak kabul edilebilir. Hiç şüphesiz, onun bu eşitlik çağrısı, kendi dönemi itibarıyla sıradışı ve farklıydı. Mill’in ölümünden günümüze kadar gelen süreç, onun bu yaklaşımının doğruluğunu ve gerekliliğini daima doğrulamıştır. Buna ek olarak, Mill’in liberalizmden beslenerek geliştirdiği anti-paternalist tutumu, bireye yönelik her türlü devlet, kurum, toplum veya birey müdahalesini, başkasına zarar verme sınırına kadar reddetmeyi hedeflemiştir. Mill’in hedefi bu olsa da anti-paternalizmini felsefi olarak yerli yerine oturtamamıştır. Bir başka deyişle, niyeti ile ispatı arasındaki –özellikle kişinin kendini ilgilendiren alanı (self-regarding)- uyumsuzluk veya ispatının yetersizliği önemli bir eksikliklerdir. Yine de paternalizmin tam karşısına yerleştirdiği otonomi algısı ile büyük bir mesafe kat ederek kendisinden sonraki özgürlük tartışmalarına ışık tutmuştur. Mill, ahlak felsefesinde Kant’ın sistematize ettiği otonom özne yaklaşımını, tam olarak ondan ödünç almasa da politik, sosyal ve bireysel düzlemlerde inceleyerek otonomi kavramının kapsam ve bağlamını genişletmiştir.

Sıradışı bir eğitim sürecinden geçen Mill’in eğitim felsefesi bakımından kendi dönemi dikkate alındığında ‘yenilikçi’ ve ‘sentezleyici’ yönü ön plana çıkmaktadır. Eğitimi en temelde bir karakter formasyonu olarak algıladığı için frenolojiyi redderek olgunlaşmış ve bireye önem veren ‘çevreselci’ bir yaklaşımı benimsemiştir. Ona göre, eğitimin öğretim tarafından ziyade eğitim tarafı daha önemlidir; dolayısıyla bireyin hayat boyu geliştirdiği her türlü ilişki çeşidi eğitim kapsamına alınmalıdır. Bu bakımdan, eğitimi bir sanat olarak değerlendirerek, eğitim uygulamalarının hedef ve metotlarını

Yaşam Felsefesi ve Yaşam Sanatı çerçevesinde incelemiş ve Ahlak, Akıl ve Estetik eğitiminden oluşan bütüncül bir perspektif önermiştir.

Robert Owen'ın bireyin kendi karakterini oluşturamayacağı yönünde determinist bir tutumla geliştirdiği, öğrenci için hangi şartlar oluşturuluyorsa öğrencinin o şartların gerektirdiği bir karakteri kazanacağı yönündeki katı 'çevreselci' karakter formasyonu yaklaşımı Mill'e yol göstermiş olsa da o, öğrencinin, 'şartlar'ın şaşmaz bir çıktısı olduğunu kabul etmenin bireyin otonomluğunu, irade özgürlüğünü ve özne'liği yok sayacağı için kabul edilemez olduğunu savunur. Halbuki Mill her bireyin kendi karakterini oluşturabileceğine inanmaktaydı. Bu kapsamda, onun günümüz eğitim anlayışlarına en büyük katkısı, bütün felsefi sisteminin seçkinleşmesini sağlayan 'otonomi' vurgusu olmuştur. Birey veya öğrenci, kendi gelişimini, kendi ilgi ve ihtiyaçları çerçevesinde belirleyebilecek düzeyde olup öğrenme süreçlerindeki prensip ve sorumluluklarını yine kendisi ortaya koyduğunda bağımlı bir öğrenci olmaktan sıyrılarak kendi kararlarını alan, uygulayan ve sonuçlarından kendisi mükellef olan bir 'otonom özne' olarak var olacaktır. Bu sonuç, çağdaş eğitim yaklaşımlarının temelinde yer almaktadır. Bu bakımdan, Mill, çağlar sonrasına ışık tutabilecek bir düşünce geliştirmiştir denilebilir.

Günümüzde, üniversite eğitimi genel olarak 'profesyonelliğin' öğretildiği bir safha olarak görülmekte ve uygulanmaktadır. Üniversitede eğitim alan bir öğrenci mühendis olmak istiyorsa mühendislik alanının gerektirdiği bilgileri edinir; öğretmen olmak istiyorsa, yine alanla ilgili hedef ve metotları 'profesyonel' düzlemde edinir. Fakat Mill'e göre, üniversite eğitimi, profesyonelliğin, yani alan bilgisinin edinildiği bir ortam olmanın ötesinde bir fonksiyon göstererek bir 'mühendis' veya 'öğretmen' olmak yerine 'iyi bir mühendis', veya 'iyi bir öğretmen' olmayı sağlayabilmelidir. Etik, ahlak ve estetikten yoksun herhangi bir profesyonelin topluma sunacağı katkı sınırlı olacağı için Mill, üniversite eğitiminin öğretimden daha fazla eğitime, bir başka deyişle, 'yetkin' ve 'iyi' profesyonel yetiştirmeye odaklanması gerektiğini belirtir. Aristoteles'in, 'kitara çalan biri' ile 'kitarayı iyi çalan biri' arasında yaptığı ayrımı benzer nitelikte, Mill de profesyonel manada yapılacak 'iş'in 'iyi' yapılması adına eğitim süreçlerine Ahlak, Akıl ve Estetik eğitimlerini ekleme gerekliliğinden bahsederek 'meslek insanı' yetiştirmek yerine 'iyi bir meslek insanı' yetiştirmeyi uygun ve zaruri görmüştür. Onun bu yaklaşımı, günümüz üniversite eğitimi için yol gösterici niteliktedir.

Son tahlilde, faydacılık kapsamında bakıldığında, toplumun çoğunluğunun mutlu olduğu durumlarda o toplumdaki yönetim biçimi veya sosyal uygulamalar doğru kabul edilmektedir. Bu ifade Bentham için tam olarak doğrudur. Mill için doğruluk barındırsa da eksiklerinin, yani azınlıkta olan kesim ile tek tek bireylerin mutluluğunu da hesaba katmak gerekir. Bu sebeplerden dolayı, Aldous Huxley'in (1894-1963) meşhur ütopyası/distopyası *Cesur Yeni Dünya*'da betimlediği toplum düzeni Bentham'ı mutlu edebilecekken Mill'i etmeyecekti. Bu romana göre, insanların neredeyse tamamen makineleştiği, kendisine verilen modern kölelik görevini seve seve yaptığı, hastalık ve yaşlanma gibi olumsuzlukların olmadığı bir ortamda yeni bir tiranlık türü ortaya çıkıyordu: 'refah tiranlığı'. Yani, toplum, yekpare olarak toplam mutluluk ve refahı ana kıstas aldığı için hiçbir farklılık ve çeşitliliğe müsaade etmeyerek bir tiranlık geliştirebilir. Mill, bu şekilde oluşabilecek bir toplum yapısını, bireyin özgürlüğünü ve mutluluğunu tamamen toplumun refahına teslim etmemek gerektiğini savunarak otonomiye ve çeşitliliği temele alan bir mutluluk öğretisi geliştirmiştir. Onun öğretisi, siyasetten ekonomiye, sosyal düzenlemelerden eğitime kadar insan hayatını oluşturan bütün bağlamlara uyarlandığında tek kazanan, bireyin yalnızca kendisi olmayacak, toplum da kazanacaktır.

Sonuç olarak, Mill'in kendi faydacı ahlak anlayışı üzerine temellenen özgürlük idesinin eğitimi bir postulat olarak ortaya çıkardığını öne sürmek doğru bir çıkarım olacaktır. Burada ahlak ve özgürlük arasındaki ilişki Kant'taki gibi irade özgürlüğü sayesinde var olan bir ahlak anlayışı olmayıp faydacılık açısından olumlanan sivil özgürlüktür. Bireyin bilhassa 'pozitif' özgürlüğünü elde etmesi eğitim faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Ayrıca, belki daha da önemli olarak, birey eğitim yoluyla edindiği 'beceriler' sayesinde 'özgürlük bilinci' de kazanacağı için özgürlüğünü tecrübe etmesi bakımından 'yetkin' bir konum da elde edecektir. Bütün bunlar bir araya getirildiğinde, Mill'in eğitim felsefesinin ahlak ve özgürlükten bağımsız bir şekilde değerlendirilemeyeceği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Ne ahlak-eğitim, ne de özgürlük-eğitim arasındaki ilişkinin incelenmesi yeni bir olgudur. Tarih boyunca eğitim hep ahlak kavramı ile beraber ele alınmış; özellikle modern dönemden itibaren de eğitim ve özgürlük arasındaki ilişki eğitimin özgürlüğe hem katkısı hem de onu engelleyebilmesi ya da özgür eğitimin nasıl olabileceği açılarından tartışılmıştır. Bu çalışma boyunca ortaya çıkmıştır ki Mill'in özgün tarafı ahlak-özgürlük-eğitim kavramlarını üçlü bir

değerlendirme ile birbirini gerektirir ve olumlar şekilde anlayıp felsefî argümanlarla gerekçelendirerek ortaya koyabilmiş olmasıdır. Mill'e göre fayda, bireysel özgürlüğün olumlanabildiği dayanağı oluşturmaktadır. Özellikle 'pozitif özgürlük' açısından bakıldığında bu çalışmanın temel iddiası olan fayda zemininde anlam bulan özgürlüğün eğitimdeki önceliği net bir şekilde ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

- Adams, J., (1788), A Defence of the Constitutions of Government of the United States of America Vol. III., London.
- Albee, E., (1902), A History of English Utilitarianism, Swan Sonnenschein, London.
- Altınbaş, D., “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2006, (9), ss. 21-52.
- Anderson, Joel, Honneth, Axel, (2005) “Autonomy, Vulnerability, Recognition, and Justice”, *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Annas, J., (1993), The Morality of Happiness, Oxford University Press, Oxford.
- Aristoteles, (1999), Politics, çev. B. Jowett, Batoche Books, Ontario.
- Aristoteles, Nikhomakos'a Etik.
- Arneson, R., “Mill versus Paternalism”, *Ethics*, 1980, 90 (4), ss. 470-489.
- Arslan, A., (2010), İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, A., (2012), İlkçağ Felsefe Tarihi 4: Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Bain, A., (1882), John Stuart Mill, A Criticism: with personal collections, Longman Green & Co, London.
- Ball, T., “The Formation of Character: Mill's 'Ethology' reconsidered”, *Polity*, 2000, 33 (1), ss. 25-48.
- Başdemir, H, Y., (2009), Liberalizm: Ahlaki Temeller, Liberte Yayınları, Ankara.
- Baum, Bruce, “J, S, Mill on Freedom and Power”, *Polity*, (1998), (31) 2, The University of Chicago Press, ss. 187-216.
- Baum, B., “Millian Radical Democracy: Education for Freedom and Dilemmas of Liberal Equality”, *Political Studies*, 2003, 51, ss. 404-428.
- Baumgardt, D., (1952), Bentham and the Ethics of Today, Princeton University Press, New Jersey.

- Benn, Stanley I, (1990), *A Theory of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bentham, J, (2000), *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* Batoche Books, Kitchener.
- Bentham, J, (2003), "The Rationale of Reward", *The Classical Utilitarians*, ed. J, Troyer, Hackett, Indianapolis.
- Berger, F, R, (1984), *Happiness, Justice, and Freedom: The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Berkowitz, P, "Liberal Education, Then and Now", *Policy Review*, 2006, ss. 47-67.
- Berlin, I, (1969), "Two Concepts of Liberty", *Four Essays on Liberty*, I, Berlin, ss. 118-72, Oxford University Press, Oxford.
- Brink, D, O, "Mill's Deliberative Utilitarianism," *Philosophy and Public Affairs*, 1992, 21 (1), ss. 67-103.
- Burgess-Jackson, K, (2005), "John Stuart Mill, Radical Feminist", *Mill's the Subjection of Women*, M, H, Morales, Rowman and Littlefield, Lanham, MD.
- Burns, W, E, (2010), *A Brief History of Great Britain*, Facts On File.
- Campbell, J, A, "John Stuart Mill, Charles Darwin, and the Culture Wars: Resolving a Crisis in Education", *Intercollegiate Review*, 1996, 31 (2).
- Capaldi, N, (2004), *John Stuart Mill: A Biography*, Cambridge University Press, New York.
- Cevizci, A, (2013), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Chapman, C, (1911), "Foreword", *The Subjection of Women*, J, S, Mill, New York.
- Christman, John, "Autonomy and Personal History", *Canadian Journal of Philosophy*, 1991, (21)1, ss. 1-24.
- Christman, John; Anderson Joel, (2005), "Introduction", *Autonomy and the Challenges to Liberalism New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cohen-Almagor, R, "Between Autonomy and State Regulation: J, S, Mill's Elastic Paternalism", *Philosophy*, 2012, 87 (4), ss. 557-582.
- Collini, S, (1984), "Introduction", *CW, Volume 21*, J, S, Mill, & J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.

- Cooter, R, (1984), *The Cultural Meaning of Popular Science: Phrenology and the Organization of Consent in Nineteenth-Century Britain*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Copleston, F, (1991), *Felsefe Tarihi: İngiliz Görgücülüğü*, çev. A, Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul.
- Cranston, M, (1967), “Liberalism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. P, Edwards, Macmillan and the Free Press, New York.
- Darwall, Stephen, “The Value of Autonomy and Autonomy of the Will”, *Ethics*, 2006, (116), ss. 263-284.
- Dearden, R, F, (1972), “Autonomy and Education”, *Education and the Development of Reason*, ed. Dearden, R, F; Hirst, P, H.; Peters, R, S, Routledge and Kegan Paul, London.
- Dewey, J, (1929), *Characters and Events*, ed. Ratner, Henry Holt, New York.
- Digby, A, “Victorian Values and Women in Public and Private”, *Proceedings of the British Academy*, 1992, (78), ss. 195-215.
- Donner, W, Fumerton, R, (2009), *Mill*, Fabulous Printers Pte Ltd, Singapore.
- Donovan, J, (1988), *Feminist Theory: The Intellectual Traditions of American Feminism*, Continuum, New York.
- Downie, R, S, Telfer, Elizabeth, “Autonomy”, *Philosophy*, 1971, 46(178).
- Driver, J, (2014, Aralık 21), *The History of Utilitarianism*, Ocak 2018 tarihinde <https://plato.stanford.edu/entries/utilitarianism-history/> adresinden alındı
- Dworkin, Gerald, (1983), *Paternalism*, *Paternalism*, ed. R, Sartorius, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Dworkin, Gerald, (1997), *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge University Press, New York.
- Dworkin, Gerald, “Moral Paternalism”, *Law and Philosophy*, 2005, 24(3), ss. 305-319.
- Dworkin, Gerald, (2017), *Paternalism*, (ed. E, N, Zalta,) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 Edition), <<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/paternalism/>> adresinden alındı.

- Dworkin, Ronald, (1978), "Liberalism", *Public and Private Morality*, ed. Hampshire, S, Cambridge University Press, Cambridge.
- Dworkin, R, (1985), *A Matter of Principle*, Clarendon Press, Oxford.
- Elshtain, J, B, (1981), *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton.
- Faden, Ruth; Beauchamp, Tom, (1986), *A History and Theory of Informed Consent*, Oxford University Press, Oxford.
- Feinberg, J, (1983), "Legal Paternalism", ed. R, Sartorius, *Paternalism*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Feinberg, J, (1986), *Harm to Self*, Oxford University Press, Oxford.
- Fenn, R, (1987), *James Mill's Political Thought*, Garland Publishing, New York.
- Fox, C, (1882), *Memories of Old Friends, Volume I*, Smith, Elder, London.
- Freedman, M, (1978), *The New Liberalism*, Clarendon Press, Oxford.
- Friedman, Marilyn, (2005), "Autonomy and Male Dominance", *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Frey, R, G, (1987), "Autonomy and the Value of Animal Life," *The Monist*, 1987, Volume 70, ss. 39-46.
- Fuchs, A, E, "Autonomy, Slavery, and Mill's Critique of Paternalism", *Ethical Theory and Moral Practice*, 2001, 4, ss. 231-251.
- Gall, F, J, (1835), *On the Functions of the Brain and of Each of Its Parts*, çev. W, L, Boston.
- Gerald C, MacCallum, Jr, "Negative and Positive Freedom", *The Philosophical Review*, 1967, (76) 3, ss. 312-334.
- Gostin, L, O, Gostin, K, G, "A Broader Liberty: J. S. Mill, Paternalism and the Public's Health", *Public Health*, 2009, 123, ss. 214-221.
- Gray, J, (1983), *Mill on Liberty: A Defence*, Routledge Kegan Paul, London.
- Green, T, H, (1986), *Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Essays*, ed. P, Harris, J, Morrow, Cambridge University Press, Cambridge.

- Grill, K, "Paternalism", ed. R, Chadwick, *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2011, ss. 359-369, Academic Press.
- Godwin, William, (1793), *Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness*, Volume II, London.
- Hansard 1833, Vol, XX, cols, 139-166,
- Hare, R, M, (1981), *Moral Thinking*, Oxford, University Press Oxford.
- Hare, R, M, "Utilitarianism and Moral Education: Comment on Sanford Levy's Paper", *Studies in Philosophy and Education*, 1992, 11, ss. 197-205.
- Hayek, F, A, (1978), *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Heath Joseph, (2005), "Liberal Autonomy and Consumer Sovereignty", *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Heimsoeth, Heinz, (2014), *Kant'ın Felsefesi*, çev. Mengüşoğlu, Takiyettin, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Heywood, Andrew, (2009), *Siyasi İdeolojiler*, çev. Bayram, A, K, Adres Yayınları, Ankara.
- Hill T, E, Jr, (1991), *Autonomy and Self-respect*, Cambridge University Press, New York.
- Himmelfarb, G, (1974), *On Liberty and Liberalism: The Case of John Stuart Mill*, Alfred A, Knopf, New York.
- Hoag, R, W, "Mill's Conception of Happiness as an Inclusive End", *Journal of the History of Philosophy*, 1987, 25(3), ss. 417-31.
- Hobhouse, L, T, (1945), *Liberalism*, Oxford University Press, London.
- Hobson, J, A, (1922), *The Economics of Unemployment*, Allen and Unwin, London.
- Hooker, B, (2010), "Consequentialism", *The Routledge Companion to Ethics*, ed. J, Skorupski, ss. 444-455, Routledge Publishing, Oxon.
- Horace, (1942), *Satires, Epistles, Ars Poetica*, çev. H, R, Fairclough, William Heinemann Ltd, London.
- Humboldt, W, V, (1969), *The Limits of State Action*, ed. J, B, Burrow, Cambridge University Press, New York.

- İmançer, D, Feminizm ve yeni Yönelimler, Doğu Batı, 2002, (19).
- Irwin, T, H, (1998), "Mill and the Classical World", *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J, M, Skorupski, ss. 423-63, Cambridge University Press, Cambridge.
- Jacobs, Struan, "John Stuart Mill on the Tyranny of the Majority", *Australian Journal of Political Science*, 2007, 28(2), ss. 306-321.
- Kahan, A, S, (1992), *Aristocratic Liberalism: The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville*, Oxford University Press, New York.
- Kant, Immanuel, (2002), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kant, Immanuel, (2018), *Eğitim Üzerine*, çev. S, Emre Bekman, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Kawana, Y, (2018), *Logic and Society: The Political Thought of John Stuart Mill, 1827-1848*, Palgrave Macmillan, New York.
- Kornberg, J, "Feminism and the Liberal Dialect: John Stuart Mill on Women's Rights", *Historical Papers / Communicaitons Historiques*, 1974, 9(1), ss. 37-63.
- Kukathas, Chandran, (2003), *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*, Oxford University Press, New York.
- Kymlicka, Will, (1989), *Liberalism, Community and Culture*, Clarendon, Oxford.
- Laertios, D, (2015), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. C, Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Larmore, Charles E, (1996), *The Morals of Medernity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Larmore, Charles E, (2008), *The Autonomy of Morality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Laselva, S, V, "A Single truth!: Mill on Harm, Paternalism and Good Samaritanism", *Political Studies*, 1988, 36, ss. 486-496.
- Lawrance, Haworth, (1986), *Autonomy*, Yale University Press, New Haven.

- Leary, D, E, "The Fate and Influence of John Stuart Mill's Proposed Science of Ethology", *Journal of the History of Ideas*, 1982, 43(1), ss. 152-162.
- Lindley, Richard, (1986), *Autonomy*, Macmillan Education Ltd, London.
- Locke, J, (1988), *Two Treatises on Government*, ed. P, Laslett, Cambridge University Press, Cambridge.
- Loizides, A, (2013), "The Socratic Origins of John Stuart Mill's Art of Life", *John Stuart Mill: A British Socrates*, ed. K, N, Demetriou, & A, Loizides, ss. 75-96, Palgrave Macmillan, Hampshire.
- Loizides, A, "Mill on Happiness: A Question of Method", *British Journal for the History of Philosophy*, 2014, 22(2), ss. 302-321.
- Long, A, A, "Ancient Philosophy's Hardest Question: What to Make of Oneself?", *Representations*, 2001, (74), ss. 19-36.
- Lucas, J, L, (1966), *Principles of Politics*, Oxford University Press, Oxford.
- Lyons, D, (1994), *Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory*, Clarendon Press, Oxford.
- Mann, H, Spinner-Halev, J, "John Stuart Mill's Feminism: On Progress, the State, and the Path to Justice", *Polity*, 2010, 42(2).
- Mannheim, K, (1971), "On Conservative Thought", *From Karl Mannheim*, ed. K, Mannheim, & K, H, Wolff, Oxford University Press, New York.
- Mansfeld, J, "Zeno on the Unity of Philosophy", *Phronesis*, 2003, 48(2), ss. 116-131.
- May, Thomas, "The Concept of Autonomy", *American Philosophical Quarterly*, 1994, Volume 31(2), ss. 133-144.
- McCabe, H, "John Stuart Mill's Philosophy of Persuasion", *Informal Logic*, 2014, 34(1), ss. 38-61.
- McGrath, A, (1998), *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Mele, Alfred R, (1995), *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*, Oxford University Press, New York.

- Melleuish, G, C, "Democracy, Utilitarianism and the Ideal of Liberal Education in Australia", *Knowledge Cultures*, 2015, 3(3), ss. 123-143.
- Meyers, Diana Tietjens, (2005), "Decentralizing Autonomy: Five Faces of Selfhood", *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Miles, T, G, "Utilitarianism and Education: a Reply to James Tarrant", *Journal of Philosophy of Education*, 1992, 26(2), ss. 261-264.
- Mill, James, "Education of the Poor", *Eclectic Review*, 1812, 8(2), ss. 651-68.
- Mill, James, "Essays on the Formation of Human Character", *Philanthropist*, 1813, 3(10), ss. 93-119.
- Mill, James, "Stewart's Philosophy of the Human Mind", *British Review*, 1815, 6(11), ss. 170-200.
- Mill, James, (1835), *A Fragment on Mackintosh*, Baldwin and Cradock, London.
- Mill, James, "Whether Political Economy is Useful", *The London Review*, 1836, 2(4), ss. 553-71.
- Mill, James, (1878), *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*, 2 Volumes, Longmans, London.
- Mill, James, (1969), *On Education*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mill, J, S, (1963a), *CW*, Vol. 12, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1963b), *CW*, Vol. 13, ed. F, E, Mineka, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1963c), *CW*, Vol. 1, ed. J, M, Robson, & J, Stillinger, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1963-1991), *CW* Vol. 10, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1965a), *CW*, Vol. 2, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1965b), *CW*, Vol. 3, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1972a), *CW*, Vol. 14, ed. F, E, Mineka, & D, N, Lindley, University of Toronto Press, Toronto.

- Mill, J, S, (1972b), CW, Vol. 15, ed. F, E, Mineka, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1972c), CW, Vol. 16, ed. F, E, Mineka, & D, N, Lindley, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1973), A System of Logic: Ratiocinative and Inductive, Vols. VII and VIII of Collected Works, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1977a), CW, Vol. 18, ed. J, M, Robson, Toronto University Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1977b), CW, Vol. 19, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1978), CW, Vol. 11, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1979), CW, Vol. 9, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1981), CW, Vol. 8, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1982), CW, Vol. 6, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1984), CW, Vol. 21, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1986), CW, Vol. 24, ed. A, P, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (1988), CW, Vol. 27, ed. J, M, Robson, University of Toronto Press, Toronto.
- Mill, J, S, (2004), Hürriyet Üstüne, çev. M, O, Dostel, Liberte Yayınları, Ankara.
- Mill, J, S, (2009), Autobiography, The Floating Press, Auckland.
- Mill, J, S, (2016), Kadınların Özgürleşmesi, çev. D, B, Aksal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Mill, J, S, (2017a), Demokratik Yönetim Üzerine Düşünceler, çev. Ö, Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Mill, J, S, (2017b), Faydacılık, çev. S, Aktuyun, Alfa Klasik Yayınları, İstanbul.
- Moore, T., W., (2010), Philosophy of Education: An Introduction, Routledge & Taylor Francis Group, Oxon.
- Mousourakis, George, "Human Fallibilism and Individual Self-Development in John Stuart Mill's Theory of Liberty", *Etica & Politica / Ethics & Politics*, 2013, 2, ss. 386-396.
- Nedelsky, Jennifer, "Reconceiving Autonomy: Sources, Thoughts and Possibilities", *Yale Journal of Law & Feminism*, 1989, (1)1 Article 5, ss. 6-36.

- Nicholson, P, (1998), "The Reception and Early Reputation of Mill's Political Thought", *The Cambridge Companion To Mill*, ss. 464-496, ed. J, Skorupski, Cambridge University Press, Cambridge.
- Nussbaum, M, C, "Mill between Aristotle & Bentham", *Daedalus*, 2004, 133(2), ss. 60-8.
- Oh, Eunseong, "Mill on Paternalism", *Journal of Political Inquiry*, 2016, ss. 41-9.
- Oshana, Mariana A, Al, "Personal Autonomy and Society", *Journal of Social Philosophy*, 1998, (29)1, ss. 81-102.
- Owen, Robert, (1972), *A New View of Society*.
- Packe, M, S, (1954), *The Life of John Stuart Mill*, Secker and Warburg, London.
- Pateman, C, (1989), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Stanford University Press, Stanford.
- Peters, R. S. (1972). "Freedom and the Development of Free Man," *Education and the Development of Reason*, ed. Dearden, R. F; Hirst, P, H.; Peters, R, S, Routledge and Kegan Paul, London.
- Pitts, J, (2005), *A Turn to Empire: The rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, Princeton University Press.
- Plamenatz, J, (1958), *The English Utilitarians*, Basil Blackwell, Oxford.
- Platon, Devlet.
- Platon, Gorgias.
- Platon, Sokrates'in Savunması.
- Popper, K, (2013), *The Open Society and Its Enemies*, Princeton University Press, Princeton.
- Pybas, K, "Liberalism and Civic Education: Unitary Versus Pluralist Alternatives", *Perspectives on Political Science*, 2004, 33(1), ss. 18-29.
- Quinton, A, (1973), *Utilitarian Ethics*, Macmillan Publishing, London.
- Rawls, John, (1971), *A Theory of Justice*, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- Rawls, J, (1999), *The Law of Peoples with "The Idea of Public Reason Revisited"*, Harvard University Press, Massachusetts.

- Richards, D, A, J, (1982), *Sex, Drugs, Death and the Law*, Rowman and Littlefield, Totowa.
- Riley, J, (1998), "Mill's Political Economy: Ricardian Science and Liberal Utilitarian Art", *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J, Skorupski, ss. 293-337, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ring, J, "Mill's 'The Subjection of Women': The Methodological Limits of Liberal Feminism", *The Review of Politics*, 1985, 47(1), ss. 27-44.
- Robbins, L, (1961), *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy*, Macmillan, London.
- Robson, J, M, (1968), *The Improvement of Mankind: The Social and Political Thought of John Stuart Mill*, University of Toronto Press, Toronto.
- Rosen, F, (2003), *Classical Utilitarianism from Hume to Mill*, Routledge Publishing, London and New York.
- Ross, W, D, (2014), *Aristoteles*, çev. A, Arslan, Kabalcı Yayıncılık, Ankara.
- Rover, C, (1970), *Love, Morals and the Feminists*, Routledge/Thoemms Press, London.
- Russell, Bertrand, (2017), *Eğitim ve Toplum Düzeni*, çev. Şebnem Duran, Bgst Yayınları, İstanbul.
- Ryan, A, (1974), *John Stuart Mill*, Routledge, London.
- Ryan, A, "J, S, Mill on Education", *Oxford Review of Education*, 2011, 37(5), ss. 653-667.
- Sartorius, Rolf (ed), (1983), *Paternalism*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Saunders, B, "Mill's Conception of Utility", *Utilitas*, 2010, 22(1), ss. 52-69.
- Scanlon, Thomas, "A Theory of Freedom of Expression", *Philosophy and Public Affairs*, 1972, 1(2), ss. 204-226.
- Scarre, G, "Happiness for the Millian", *British Journal for the History of Philosophy*, 1999, 7(3), ss. 491-502.
- Schneewind, J, B, (1998), *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*, Cambridge University Press, New York.
- Semmel, B, (1984), *John Stuart Mill and the Pursuit of Virtue*, Yale University Press, New Haven, CT.

- Shiffrin, Seanna, V, "Paternalism, Unconsonability Doctrine, and Accommodation", *Philosophy and Public Affairs*, 2000, 29(3), ss. 205-50.
- Skinner, Quentin, (1984), "The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives," *Philosophy in History*, ed. Richard Rorty, J, B, Schneewind, ve Quentin Skinner, Cambridge University Press, Cambridge.
- Skorupski, J, (1998), "Introduction: The Fortunes of Liberal Naturalism", *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J, Skorupski, ss. 1-34, Cambridge University Press, Cambridge.
- Smith, G, W, (1991), "Social Liberty and Free Agency: Some Ambiguities in Mill's Conception of Freedom", *J. S. Mill's On Liberty in Focus*, ed. J, Gray, & G, W, Smith, Routledge, London.
- Standish, Paul, (2003), "Preface to *Educating Humanity: Bildung in Postmodernity*", ed. Lars Lovlie, Klaus Peter Mortensen, ve Sven Erik Nordenbo, Blackwell Publishing, Cornwall.
- Stanley, Sharon, "John Stuart Mill, Children's Liberty, and the Unraveling of Autonomy", *The Review of Politics*, 2017, 79, ss. 49-72.
- Tarrant, J, "Utilitarianism, Education and the Philosophy of Moral Insignificance", *Journal of Philosophy of Education*, 1991, 25(1), ss. 59-67.
- Ten, C, L, (1998), "Democracy, Socialism, the Working Class", *The Cambridge Companion to Mill*, ed. J, Skorupski, ss. 372-395, Cambridge University Press, Cambridge.
- Thompson, D, (1976), *John Stuart Mill and Representative Government*, Princeton University Press, Princeton.
- Türer, Celal, "Ahlak ve Eğitim: Şahsiyetin Oluşturulması", *Eğitim ve Ahlak Şurası*, 2015, Ankara, ss. 97-112. s. 113.
- Urbinati, N, (2002), *Mill on Democracy: From the Athenian Polis to Representative Government*, University of Chicago Press, Chicago.
- Waldron, Jeremy, (1993), *Liberal Rights: Collected Papers 1981-1991*, Cambridge University Press, New York.

- West, Edwin G, “Liberty and Education: John Stuart Mill’s Dilemma”, *Philosophy*, 1965, 40(152), ss. 129-142.
- West, H, R, (2004), *An Introduction to Mill's Utilitarian Ethics*, Cambridge University Press, New York.
- Whelehan, I, (1995), *Modern Feminist Thought from the Second Wave to 'Post-Feminism'*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- White, M, “The Liberal Character of Ethological Governance”, *Economy and Society*, 2005, 34(3), ss. 474-494.
- Williams, G, L, “The Greek Origins of J, S, Mill's Happiness”, *Utilitas*, 1996, 8(1), SS. 5-14.
- Wolfe, J, (1997), “Religion in Victorian Period”, *Culture and Empire*, Volume 5, Manchester University Press, Manchester.
- Wolff, Robert Paul, (1970), *In Defense of Anarchism*, HARper & Row, New York.
- Yayla, A, (1998), *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Young, S, (2002), *Beyond Rawls: An Analysis of the Concept of Political Liberalism*, University Press of America, Lanham, MD.
- Yürüşen, Melih, (1996), *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Sosyal Hoşgörü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.